

УДК 631: 001.8 (477)

*М.Ф. КРОПИВКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, завідувач відділу
проблем галузевого і територіального управління
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Стратегічне бачення аграрного устрою України

Постановка проблеми. У процесі ринкових трансформацій структура сільськогосподарського виробництва і виробничо-економічні відносини на селі суттєво змінилися. У 2015 році сільськогосподарське виробництво здійснювали 51926 сільськогосподарських підприємств, із них 38 850 – фермерські господарства. Виробництво значної частини сільськогосподарської продукції для потреб внутрішнього агропродовольчого ринку перемістилося в сектор домогосподарств, у користуванні яких нині знаходиться 15284,1 тис. га, або 42,5% сільськогосподарських угідь країни. У 2015 році господарства населення виробили 44,9% валової продукції рослинництва (у т.ч. 97,8% картоплі, 86,1 – овочів, 80,9% плодів та ягід) і 54,4% валової продукції тваринництва (у т.ч. 74,9% молока, 41,8 – яєць, 37% м'яса).

Провідні експортні позиції зайняли великотоварні трансрегіональні, інтегровані, корпоративні агропромислові об'єднання й групи (так звані агрохолдинги), які, за нашими оцінками, контролюють близько 8,7 млн га (20,9%) сільгоспугідь країни.

Як результат – у 2014 році валове виробництво сільськогосподарської продукції порівняно з 1999-м (роком найбільшого спаду сільськогосподарського виробництва) збі-

льшилося майже в два рази (183,8%), а обсяги експорту продукції АПК – майже в 13 разів.

Разом із тим значне підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва не привело до підвищення добробуту працівників сільськогосподарських підприємств і сільських жителів. Реальна середньомісячна заробітна плата штатних працівників сільського, лісового та рибного господарства за останні 8 років практично не зросла. А рівень бідності жителів сільських місцевостей у період із 2000 по 2015 рік за національним (відносним) критерієм не знизився, а навіть зріс із 28 до 38,8%. За межею бідності, яка за критерієм ФАО ООН для країн Центральної та Східної Європи встановлена на рівні вартості добового споживання й визначена в сумі 5 дол. США, нині перебуває 95,8% сільських жителів України.

Майже у третини сільських населених пунктів відсутні суб'єкти аграрного бізнесу, які формують робочі місця, що в основному забезпечують доходи сільських жителів і надходження до місцевих бюджетів. У 2014 році більше половини (54,9 %) економічно активного сільського населення (у віці 15–70 років) працювало не за місцем проживання, а в містах, за кордоном, у селищах міського типу й інших сільських населених

© М.Ф. Кропивко, 2017

пунктах. За 2000–2015 роки з мапи України зникло 263 населених пункти, а в більшості малих сіл переважають люди похилого віку.

Отже, суспільний порядок організації та управління сільським господарством, що склався в Україні у післяприватизаційний період, не врівноважений. Він не сприяє розвитку сільських громад і територій та підвищенню рівня життя сільських жителів, для більшості яких ця діяльність є основним джерелом надходження доходів.

Для виправлення такого становища в Україні розпочато територіально-адміністративну реформу, яка передбачає децентралізацію влади. Проте в прийнятій із цією метою Концепції реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні [6] більш – менш зрозуміло окреслені шляхи передачі від органів державної виконавчої влади на рівень місцевого самоврядування лише функцій управління соціальною сферою. Що ж до передачі функцій управління виробничою сферою, то в концепції системно це питання не проглядається.

Але ж якісне поліпшення життєвого рівня сільських жителів, основою життєзабезпечення яких є сільськогосподарська і пов'язана з сільським господарством діяльність, можливе лише на шляху забезпечення комплексного розвитку сільського господарства та сільських територій. Ефективне використання земельних, водних і лісових ресурсів, прибуткове ведення сільського господарства, доходи сільських жителів від сільськогосподарської й пов'язаної із сільським господарством діяльності мають стати основним джерелом зростання доходів більшості сільських жителів і наповнення бюджетів сільських територіальних громад.

Отже, потрібно забезпечити комплексний розвиток конкурентоспроможного агропромислового виробництва та соціально-економічний розвиток сільських територій. А це вимагає докорінних інституціональних змін не тільки в управлінні соціальним блоком держави, а й в організації та управлінні сільським господарством і АПК.

Для цього насамперед має бути сформоване визнане суспільством стратегічне бачення аграрного устрою України, який у

змісті забезпечити конкурентоспроможний розвиток сільського господарства, а також соціально-економічний розвиток сільських територій країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розбудови окремих аспектів аграрного устрою України, спрямованого на забезпечення гармонійного розвитку сільського господарства та сільських територій країни, останніми роками активно обговорюється як у наукових колах, на слуханнях органів законодавчої й виконавчої влади, громадських об'єднань аграрної сфери, так і на зібраннях сільських громад та спілкуванні пересічних сільських жителів. Адже це питання рівня якості їхнього життя в недалекій перспективі й існування українського села в майбутньому.

Зокрема, окреслення проблем і шляхів соціоекономічної переорієнтації аграрного розвитку України було опубліковане ще у 2012 році у науковій доповіді, підготовленій ученими Інституту економіки та прогнозування НАН України [13], пізніше системніше розвинене О.М. Бородіною й І.В. Прокіпою у статті [9]. Своє бачення моделей сільського розвитку та аграрного устрою оприлюднили Аграрний союз України [10], Інститут громадянського суспільства [3], інші окремі науковці [4, 14]. Цю проблему обговорювали на Комітетських слуханнях ВР України на тему «Трансформація агропромислового комплексу України. Стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств та їх оподаткування» (12 жовтня 2016 р.), парламентських слуханнях ВР України на тему «Регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення: пошук української моделі» (21 грудня 2016 р.), вона дебатується нині в робочій групі, створеній розпорядженням президента НААН № 43-р від 08.11.2016 року для удосконалення законодавства з питань розвитку агропромислового виробництва й сільських територій в умовах децентралізації влади, регулювання діяльності великих аграрних корпорацій та агрохолдингів тощо.

У процесі цієї полеміки викристалізуються складові, шляхи й механізми розв'язання цього завдання, проте системне бачення, яке послужило б основою для за-

конодавчого забезпечення його вирішення, ще не проглядається.

У рамках досліджень за темою «Опрацювання теоретико-методологічних підходів до забезпечення розвитку сільського господарства, сільських громад і територій з використанням європейських стандартів та підходів» нами узагальнені напрацювання перелічених наукових колективів і вчених нашого Інституту: Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської, М.М. Федорова [7,8] – з питань ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення; В.Я. Месель-Веселяка [11] – з питань організації сільськогосподарського виробництва; М.Й. Маліка – з питань розвитку малого аграрного підприємництва та кооперації [12]; М.М. Кропивка [5] – з питань розвитку селянських господарств населення, а також результатів власних досліджень у попередні роки.

Творчим колективом співробітників Інституту (Лупенко Ю.О., Саблук П.Т., Лузан Ю.Я, Кропивко М.Ф., Малік М.Й., Месель-Веселяк В.Я., Булавка О.Г., Шпикуляк О.Г., Федоров М.М., Ходаківська О.В., Ксенофонтов М.М., Дієсперов В.С. та ін. [2]) опрацьована парадигма (теоретико-методологічна модель) аграрного устрою України, зміст якої у концентрованому вигляді викладено у даній статті.

Мета статті – виклад стратегічного бачення розбудови аграрного устрою, спрямованого на забезпечення комплексного (рівноважного) розвитку сільського господарства і сільських територій для ознайомлення й обговорення.

Виклад основних результатів дослідження. В академічному тлумачному словнику української мови термін «устрій» визначено як установлений суспільний порядок, система організації чого-небудь, лад [1].

Відповідно «аграрний устрій» можна визначити як систему організації сільськогосподарської діяльності, установлений суспільний порядок використання земель сільськогосподарського призначення, організації, територіального розміщення та управління розвитком сільськогосподарського виробництва з урахуванням багатофункціональності галузі сільського господарства.

Опрацьована парадигма (теоретико-методологічна модель) такого устрою в умовах ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, децентралізації влади та євроінтеграції включає стратегічне бачення:

оптимізації землеволодіння і землекористування;

розвитку форм ведення сільськогосподарської діяльності та інтеграційних процесів на основі багатуоукладності;

раціонального розміщення продуктивних сил сільського господарства на сільських територіях;

стратегії дій із розбудови такого устрою на основі державно-приватного партнерства й територіально-інтегрованого підходу, які з успіхом використовуються в країнах ЄС.

Багатофункціональність сільського господарства. Сільське господарство як центральна складова аграрного сектору економіки України, крім виробництва сільськогосподарської продукції для харчування, сировини для промисловості та збільшення експорту, виконує й інші, не менш важливі для суспільного розвитку функції. Галузь є економічною основою забезпечення життєдіяльності сільського населення, підтримання екологічної рівноваги та біорізноманіття на сільських територіях, єднання людей із природою, їх відпочинку, оздоровлення тощо. Багатофункціональність сільського господарства з урахуванням історично сформованої структури землеволодіння й землекористування (враховуючи інтереси усіх зацікавлених сторін) покладена в основу аграрних і соціальних політик та стратегій сільського розвитку в ЄС і більшості інших розвинутих країн світу.

Отже, стратегічне бачення аграрного устрою в Україні як визнаної суспільством системи організації сільськогосподарської діяльності має також ґрунтуватися на багатофункціональності сільського господарства й еволюції земельних відносин з умовою збереження та розвитку самобутнього українського етносу.

Оптимізація землеволодіння і землекористування. Історія свідчить, що, незважаючи на постійні спроби кардинальної зміни земельних відносин (від поміщиць-

кого до одноосібного землеволодіння та ху-тірської системи, від розкуркулення до усу-спільнення земель й суцільної колективіза-ції, від роздержавлення та розпаювання зе-мель до консолідації їх у латифундіях), не вдалося знищити прагнення селян до сімей-ного землеволодіння, оскільки земля є годі-вницею та просторовою базою їхнього жит-тезабезпечення.

В Україні після розпаювання земель і ро-здержавлення колгоспів та радгоспів скла-лася суперечлива структура землеволодіння й землекористування землями сільськогос-подарського призначення. Формальними землевласниками стали не тільки селяни працездатного віку (особи, які проживають на селі), а в більшості пенсіонери та їхні нащадки, які переважно проживають у міс-тах і не в змозі займатися обробітком землі. Частка сільгоспугідь, на яких селяни – влас-ники налагодили одноосібне (індивідуально-трудове) або спільне сімейне сільськогоспо-дарське виробництво, надто мала (6,8 % за-гальної площі). Сільські громади також не володіють достатніми обсягами комуналь-них земель (близько 0,02 % земель сільсь-когосподарського призначення) та не мають законодавчого підґрунтя для налагодження життєво важливого громадського (комуна-льного) землекористування й для контролю за раціональним використанням ресурсів прилеглих сільських територій. Основними користувачами землі стали підприємливі, в більшості не пов'язані із селом особи, які, використовуючи механізм оренди, привлас-нюють собі левову частку земельної ренти, зокрема через діяльність корпоративних структур (у т.ч. агрохолдингів). Так, за ре-зультатами діяльності сільськогосподарсь-ких підприємств у 2014 році залишок одер-жаного чистого доходу (виручки) за мінусом матеріальних витрат, які увійшли до собівар-тості продукції, у сумі 72 млрд грн розпо-ділився таким чином: землекористувачам (прибутки та амортизаційні нарахування) – 43,6 млрд грн (60,6 %), землевласникам (орендна плата) – 12,9 млрд грн (17,9 %), працюючим (оплата праці) – 11,0 млрд грн (15,3%), державі (податки і відрахування на оплату праці) – 4,5 млрд грн (6,3 %).

Унаслідок збільшення площ посівів ви-сокодохідних експортоорієнтованих сільсь-когосподарських культур (зернових, соняш-нику, рапсу тощо) спостерігається поглиб-лення дисбалансу галузевої структури сіль-ськогосподарського виробництва, нераціо-нальне використання землі та деградація ґрунтів.

Проте основна загроза, яка постала перед селянами і селом, як середовищем їх прожи-вання, – це можливість втрати земельного ресурсу, оскільки все більше земель переходить під контроль несільських власників. Села з обмеженим доступом їхніх жителів до прилеглих земель та все більшою чисе-льністю безземельних селян стають безли-кими і неспроможними поселеннями, а їхнє населення, яке відсторонюється від контро-лю за використанням цих земель, перестає бути селянством (*селянин – житель села, основним заняттям якого є обробіток зем-лі*) [1].

Тому при децентралізації влади та вве-денні ринкового обігу земель сільськогос-подарського призначення для збереження українського села і селянства життєво важ-ливо забезпечити оптимізацію землеволо-діння й землекористування з урахуванням інтересів усіх заінтересованих сторін на ос-нові пропорційності їх поділу на суспільні та приватні з такими умовами використання: суспільні землі знаходяться у володінні те-риторіальних громад і держави, їх викорис-тання у ринковому обігу обмежене. А та-кож:

1. Банк земель сільської територіальної громади має задовольняти потреби:

домашніх господарств населення цієї громади в присадибних ділянках в обсязі, не меншому від спроможності їхніх членів обробляти цю землю для самозабезпечення основною сільськогосподарською продукці-єю;

сільських територіальних громад в обсязі, який дає змогу наділяти кожне домогоспо-дарство присадибною ділянкою, надавати їм у необхідному обсязі комунальні (соціальні та агровиробничі) послуги, забезпечувати сталий розвиток сільських поселень і приле-глих територій.

2. Банк земель державної власності має забезпечити загальнодержавні потреби оборонного й інфраструктурного характеру, охорони природи, довкілля тощо.

3. Приватні землі знаходяться в ринковому обігу із законодавчими обмеженнями на обсяги приватної власності на землю.

Виходячи з визначених критеріїв оптимізації, при організації обігу земель необхідно передбачити:

відповідний механізм запровадження та дотримання мінімальних (соціальних) норм землевідведення для ведення селянських господарств населення. За розрахунками Інституту, ця норма для жителя сільської місцевості має становити 0,40 га (у тому числі 0,10 га сінокосів і пасовищ) [11];

підвищення спроможностей сільських територіальних громад у контролі за раціональним екологобезпечним використанням земельних ресурсів прилеглих сільських територій.

Багатоукладність аграрного виробництва. До інших основних викликів, які стримують розвиток сільських територій та виконання соціально-економічних функцій сільського господарства, належать:

втрата сільськими громадами господарюючих суб'єктів, яких не мають на своїй території уже більше третини сільських рад. Як наслідок, села втрачають економічну базу для свого розвитку;

незатребуваність праці селянина. Зайнятість у сільському господарстві й надалі зменшуватиметься в результаті зростання продуктивності праці, а також через неконкурентоспроможність трудомістких галузей (тваринництва, овочівництва тощо). Для молодих і кваліфікованих працівників на селі немає зримих перспектив працевлаштування й тому посилюється їхня міграція в міста або за кордон;

відсутність фінансових ресурсів для сільського розвитку. Домінуючий у сільському господарстві механізм корпоративного управління не налаштований на вкладення інвестицій у розвиток суспільно важливих виробництв на селі, працевлаштування сільського населення, підтримку соціальної інфраструктури села, а стан державних фінансів не дає змоги фінансувати сільські території

альні громади на достатньому для їхнього розвитку рівні;

державна політика не спрямована на рівномірне розміщення продуктивних сил на сільських територіях. Спостерігається концентрація сільського населення в приміських, курортно-оздоровчих та інших сільських територіях із більшими можливостями прикладення праці.

Отже, аграрний устрій має бути насамперед спрямований на створення в кожній сільській територіальній громаді конкурентоспроможних господарюючих суб'єктів із достатньою кількістю робочих місць, використовуючи ресурсні можливості прилеглих сільських територій.

У цьому зв'язку зауважимо, що сільськогосподарська і пов'язана із сільським господарством діяльність – основний спосіб прикладення праці на селі. Зокрема, у 2014 році 44,9% зайнятого сільського населення (6409,5 тис. осіб) працювало у сільському господарстві, з них 500,6 тис. осіб (17,4%) – у сільськогосподарських підприємствах та близько 2372,4 тис. осіб (82,6%) були зайняті в особистих селянських господарствах.

Отже, для підвищення рівня виконання соціально-економічних функцій сільського господарства, і зокрема забезпечення більшої зайнятості сільського населення та зменшення рівня бідності на селі, необхідно створити рівносприятливі умови для підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь і праці при веденні комерційної та некомерційної сільськогосподарської діяльності.

Ці фактори слід враховувати при визначенні статусу суб'єктів господарювання у сільському господарстві, оскільки від цього залежать особливості їх оподаткування, державної фінансової підтримки, інших заходів з непрямого стимулювання діяльності.

Нами на основі порівняльного аналізу норм Господарського кодексу України, фактичних показників продуктивності сільськогосподарських угідь і рівня зайнятості у сільському господарстві проведено узгоджене з нормами Господарського кодексу розмежування суб'єктів сільськогосподарської діяльності. Згідно з результатами цього

аналізу до суб'єктів сільськогосподарської некомерційної діяльності мають належати:

1. Селянські господарства населення – організаційна форма сільськогосподарської некомерційної діяльності, ресурсною базою яких є домогосподарства, що виробляють сільськогосподарську продукцію для самозабезпечення членів цих домогосподарств та їхніх родичів на власних земельних ділянках до 20 га земель сільськогосподарського призначення у таких організаційно-правових формах: особисті селянські господарства; присадибні господарства; садівничі господарства; дачні господарства; городні господарства; господарства із сінокосіння й випасання худоби.

2. Прості товариства зі спільного обробітку землі, спільного використання сільськогосподарської техніки, спільного випасання худоби, маркетингові групи, інші не заборонені законом форми спільної діяльності селянських господарств населення.

Враховуючи переважно некомерційний характер сільськогосподарської діяльності, спрямований на досягнення економічних, соціальних, інших результатів без мети одержання прибутку, керівник селянського господарства населення має сплачувати земельний та інші податки лише із загальної площі земельних ділянок членів домогосподарства, яка перевищує соціальну (мінімальну) норму землекористування для домогосподарств, розміщених у сільській місцевості.

Соціальна (мінімальна) норма землекористування домогосподарства встановлюється для задоволення потреби бажаючих членів сільських домогосподарств у самозабезпеченні власно виробленою сільськогосподарською продукцією на рівні мінімальних норм споживання продуктів харчування (в перерахунку на сільськогосподарську продукцію) і визначається, як уже зазначено вище, з розрахунку 0,40 га на одну особу, яка проживає у сільській місцевості.

До суб'єктів сільськогосподарського підприємництва мають належати сільськогосподарські підприємства незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, у загальному доході яких доходи від виробництва сільськогосподарської продукції й продуктів її первинної переробки станов-

лять 75% і більше. Вони поділяються на суб'єктів:

сільськогосподарського мікропідприємництва – фізичних осіб – підприємців та сільськогосподарських підприємств, які ведуть сільськогосподарську діяльність на власних і орендованих земельних ділянках загальною площею до 500 га земель сільськогосподарського призначення;

сільськогосподарського малого підприємництва – сільськогосподарських підприємств, які ведуть сільськогосподарську діяльність на власних та орендованих земельних ділянках загальною площею від 500 до 2500 га земель сільськогосподарського призначення;

сільськогосподарського середнього підприємництва – сільськогосподарських підприємств, які ведуть сільськогосподарську діяльність на власних і орендованих земельних ділянках загальною площею від 2500 до 10 000 га земель сільськогосподарського призначення.

великого сільськогосподарського підприємництва – сільськогосподарських підприємств, які ведуть сільськогосподарську діяльність на власних та орендованих земельних ділянках загальною площею більше 10 000 га.

Для спеціалізованих сільськогосподарських підприємств, які виробляють сільськогосподарську продукцію на промисловій основі й не потребують для організації сільськогосподарської діяльності великих земельних масивів (птахофабрики, відгодівельні тваринницькі комплекси, тепличні комбінації тощо), а також підприємств сфер переробки сільськогосподарської продукції та надання послуг у галузі сільського господарства, незалежно від організаційно-правової форми ведення господарської діяльності й форми власності для визначення суб'єктів малого, у тому числі мікропідприємництва, середнього і великого підприємництва застосовуються існуючі норми Господарського кодексу України.

Державне регулювання розвитку багатотекстурності форм господарювання має передбачати:

реєстрацію сільськогосподарських та агропромислових підприємств та/або їх ві-

докремлених структурних підрозділів за місцем землекористування, що сприятиме збільшенню робочих місць і наповненню бюджетів сільських територіальних громад;

встановлення освітнього цензу керівників сільськогосподарських підприємств та вимог щодо їх проживання за місцем розміщення цих підприємств та їх відокремлених підрозділів, що підвищуватиме відповідальність за належну організацію соціально та екологічно спрямованого агропромислового виробництва;

встановлення нормативу зайнятості (робочих місць на 100 га сільгоспугідь), що стимулюватиме розвиток трудомістких галузей сільського господарства (в тому числі тваринницьких і переробних). При його недотриманні суб'єкти сільськогосподарського підприємництва мають сплачувати у Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття визначені суми для формування робочих місць в інших сферах;

фінансову підтримку діяльності селянських господарств населення, суб'єктів сільськогосподарського мікропідприємництва, а також галузей сільського господарства, які не знаходяться в рівносприятливих умовах високодохідного (прибуткового) господарювання.

Розвиток інтеграційних процесів. Крім підвищення рівня виконання соціально-економічних функцій сільського господарства має бути забезпечена конкурентоспроможність агропромислового виробництва.

Базові положення економічної теорії визначають, а світова й вітчизняна практика підтверджує, що конкурентоспроможне виробництво товарів масового попиту, до яких належить і сільськогосподарська продукція, має бути великотоварним, тобто таким, яке спроможне пропонувати на ринку достатньо великі (оптові) партії товарів. У ринковому середовищі оптові партії спроможні формувати або ринкові посередники, або інтегровані формування. Оскільки діяльність ринкових посередників будується на комерційних засадах, в економічних інтересах виробників і переробників сільськогосподарської продукції поглиблювати інтеграційні зв'язки на взаємовигідних партнерських відно-

синах, вибудовуючи агропродуктові ланцюги з якомога більшою доданою вартістю. Крім того, при великотоварному виробництві виникає так званий «ефект масштабу», який уможливорює партнерам одержувати додаткові вигоди від спеціалізації виробництв, праці й управлінського персоналу, запровадження технологічних і організаційно-економічних інновацій, зниження витрат виробництва, трансакційних витрат тощо.

Так, за результатами аналізу діяльності різних організаційних форм комерційної та некомерційної сільськогосподарської діяльності у 2014 році продуктивність сільськогосподарських угідь і праці становила:

у підконтрольних агрохолдингам дочірніх сільськогосподарських підприємствах та відокремлених структурних підрозділах відповідно 791,0 тис. грн валової продукції (у порівнянних цінах 2010 року) на 100 га сільгоспугідь і 376,7 тис. грн на 1 працівника;

у неінтегрованих сільськогосподарських підприємствах – 677,5 тис. грн/100 га та 232,6 тис. грн/ працівника;

у фермерських господарствах – 407,6 тис. грн /100 га й 205,9 тис. грн/працівника;

в особистих селянських господарствах – 703,7 тис. грн/100 га та 26,55 тис. грн/працівника.

Отже, поряд із розвитком ринкової посередницької інфраструктури необхідно з використанням механізмів агропромислової інтеграції налагодити прямі зв'язки виробників сільськогосподарської продукції (особливо селянських господарств населення, сімейних фермерських господарств, інших малих організаційних форм ведення сільськогосподарської діяльності) з переробниками і постачальниками, формуючи замкнуті продуктові ланцюги «від виробника до кінцевого споживача».

Нині відомі три основні організаційно-економічні механізми інтеграції:

кооперація – створення фермерами й партнерами кооперативів та їх об'єднань шляхом пайової участі у спільній діяльності. Переважає у країнах Західної Європи, Китаї, Канаді, Ізраїлі тощо;

корпоратизація – створення корпоративних підприємств, об'єднань і груп через злиття й поглинання (повне, акціонерне).

Поширена у світі під назвою «корпорації», у т.ч. ТНК;

кластеризація – створення мережових простих товариств, агропромислових груп, асоціативних об'єднань на засадах спільної діяльності, міжгосподарського самоврядування та державно–приватного партнерства. Останніми десятиріччями одержала розвиток у Фінляндії, Японії, Німеччині, Франції, США, Бельгії, Казахстані та інших країнах.

При цьому в розвинутих країнах світу спостерігається інтеграційна багатукладність.

Практика ж останніх десятиліть в Україні доводить про бурхливий розвиток лише корпоративних агропромислових об'єднань і груп (так званих «агрохолдингів») – нині більшість підприємств переробних галузей та половина сільськогосподарських підприємств є їх складовими.

Отже, для забезпечення конкурентоспроможності, соціальної й екологічної спрямованості агропромислового виробництва доцільно задіяти також інші (аутсорсингові) механізми інтеграції, які забезпечать вигідні взаємозв'язки між великим, середнім і малим агробізнесом, між аграрним бізнесом та сільськими територіальними громадами: кооперацію, кластеризацію тощо.

Так, механізм кооперації є способом підвищення конкурентоспроможності малих і середніх за розміром форм аграрного господарювання. Об'єднання селянських, сімейних фермерських господарств, мікропідприємств та малих підприємств у кооперативи дає їм змогу на основі спільної діяльності підвищити рівень своєї конкурентоспроможності, досягти зів'язаних із традиційними середніми за розмірами сільгосппідприємствами рівнів технологічності й товарності.

Поряд із заходами щодо розвитку кооперації доцільно відпрацювати механізми встановлення взаємовигідних договірних (контрактних) відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками та переробними підприємствами і торговельними компаніями з виробництва й поставки сільськогосподарської продукції на ринки, особливо через розвиток кластерних форм регіональної взаємодії. Як показує світовий і вітчизняний досвід, агропромислові кластери, на основі

поглибленої спеціалізації та концентрації виробництв з урахуванням земельних, природних і просторових переваг територій, виступають своєрідними «точками зростання» економік сільських територій.

Розміщення продуктивних сил сільськогосподарства на сільських територіях.

Вся історія розвитку сільських поселень нерозривно пов'язана з особливостями розвитку сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності як основного способу прикладення праці та джерела забезпечення проживання сільських жителів. Нинішній етап соціально-економічного розвитку українського села через зміни способів сільськогосподарського виробництва і впровадження промислових технологій вирощування сільськогосподарських культур та догляду за худобою характеризується поступовим відмиранням так званих «неперспективних» сільських поселень. Існує чітко виражена залежність людності сільських поселень від наявності робочих місць: суб'єкти сільськогосподарської діяльності – юридичні особи відсутні у 35,8 % сільських населених пунктів з чисельністю жителів до 49 осіб; у 16,6 – з чисельністю від 50 до 99 осіб; у 12,2 – від 100 до 499 осіб; у 7,6 – від 500 до 999 осіб; у 3,4 – з чисельністю понад 1000 осіб. У більшості малих сіл основне населення становлять люди похилого віку.

Тому якісне поліпшення розміщення продуктивних сил сільського господарства і сільських територій неможливе без кардинальних змін у системі організації сільських поселень з урахуванням об'єктивних результатів науково-технічної революції, зокрема впровадження новітніх технологій виробництва, збільшення можливостей пересування й транспортування на великі відстані, впровадження в управління та зв'язок нових інформаційних технологій, глобалізації аграрної економіки.

Стратегії розвитку сільських громад і територій мають враховувати перелічені особливості, а також переважні на тих або інших територіях ефективні способи прикладення сільськогосподарської та пов'язаної із сільським господарством праці з урахуванням споживчого попиту на сільськогосподарську продукцію. Відповідно визначати й

аграрну політику щодо землекористування, спеціалізації та концентрації агропромислового виробництва, підтримки розвитку певних видів сільськогосподарського підприємства, галузей, ринкової інфраструктури, інтеграційних процесів тощо.

Зокрема, в приміських зонах аграрна політика має бути спрямована, передусім, на сприяння розвитку спеціалізованих виробництв і каналів постачання жителям міст сільськогосподарської продукції, що швидко псується (квітів, овочів, ягід, молока, свіжої риби тощо), у тому числі шляхом підтримки розвитку тепличного господарства, крапельного зрошення у селянських, сімейних фермерських господарствах.

У санаторно-курортних, лісо-водо-оздоровчих, гірсько-туристичних зонах ця політика має бути спрямована на сприяння забезпеченню потреб відпочиваючих у сільськогосподарській продукції, створення умов щодо формування сучасної інфраструктури для оздоровлення, відпочинку та спорту, розвитку народних промислів, надання послуг із зеленого туризму.

Резонансним є визначення стратегій розвитку віддалених від центрів ділової активності сільських територій, основним способом прикладення праці в яких є сільськогосподарське виробництво. В більшості країн ЄС проблема розселення на сільських територіях розв'язується концентрацією проживання переважної частини сільського населення в благоустроєних селищах міського типу або містечках, а більшість сільськогосподарських робіт виконуються агросервісними формуваннями. Цей шлях соціально-економічного розвитку поступово обирають і країни СНД. Так, у Республіці Білорусь реалізується програма розбудови близько 1200 упорядкованих агромістечок, в яких концентруються агровиробничі потужності великих агрофірм з організацією додаткових робочих місць, а також створюються сучасні житлові, побутові й культурні умови для працюючих, які відповідають 44 затверджені національним соціальним стандартам. У Республіці Казахстан інвестиції на будівництво та реконструкцію соціально-інженерної інфраструктури пріоритетно спрямовуються у сільські поселення, що

мають високий і середній інтегральні показники розвитку.

В умовах обезлюднення сільських поселень та недостатніх фінансових можливостей для їх відродження і в нашій країні невідворотно проходитимуть процеси концентрації проживання більшості сільських жителів в агломераціях зі стабільним попитом на робочу силу й умовами дотримання державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій забезпечення життєдіяльності селян. Для цих територій соціальну політику доцільно переорієнтовувати на формування агромістечок у місцях концентрації трудомістких виробничих потужностей: тваринницьких комплексів, переробних підприємств, агросервісних формувань тощо.

Одночасно потрібно проводити політику збереження сільських населених пунктів із переважанням людей похилого віку та осіб – власників особистих селянських, сімейних і фермерських господарств, які прив'язані до своїх земельних ділянок, забезпечуючи їм необхідний набір агровиробничих, агросервісних, соціально-побутових, інших послуг.

Збереженню сільських поселень сприятиме також розвиток родових садиб та родових поселень безоплатним виділенням покинутих селянських дворів і сільських поселень міським жителям, розвиток городніх та садових кооперативів, агротуризму й інших способів оздоровлення міських жителів і збереження історичного українського етносу, які також мають бути складовими стратегій розвитку сільських поселень та територій.

Стратегія дій. У стратегічному вимірі доцільно вибудовувати аграрний устрій на багатоукладній основі шляхом:

цілеспрямованого формування на сільських територіях агропродуктових і територіально-виробничих агропромислових об'єднань із високим рівнем спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва, а також добувних, туристично-оздоровчих, санаторно-курортних, інших кластерних форм регіональної взаємодії для якнайповнішого використання їхніх земельних, природних і просторових переваг, одержання більшої маси доходів від викори-

стання ресурсів та їх справедливого розподілу між учасниками цих об'єднань;

підвищення на цій економічній базі спроможностей сільських територіальних громад в економічному й соціальному самозабезпеченні розвитку, створення достойних умов проживання сільських жителів, формування привабливого обличчя українського села.

Розбудова аграрного устрою, який у комплексі забезпечить розвиток конкурентоспроможного агропромислового виробництва і соціально-економічний розвиток сільських територій, має знайти відображення в аграрній політиці держави як перспективне довгострокове програмне завдання, успішне виконання якого потребує координації зусиль виробничих формувань, інфраструктурних складових, органів громадського, місцевого самоврядного й державного управління, спрямування їх складених коштів на досягнення визначених вище цілей.

Такого рівня взаємодії в рамках існуючої секторальної системи та застосовуваних технологій управління галузевим і регіональним розвитком “зверху – донизу” досягти неможливо. Тому особливої актуальності набуває використання зарубіжного досвіду розбудови ефективних організаційно-управлінських механізмів забезпечення комплексного розвитку сільського господарства та сільських територій.

У міжнародній практиці подібний механізм детально опрацьований і з успіхом застосовується у Європейському Співтоваристві. Тривалий період європейська політика стосовно розвитку сільських територій не виділялася в окремий напрям та здійснювалася в рамках спільних аграрної й регіональної політик країн-членів. Однак з усвідомленням важливості комплексності розв'язання проблеми сільського розвитку Європейське Співтовариство з 2007 року перейшло до формування та реалізації нової політики сільського розвитку, в основу якої покладено територіально – інтегрований підхід [15].

Головною особливістю запровадженого в ЄС територіально – інтегрованого підходу, на відміну від поширеного до цього секторального підходу, є його спрямованість на

місцеві потреби і пріоритети сільського розвитку при провідній ролі в їх визначенні та вирішенні місцевих територіальних громад. Державне управління комплексним розвитком сільського господарства і сільських територій у більшості країн ЄС покладається на центральний орган виконавчої влади з питань сільського господарства й сільських територій. Підтримка місцевих програм, проектів та ініціатив здійснюється в рамках єдиної системи програмування, фінансування, реалізації й контролю виконання заходів із соціально-економічного розвитку територіально-адміністративних одиниць.

Відповідно до цієї політики кошти Євро-союзу і країн-учасниць співтовариства, що виділяються на розвиток сільського господарства та соціальний розвиток сільських територій, не розпорошуються між окремими відомствами, а концентруються в єдиних європейських фондах і аналогічних фондах країн-учасниць:

Європейському сільськогосподарському фонді сільського розвитку” (*European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD*), створеному згідно з регламентом Ради Європи №1698/2005 від 20 вересня 2005 року „На підтримку сільського розвитку”;

Європейському сільськогосподарському гарантійному фонді (*European Agricultural Guarantee Fund – EAGF*), створеному згідно з регламентом Ради Європи №1290/2005 від 21 червня 2005 року „Про фінансування спільної аграрної політики” та ін.

Прийняттям спеціальних національних законів визначено нормативні рамки цільового й ефективного використання цих коштів, які в загальних рисах, із незначними національними відмінностями, передбачають:

1. Фінансову підтримку на конкурсних засадах місцевих інвестиційних проектів і громадських ініціатив за умови розробки, широкого суспільного обговорення й прийняття довгострокових програм розвитку сільських громад і територій, їх об'єднання в національні програми (в основному в часових рамках семирічного циклу планування).

2. Диференційований підхід до напрямів та обсягів розподілу коштів фонду залежно

від стану розвитку територій країн і спрямування місцевих інвестиційних проектів. Так, на 2014–2020 роки фінансування Спільної аграрної політики (САП) країн ЄС на підтримку виробників сільськогосподарської продукції визначене в обсязі 312,74 млрд євро (76,6% від загального обсягу) та містить три обов'язкових для всіх країн ЄС компоненти (базисний платіж на гектар, додаткові виплати за виробництво екологічно чистої продукції, платежі молодим фермерам протягом перших п'яти років), а також чотири добровільні перерозподільчі компоненти, що спрямовуються на: диверсифікацію культур, пасовища й заліснення; підтримку доходів в особливих районах; підтримку виробництва з економічних і соціальних причин; виплати «малим фермерам».

Виплати фермеру здійснюються за умови дотримання ним норм, нормативів, інших обмежень та вимог щодо еколого-безпечного ведення сільськогосподарської діяльності, звичайно викладених у так званих «Кодексах належної сільськогосподарської практики».

Інша частина фінансування в обсязі 95,58 млрд євро (23,4%) спрямовується на реалізацію проектів сільського розвитку за напрямками: передача знань і технологій; підвищення конкурентоспроможності; організація харчових ланцюгів; поліпшення екосистем; ефективне використання ресурсів; соціальна інтеграція.

3. Створення країнами–членами ЄС єдиного органу управління фінансовими ресурсами фондів як управлінської структури, яка організовує їх пропорційний розподіл та регулює взаємовідносини між органами місцевого самоврядування (переможцями конкурсів і замовниками робіт), галузевими міністерствами й відомствами (виконавцями робіт, що надають послуги з виконання місцевих інвестиційних проектів розвитку сільських територій) та наднаціональними органами ЄС з управління сільським розвитком.

4. Організацію прозорого громадського й адміністративного контролю за цільовим використанням виділених коштів проведенням моніторингу результатів виконання кожного проекту.

Отже, і в Україні для забезпечення комплексного розвитку сільського господарства та сільських територій в умовах децентралізації влади й євроінтеграції доцільно раціонально поєднати територіально-самоврядну систему управління розвитком сільських територій і галузеву систему управління розвитком агропромислового виробництва на засадах територіально – інтегрованого підходу.

Висновки. Сформований у післяприватизаційний період аграрної реформи аграрний устрій України не рівноважний, оскільки збільшення обсягів виробництва й експорту сільськогосподарської продукції не приводить до пропорційного підвищення рівня життя сільського населення та розвитку сільських територій.

Потрібна нова парадигма аграрного устрою, яка має бути спрямована на забезпечення комплексного розвитку сільського господарства, сільських територіальних громад і сільських територій.

Така парадигма в умовах введення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, децентралізації влади та євроінтеграції має ґрунтуватися на багатофункціональності сільського господарства і включати:

1. Дотримання пропорційності (оптимальності) землеволодіння і землекористування в інтересах усіх учасників ринку земель сільськогосподарського призначення, зокрема і шляхом законодавчого встановлення та дотримання соціальної (мінімальної) норми землевідведення для жителів сільських місцевостей.

2. Розвиток багатоукладності форм ведення сільськогосподарської діяльності, включаючи стимулювання діяльності селянських господарств і малих форм сільськогосподарського підприємництва.

3. Розвиток інтеграційної багатоукладності, при якій крім корпоративних агропромислових формувань (агрохолдингів) мають одержати розвиток кластер – кооперування, кооперативне, комунальне та мале приватне підприємництво, агропродуктові й територіальні самоврядні виробничі (кластерні) об'єднання.

4. Рациональне розміщення продуктивних сил сільського господарства на сільських територіях з урахуванням переважаючих на тих або інших територіях ефективних способів прикладення сільськогосподарської та пов'язаної з сільським господарством праці, споживчого попиту на сільськогосподарську продукцію, а також об'єктивних результатів науково-технічного прогресу (зокрема застосування новітніх технологій виробництва, збільшення можливостей пересування і транспортування на великі відстані, запровадження в управління

та зв'язок нових інформаційних технологій тощо).

5. Стратегію дій з розбудови такого устрою на основі поєднання територіально-самоврядної системи управління розвитком сільських територій і галузевої системи управління розвитком агропромислового виробництва з використанням механізмів соціального (в т.ч. державно – приватного) партнерства та територіально – інтегрованого підходу, які з успіхом використовуються в країнах ЄС.

Список використаних джерел

1. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 томах. – Т. 10. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 502.
2. Аграрний устрій України (наук. вид.); за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2017. – 64 с.
3. *Ткачук А.* Розвиток сільських територій в умовах змін / А. Ткачук. (Презентація). – Конференція “Розвиток сільських територій в умовах змін, 19 квіт. 2016 року. – Київ, Україна.
4. *Загурський О.М.* Аналіз інституціонального устрою аграрного сектора економіки України / О.М. Загурський // Економіка. Управління. Інновації. – 2014. – Вип. №1 (11).
5. Кропивко М.М. Економіка розвитку селянських господарств України: монографія / М.М. Кропивко. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 328 с.
6. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні / Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 1 квіт. 2014 р. № 333-р.
7. *Лупенко Ю.О.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С.26-38.
8. *Лупенко Ю.О.* Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2016. – № 12. – С. 5-15.
9. *Олена Бородіна, Ігор Прокопа.* На яку модель аграрного сектора має орієнтуватися Україна у стратегічній перспективі? // «Дзеркало тижня». – №25. – 5 лип. 2013.
10. Пропозиції Аграрного союзу України до Програми розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року, <http://minagro.gov.ua/node/10516>
11. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Й. Малік [та ін.]; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 218 с.
12. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й. Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 50 с.
12. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. [Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К.; 2012. – 56 с.
13. *Чурилова Т.М.* До питання про аграрний устрій України [Текст] / Т.М. Чурилова // Матер. міжнар. конф., присвяченої 20-річчю створення факультету землевпорядкування, 23-24 вер. 2016 р.; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – К., 2016. – 236 с.
14. A First Stock Take : Integrated Territorial Approaches in Cohesion Policy 2014-20 / Arno van der Zwet, S. Miller, F. Gross. – European Policies Research Centre, United Kingdom. – IQ-Net Thematic Paper 35 (2). – November 2014. – 57 p.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2017 р.

Фахове рецензування: 10.03.2017 р.

* * *

*Л.Ю. МЕЛЬНИК, кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Уманський національний університет садівництва*

Системно-структурний аналіз національної економіки та аграрної сфери у вимірі економіки знань

Постановка проблеми. Важливою характеристикою економічного зростання є його якість, що значною мірою визначається прогресивністю змін у структурі економіки [10]. Ознакою трансформаційних процесів, що відбуваються у національному господарстві останніми десятиріччями, є інтенсивні зрушення в структурі виробництва, споживання, доходів, діяльнісно-видовій, інституційній, регіональній структурах. Саме дослідження змін на макро- та мезорівнях уможливить урахувати особливості розвитку секторальної будови й оптимізувати її пропорції при розробці стратегії подальшого розвитку економіки України.

Аналіз структурного зрізу економічного розвитку України дає змогу розкрити основні макроекономічні диспропорції, притаманні вітчизняній економіці, та показати, що досягти макроекономічної рівноваги в країні можна лише за умови структурної трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі досліджень були розглянуті наукові здобутки та результати досліджень вітчизняних і зарубіжних учених щодо еволюційного розвитку структури національних економік таких як: С. Алмон, Т.І. Артёмова, І.В. Барановська, І.П. Бевз, О.Г. Білоцерковець, Р. Буайє, Т.В. Бурлай, Н.Ю. Гончар, В.М. Геєць, С.В. Діхтярьова, П. Друкер, Г.В. Жаворонкова, С.І. Кіресєва, К. Кларк [20], С. Кузнець, І.І. Лукінов, W. Leontief

[21], D.S. Meade [22], Р. Нельсон [23], О.Г. Осауленко [10], Л.В. Шинкарук [13, 14], й ін.

Мета статті – розглянути теоретичні підходи і методи дослідження структурних змін економіки, проаналізувати структурні зміни в економіці України та визначити складові формування економіки знань в аграрній сфері.

Виклад основних результатів дослідження. У процесі еволюції економічної науки методи аналізу структурних змін набули найбільшого поширення (рис. 1) і структурний аналіз став своєрідним методологічним ядром економічного аналізу, причому за умов зниження актуальності окремих теоретичних доктрин.

Нині структурні зміни дедалі більше стають предметом досліджень в економічній науці у зв'язку з переходом до економіки знань, появою транзакційного сектора, різних деформацій у структурі споживання, мотивацій, уподобань. У національній економіці України впродовж останніх років відбуваються структурні зрушення, спрямовані на оптимізацію основних економічних пропорцій та формування оптимальної моделі національного ринку й національної економічної системи.

Першим на вплив структурних змін в економіці на економічний розвиток країни звернув увагу лауреат Нобелівської премії С. Кузнець, який на основі статистичних досліджень багатьох країн виявив, що зміна обсягів вартості випуску продукту в країні супроводжується зміною структури економіки, тобто її економічних показників, зок-

рема: структури випуску; структури зайнятості; поділу праці в сім'ї; структури доходів; міжнародних потоків товарів, інформації, робочої сили та капіталу [6]. С.Кузнець у своїх дослідженнях виділив такі

види структурних зрушень в економіці, які притаманні й для економіки України: технологічні; інституційні; відтворювальні та просторові (рис. 2).

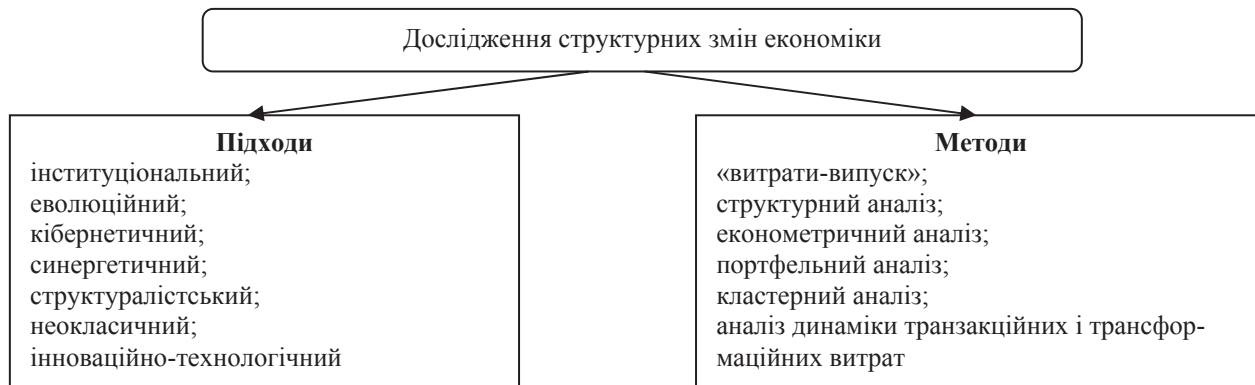

Рис. 1. Класифікація теоретичних підходів і методів дослідження структурних змін економіки

Джерело: [14].

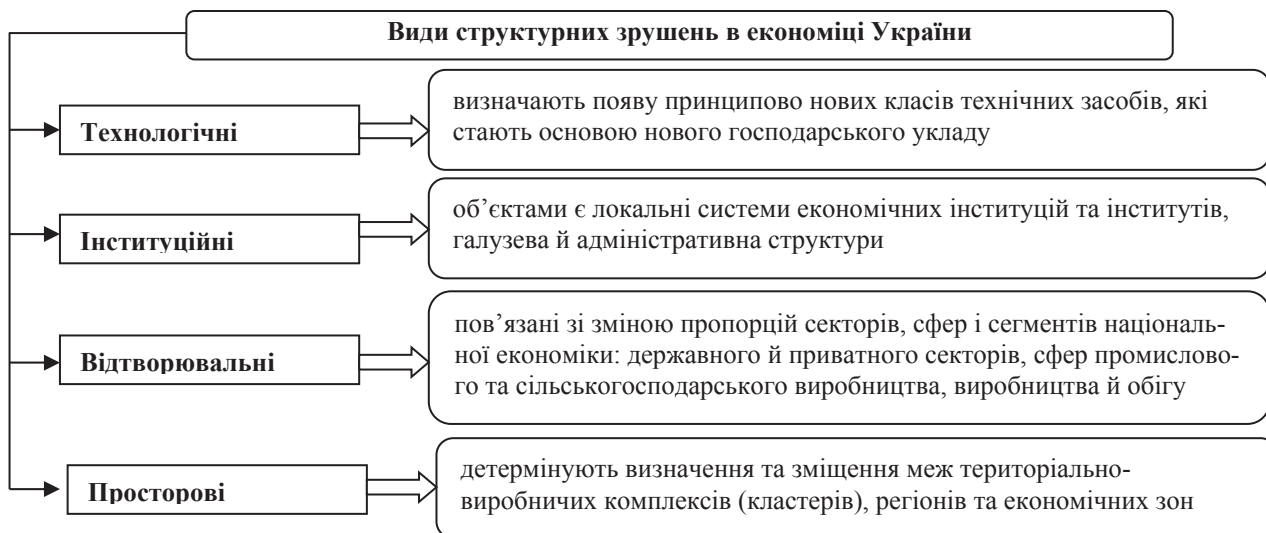

Рис. 2. Види структурних зрушень в економіці України

Джерело: Складено автором за даними [7].

Емпіричні викладення С. Кузнеця довели наявність зв'язку між економічною динамікою й структурними процесами, тобто те, що «структурні зміни є передумовою економічного зростання і, розпочавшись, надалі формують, стримують або підтримують економічний розвиток країни» [5].

Сучасний стан економіки України відображають макроекономічні показники, від яких залежить розвиток економіки знань у країні (табл. 1).

Наведені дані загальноприйнятих макропоказників економічної діяльності держави

(ВВП на душу населення, економічне зростання, рівень безробіття населення та ін.) підтверджують реальну загрозу національним інтересам України. До неефективної податкової політики, прорахунків у діяльності державних органів, відсутності науково обґрунтованої концепції розвитку національної економічної системи додалися зовнішні об'єктивні загрози, пов'язані зі світовою фінансовою кризою, зростанням дефіциту бюджету й державного боргу, а нині ще й військові дії.

1. Основні макроекономічні показники економічної діяльності України

Показник	2010	2011	2012	2013	2014
ВВП номінальний, млрд грн	1349,2	1459,1	1404,7	1465,2	1586,9
ВВП на душу населення, тис. грн	29,5	32,0	32,5	34,0	36,4
Основні засоби, млрд грн	6649	7397	9148	10401	13752
Капітальні інвестиції, млрд грн	189,1	259,9	293,7	267,7	219,4
Індекс цін виробників промислової продукції, % до попереднього року	120,9	119,0	103,7	99,9	117,1
Індекс цін реалізації с.-г. підприємствами, % до попереднього року	130,0	113,6	106,8	97,1	214,3
Обсяг реалізованої промислової продукції, млрд грн	1065,8	1331,9	1400,7	1354,1	1428,9
Темп зростання промислового виробництва, % до попереднього року	111,2	108,0	99,5	95,7	105,5
Виробництво сільськогосподарської продукції, млрд грн	194,9	233,7	223,3	252,9	251,4
Темп зростання виробництва с.-г. продукції, % до попереднього року	98,5	119,9	95,5	113,3	99,4
Чисельність наявного населення (на кінець року) млн осіб	45,8	45,8	45,6	45,6	45,4
Рівень зареєстрованого безробіття, %	8,1	7,9	7,5	7,2	9,1

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України [15].

Використання методології системно-структурного підходу дає змогу розглядати національну економіку як економічну систему, тобто як сукупність підсистем та їх елементів, що формується з окремих відносно самостійних елементів, взаємодія яких між собою зумовлює виникнення загальних якостей і властивостей цілісної органічної єдності, не притаманних його окремим елементам [3].

Можливості практичного використання принципів системного структурного підходу

розглянемо на прикладі дослідження видів галузевої структури національної економіки, яка відображає взаємодію основних видів економічної діяльності країни (табл. 2).

Варто зазначити, що частка зайнятого населення у сфері послуг та інформатизації з 2010 по 2014 рік щорічно зростає, що доводить про домінування сфери інформаційних продуктів і послуг, тобто інформація й знання стають головними чинниками, від яких залежить конкурентоспроможність економіки.

2. Динаміка зайнятості населення за галузями економіки України, %

Показник	2010	2011	2012	2013	2014
Промисловість	15,0	14,6	14,5	13,8	13,8
Сільське господарство	4,0	3,6	3,6	3,2	3,4
Інформація та телекомунікації	1,3	1,4	1,5	1,5	1,6
Послуги	79,7	80,4	80,4	81,5	81,2
Послуги/виробництво	4,2	4,4	4,4	4,8	4,7
Послуги/ сільське господарство	14,6	13,0	12,1	11,3	10,7
Послуги/ інформація	61,3	57,4	53,6	54,3	50,8
Сільське господарство / інформація	3,1	2,6	2,4	2,1	2,1

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України [15].

Фахова структура зайнятості модернізується у бік більшого зростання частки зайнятості, що потребує вищої кваліфікації та високого професійного рівня освіти. Розширюється застосування новітніх інформаційних технологій в економіці: управлінських інтегрованих інформаційних системах, системах підтримки прийняття рішень, систе-

мах віртуальної реальності, інтелектуальних системах тощо [4].

Оскільки основні макроекономічні показники відображають стан виробничої складової економіки знань, розглянемо конкурентоспроможність України за загальними показниками ефективності національної економіки. Одним із найбільш вживаних по-

казників, які характеризують економічну динаміку світового розвитку, є зміна ВВП.

За період із 1990 року Україна не лише не спромоглася наростити динаміку ВВП, а навіть не відновила її, що, безумовно, негативно позначилося на структурних характеристиках складових ВВП і рівні життя населення. Дослідження ВВП показують суттєве відставання України за темпами економіч-

ного розвитку, оскільки світова економіка за останні 23 роки подвоїлася, розвинуті країни збільшили ВВП на 66%, країни ЄС – у півтора раза, країни, що розвиваються, – утричі, розвинуті країни Азії – майже у шість разів, а ВВП України знизився на 35% [14].

Міжнародне порівняння рейтингу країн за обсягом ВВП представлено на рисунку 3.

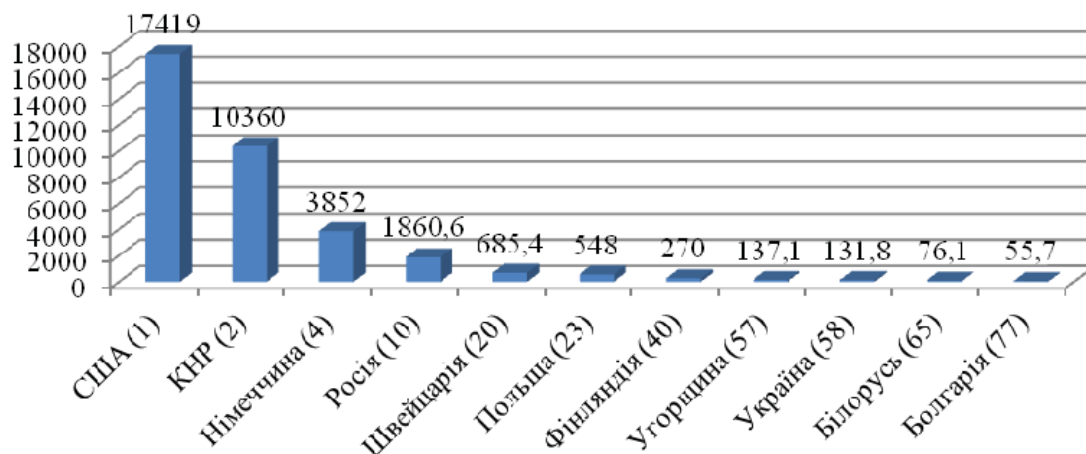

Рис. 3. Рейтинг країн за обсягом ВВП в 2014 рр., млрд дол. США

Джерело: Складено за даними Світового банку [12].

Рейтинг України за обсягом ВВП у 2014 році відповідає 58 місцю зі значенням 131,8 млн дол. США проти 53 місця з показником 176,2 млн дол. США у 2013 році. Країнами-лідерами за даним рейтингом були США, Китай, Німеччина та Росія.

Структурні трансформації економіки України у 1990-х роках призвели до катастрофічного падіння обсягів валового внутрішнього продукту, який за 9 років скоротився у 2,5 раза (-59%). Після 2000 року відбулося певне відновлення, яке також тривало дев'ять років, і до 2008 року обсяг ВВП збільшився в 1,8 раза – на $\frac{1}{4}$ менше, ніж у 1990-му (74%). Надалі ж економіка відчула вплив світової фінансової кризи, яка одержала назву Великої рецесії за аналогією з Великою депресією. У 2009 році ВВП України скоротився на 15%, що було найгіршим показником серед країн СНД, а також порівняно з країнами ЄС, за винятком країн Балтії. Глибина спаду була зумовлена скороченням зовнішнього попиту на українську продукцію, дефіцитом зовнішніх запозичень для внутрішнього кредитування та неадек-

ватною курсовою політикою. Протягом 2010–2013 років економіка України знову зросла на 10%, певною мірою відновивши докризові показники, проте внаслідок розпочатої Росією ще восени 2013 року торговельної війни, яка наступного року переросла у справжню війну, за 2014 рік ВВП України скоротився на 6,8% (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя й частини зони проведення АТО). Через втрату цієї території у 2014 році ВВП України скоротився ще на 3,5%, отже, становив 62% до 1990 року [14].

Незначну частку за ВВП має аграрний сектор – у 2010 році 7,4, у 2014-му – 10,2%. Сільськогосподарське виробництво останніми роками поліпшило свої позиції у зв'язку з підвищенням конкурентоспроможності продукції. У загальній структурі значно переважає сфера послуг і становить близько 70 % загального ВВП. Також відбулося зростання частки сектору «Інформаційні технології» на 0,3 в.п. порівняно з 2014 роком, але знизилася частка первинного сектору «Промисловість» – із 18,7 до 17,2% (рис. 4).

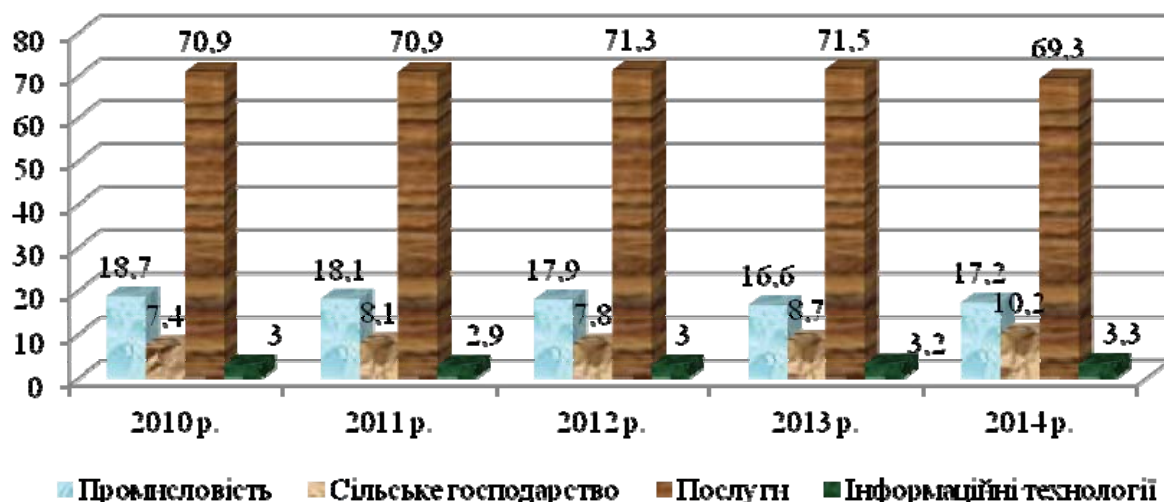

Рис. 4. Динаміка частки «ВВП галузі» в загальному ВВП України у 2010-2014 рр., %

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України [15].

Перехід до економіки, заснованої на знаннях, пов'язаний зі зростанням сумарних інвестицій «на вході» в сектор знань (витрати на вищу освіту, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи (НДДКР), розробку програмного забезпечення).

Країни СНД фінансують науку в розмірі від 0,2 до 0,7% ВВП, тоді як розвинуті краї-

ни ЄС – 2-3% (табл. 3). Звичайно, Україна, маючи намір приєднатися до європейської спільноти, повинна збільшувати фінансування НДДКР хоча б до норми, що законодавчо визначена на рівні 1,7%, а в перспективі 3% ВВП [9].

3. Питома вага витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП в країнах ЄС, %

Країна	2010	2011	2012	2013	2014
ЄС 28	1,93	1,97	2,01	2,01	2,03
Болгарія	0,59	0,55	0,62	0,65	0,80
Естонія	1,58	2,34	2,16	1,74	1,44
Іспанія	1,35	1,32	1,27	1,24	1,23
Латвія	0,6	0,7	0,66	0,6	0,69
Литва	0,78	0,9	0,9	0,95	1,01
Німеччина	2,72	2,8	2,88	2,85	2,87
Польща	0,72	0,75	0,89	0,87	0,94
Румунія	0,45	0,49	0,48	0,39	0,39
Словаччина	0,62	0,67	0,81	0,83	0,89
Словенія	2,06	2,42	2,58	2,6	2,39
Угорщина	1,15	1,2	1,27	1,41	1,37
Чеська Республіка	1,34	1,56	1,79	1,91	2,0
Україна	0,83	0,74	0,75	0,7	0,65

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України [9].

Для кращої порівнянності показників внутрішні витрати на дослідження і розробки (ДіР) виражають як частку від ВВП (наукоємність ВВП), або з розрахунку на душу населення. За попередньою оцінкою даних у 2014 році держави-члени Європейського Союзу витратили близько 283 млрд євро на виконання ДіР, частка яких у ВВП станови-

ла 2,03%, що відповідає даним 2013 року і значно вище даних 2004 року (1,76%). У 2014 році наукоємність ВВП вище 3% зафіксована в країнах-членах ЄС Північної Європи: Фінляндії, Швеції й Данії. Для України цей показник у 2014 році становив 0,65% (у 2005 р. – 1,03%).

Таким чином, розвиток економіки знань є безперервним процесом, що постійно оновлюється і характеризується тим, що якщо раніше основну додану вартість створювали промислові виробництва конвеєрного типу, то тепер все більшу частку валового продукту забезпечують різні види послуг (насамперед, наукоємних). Виходячи з цього, можна стверджувати, що знання та інвестиції в них безпосередньо впливають на економічне зростання й розвиток сучасної ринкової економіки, а головну роль у створенні доданої вартості в економіці знань починають відігравати високотехнологічні, наукоємні виробництва.

Рис. 5. Складові економіки знань аграрної сфери

Джерело: Складено автором.

При аналізі формування економіки знань в аграрній сфері варто враховувати особливості науково-інноваційних процесів у даній сфері, які мають специфіку, відмінну від інших галузей виробництва. На думку О. Янковської [17], запровадження нововведень у сільському господарстві мають такі особливості: тривалий процес розробки нововведення; інновації орієнтовані на поліпшення; дослідження живих організмів; залежність від природно-кліматичних умов; провідна роль у розробці інновацій належить науково-дослідним установам.

Пріоритетні напрями дослідження вітчизняної аграрної науки, стан науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт технологічного спрямування й особливості новаторських розробок у сфері біологічних, органічних систем землеробства, ґрунтозберігаючих технологій та інших систем низьковитратного сталого виробництва аграрної продукції охоплює науково-інноваційна складова економіки знань аграрної сфери. Так, науково-інноваційна сфера безпеки передбачає забезпечення конкурентоспроможності аграрної продукції через

Генезис, еволюція та динаміка розвитку економіки знань в Україні зумовлені загальносвітовими тенденціями її формування. Проте порівняно з передовими зарубіжними країнами Україна поки що знаходиться на початковій стадії розвитку економіки знань.

Структурний аналіз формування економіки знань в аграрній сфері варто проводити за складовими (рис. 5): науково-інноваційна, виробничо-технологічна, інформаційно-знаннява, еколого-соціальна, які найповніше характеризують можливості вітчизняного сільського господарства забезпечити державні інтереси в інноваційному розвитку галузі.

запровадження розробок вітчизняної науки в галузі селекції й генетики, насінництва, землеробства та тваринництва [8].

Виробничо-технологічна складова характеризує ефективність використання виробничих потужностей і матеріалів сільськогосподарських підприємств, стан їх технічного й технологічного оснащення, а також визначає економічну ефективність ведення господарської діяльності. При цьому враховується специфіка функціонування сільського господарства, а саме: використання живих організмів – рослин, тварин, зміна їх урожайності та продуктивності, що безпосередньо впливає на конкурентоспроможність кінцевої продукції й фінансові результати функціонування підприємств.

Основними особливостями виробничо-технологічних змін в аграрному виробництві, на думку Г. Саранчука [11], є: широкий асортимент сільськогосподарської продукції, різниця в технологіях її виробництва; значна диференціація окремих регіонів країни за агротехнологічними умовами виробництва; залежність сільськогосподарських технологій від природних умов; розпороше-

ність виробництва на значній території; велика різниця в періодах виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Головними загрозами цій складовій є високі ціни на енергоносії та кредити, недостатній вибір техніки й матеріалів, швидкий технічний прогрес, неправильна завантаженість обладнання, неефективна організація виробничого процесу.

Еколого-соціальна складова розглядає ряд дій, спрямованих на недопущення екологічного дисбалансу при виробництві аграрної продукції. Зпровадження екологічно орієнтованих систем сільського господарства, виробництво екологічно чистих продуктів харчування є одним із перспективних напрямів розвитку аграрної галузі та дотримання не лише технологічної й економічної, а також продовольчої безпеки країни.

В умовах формування ринкового середовища основною функцією соціальної сфери села є забезпечення сільського населення такими умовами праці та відпочинку, які дали б змогу запобігти деградації, депопуляції селянства, поліпшити демографічну ситуацію, що, в свою чергу, позначиться на підвищенні ефективності аграрного виробництва [16].

Висновки. Україна за основними макроекономічними показниками конкурентоспроможності в 2014 році показала негативну динаміку й нестабільність економічних процесів.

Здійснений структурний аналіз національної економіки та аграрної сфери дає змогу запропонувати рекомендації щодо вдоско-

налення процесу формування економіки знань в Україні й аграрній сфері зокрема:

оптимізація основних економічних пропорцій та формування оптимальної моделі національного ринку й національної економічної системи;

сприяння підвищенню зовнішнього попиту на українську продукцію;

зростання сумарних інвестицій «на вході» в сектор знань (витрати на вищу освіту, НДДКР, розробку програмного забезпечення);

формування ефективного механізму державного регулювання та підвищення заінтересованості держави і приватного сектору до питань науково-інноваційної діяльності підприємств;

запровадження розробок вітчизняної науки в галузі селекції й генетики, насінництва, землеробства та тваринництва;

збільшення обсягу фінансування за рахунок інвестування й повсюдного впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери як економіки, так і життєдіяльності країни в цілому;

забезпечення випереджувального характеру аграрної освіти та переорієнтування освітніх цінностей на продукування нового мислення майбутнього фахівця;

запровадження екологічно орієнтованих систем сільського господарства, виробництво екологічно чистих продуктів харчування;

соціальна інфраструктура села має задовольнити життєві потреби провідної продуктивної сили суспільства – людини, й тим самим сприяти розвитку сільської економіки.

Список використаних джерел

1. Буайе Р. Теория регуляции: Критический анализ / Р. Буайе ; пер. с франц. Н. Б. Кузнецовой. – М. : Наука для общества, 1997. – 214 с.
2. Дегтярёва С.В. Системный подход в экономической теории: его развитие и методологические основы / С.В. Дегтярёва // Европейський вектор економічного розвитку: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 2[13]. – С. 51-55.
3. Економічна енциклопедія : у 3-х т. – Т. 3 / відп. ред. С.К. Мочерний. – К. : Академія, 2002. – С. 384.
4. Жаворонкова Г.В. Менеджмент в інформаційній економіці: теорія та практика: моногр. / Г.В. Жаворонкова. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2014. – С. 14.
5. Крючкова І.В. Структурна гармонізація економіки України як чинник економічного зростання / І.В. Крючкова, О.Г. Білоцерковець, Т.В. Бурлай, Н.Ю. Гончар та ін.; за ред. д.е.н. І.В. Крючкової. – К.: Експрес, 2007. – 520 с.
6. Kuznets S. Model Economic Growth. – Yale University Press, 1969.
7. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышления: Нобелевская лекция / С. Кузнец // Нобелевские лауреаты по экономике: взгляд из России ; под ред. Ю. В. Яковца. – СПб. : Гуманистика, 2003. – С.104.
8. Лучик М.В. Економічна безпека аграрної галузі та її складові / М.В. Лучик // Матер. X Міжнар. наук.-практ. конф. Хмельницького нац. ун-ту, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mevhnu.com/load/2013/3_zabezpechennja_ekonomichnoji_bezpeki_virobnichikh_sistem_za_umov_rozvitku_konkurenciji/33-1-0-244.

9. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 257 с.
10. Осауленко О.Г. Сталий соціально-економічний розвиток: моделювання та управління [Текст] : моногр. / О.Г. Осауленко. – К. : Інформ.-видавн. центр Держкомстату України, 2000. – 178 с.
11. Саранчук Г.М. Інноваційний розвиток сільського господарства як основа підвищення його конкурентоспроможності / Г.М. Саранчук // Інноваційна економіка. – 2010. – № 1. – С. 26–32.
12. Список країн за ВВП (номінал). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_країн_за_ВВП_\(номінал\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_країн_за_ВВП_(номінал)).
13. Шинкарук Л.В. Структурні зміни та економічний розвиток України: моногр. / [Геєць В.М., Шинкарук Л.В., Артюмова Т.І. та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Л.В.Шинкарук; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 696 с.
14. Шинкарук Л.В. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наук. доп. / [Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2015. – С.15.
15. Україна в цифрах 2015. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
16. Царенко О.М. Екологізація свідомості спеціалістів як фактор підвищення ефективності виробництва в АПК / О.М. Царенко // Праці міжнар. конф. „Проблеми освіти в галузі економіки навколишнього середовища і екології”. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 79-83.
17. Янковська О.І. Особливості інновацій в сільському господарстві [Електронний ресурс] / О.І. Янковська // Економіка. Управління. Інновації. – 2010. – № 2 (4). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2010_2/10yaoiieg.pdf.
18. Almon C. The Craft of Economic Modeling / Clopper Almon ; Department of Economics, University of Maryland. – USA, 2002. – 139 p.
19. Drucker, P. F. Management Challenges for the 21 st Century [Text] / P. F. Drucker. – Oxford: Elsevier, 1999. — 205 p.
20. Clark C. The condition of Economic progress, McMillan, London, 1940.
21. Leontief W. Quantitative Input and Output Relations in the Economic System of the United States / Wassily Leontief // Review of Economics and Statistics. – 1936. – № 18(3). – P. 105–125.
22. Meade D.S. The U.S. Benchmark IO Table. History, Methodology, and Myths [Електронний ресурс] / Douglas S.Meade // World Inform conference, Japan. – 2010. – 27 p. – Доступний з : <http://www.inforum.umd.edu/papers/conferences/2010/Made.pdf>.
23. Nelson, R. R., and S. G. Winter. 1973. "Toward an Evolutionary Theory of Economic Capabilities." American Economic Review 63: 440-449.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2017 р.

Фахове рецензування: 03.04.2017 р.

* * *

Новини АПК

Аграрії забезпечені мінеральними добривами для весняно-польових робіт

Українські аграрії забезпечені мінеральними добривами для виконання всього комплексу весняно-польових робіт. Про це повідомив директор Департаменту землеробства та технічної політики в АПК Мінагрополітики України Володимир Топчій в інтерв'ю одному з українських телеканалів.

За оперативними даними областей станом на 19 квітня 2017 року сільськогосподарськими підприємствами придбано 1034 тис. тонн поживних речовин (108 % до заявки, або на 53 тис. т більше минулорічного рівня) мінеральних добрив, з них азотних – 743 тис. т (110 % до заявки, у 2016 р. – 717 тис. т), фосфорних – 165 тис. т (106 % – у 2016 р. – 152 тис. т), калійних 129 тис. т (101 % до заявки, у 2016 – 115 тис. т).

"Більшість областей України забезпечені добривами на 98-100% до заявлених потреб. Всі області завершили раннє весняне підживлення озимих культур азотними добривами. Господарствами повністю проведено підживлення озимини на площі 7,2 млн га", – розповів Володимир Топчій.

З початку весняно-польових робіт господарствами всіх областей внесено 594 тис. т поживних речовин, або майже на 69 тис. т більше, ніж минулого року.

Всього впродовж весняно-літніх польових робіт 2017 року передбачається використати в межах 958 тис. т поживних речовин мінеральних добрив, у т.ч.: азотних – 676 тис. т; фосфорних – 156 тис. т; калійних – 127 тис. т.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 303.522.3; 338.43; 061. 1 ЄС(477)

*С.В. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук, доцент кафедри
Національний університет біоресурсів і
природокористування України*

*Я.О. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук,
фінансовий аналітик
Компанія «Syngenta»*

*Т.П. ПАВЛОЦЬКА, науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Розвиток ринку виробництва молока в Україні в контексті євроінтеграційних процесів

Постановка проблеми. Аграрний сектор України нині намагається тісно співпрацювати з країнами Європейського Союзу, тому надзвичайної актуальності набувають питання, пов'язані з адаптацією галузей аграрного сектору України до європейських вимог. Проте недостатній рівень розвитку вітчизняних галузей агропромислового комплексу взагалі й молокопродуктового підкомплексу зокрема не сприяє конкурентоспроможному позиціонуванню на вітчизняному, європейському і світовому ринках молока та молочних продуктів, зумовлюючи низку проблем у контексті євроінтеграційних процесів.

Нині дуже важливо, щоб аграрна політика України враховувала процеси змін, що відбуваються у міжнародному масштабі, й особливо еволюційні та структурні зміни Спільної аграрної політики ЄС останніх років із спрямуванням їх на визначення і формування рамкових умов для розвитку вітчизняного аграрного сектору, який матиме майбутнє та буде конкурентоспроможним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження розвитку ринку молока та молочних продуктів присвячено публікації багатьох вітчизняних науков-

ців, зокрема М.М. Ільчука [2], Ю. Керсанняка [3], Т. Котика [5], Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка [12], Л. М. Сатир, [10] О.Г. Семененка [11], зарубіжних науковців [14,15] та інших дослідників. Водночас основні вектори функціонування ринку виробництва молока у світі й, зокрема, у країнах ЄС і можливостей їх застосування в Україні потребують подальшої оцінки соціально-економічних чинників розвитку ринку виробництва молока в нашій країні та визначення шляхів забезпечення конкурентоспроможності молочної галузі.

Мета статті – дослідження основних тенденцій розвитку світового ринку молока й ринку виробництва молока у провідних країнах Європейського Союзу, соціально-економічних чинників його розвитку в Україні та визначення основних напрямів адаптації молочної галузі нашої країни до європейського інтеграційного процесу.

Виклад основних результатів дослідження. За загальними висновками ФАО, протягом останніх років виробництво молока зосереджено майже в кожній п'ятій країні світу з тенденцією до незначного щорічного зростання. Так, якщо у 2008 році світовий обсяг виробництва молока становив 692,7 млн т, то у 2014-му й у 2016 роках він дорівнював відповідно 793,7 і 817,2 млн т, що на 14,5 та 17,9 % більше ніж у 2008 році. Питома вага України в цих обсягах становила

1,5–1,7 %, (11 місце у світовому рейтингу виробників молока), Франції (провідна країна щодо розвитку ринку молока в ЄС) – відповідно 3,75 %. Істотне нарощування обсягів світового виробництва молока в 2016 році відбулося в країнах Азії, Північної й Центральної Америки, водночас вони не зросли в країнах Європи та Африки і знизилися в Океанії та Південній Америці [8, 9].

Така тенденція, за висновками експертів, повинна зберегтися і в 2017 році. При цьому різниця між багатими й бідними країнами посилюється. У багатих західних країнах зростання буде майже нульовим, а в тих, що розвиваються, виробництво молока може збільшитися на 4 %. У результаті, загалом у світі в середньому приріст становитиме приблизно 2% і буде вироблено молока понад 826 млн т [9].

Торгівля молочними продуктами у світі в 2016 році практично не змінилася й залишилася на рівні 72 млн т у молочному еквіваленті. Це різко контрастує із середнім показником щорічного темпу приросту обсягів торгівлі на 6 % за період 2009-2014 років [9].

У країнах ЄС і надалі спостерігається тенденція до скорочення поголів'я корів. У 2016 році обсяг збору молока порівняно з 2015 роком зріс лише на 0,6 %, надходження його переробним підприємствам знизилося

на 2%. За прогнозами експертів ФАО, у країнах ЄС у 2017 році, незважаючи на продовження тенденції до скорочення поголів'я корів, очікується збільшення надходження молока переробним підприємствам на 0,5 % [6,8]. Такий стан обґрунтовується зростанням цін на ринку молока

Станом на 1 січня 2017 року в господарствах усіх категорій України утримувалося 2,1 млн гол. корів, що в 3,9 раза менше порівняно з 1990-м і на 23,5 % – з 2010 роком. Починаючи з цього року, відбувається процес стійкого скорочення поголів'я молочно-го стада як у сільськогосподарських підприємствах, так і в приватному секторі населення (табл.1), що спричинило різке скорочення поголів'я корів із розрахунку на одиницю земельної площі. Якщо у 1991 році в усіх категоріях господарств України на 100 га сільськогосподарських угідь припадало 20,3 гол. корів, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах 16 гол., то в 2016 році ці показники становили – відповідно 6 і менше 2 гол. За даними звіту ФАО (грудень 2016 р.) у країнах ЄС у 2015 році на 100 га сільськогосподарських угідь було 13,2 корови, у тому числі в Бельгії – 37,5, Данії – 20,9, Нідерландах – 74, Франції – 12,6, у Білорусі – 16,2 [14].

1. Розвиток ринку виробництва молока в Україні за 1990-2016 рр.

Показник	Рік							Темпи зростання, зменшення, %	
	1990	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2016 до 1990	2016 до 2010
Поголів'я корів, тис. гол.	8378	4958	3635	2631	2263	2172	2134	у -3,9 рази	81,1
у т.ч.: у сільськогосподарських підприємствах	6192	1887	904	626	570	504	486	у -12,7 рази	77,6
господарствах населення	2186	3107	2769	2042	1734	1668	1648	75,4	80,7
Середній річний удій молока, кг	2863	2359	3487	4082	4508	4917	5219	182,3	127,8
Виробництво молока, тис.т	24508	12658	13714	11249	11133	10615	10387	44,4	92,3
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства	18634	3669	2582	2217	2648	2669	2711	122,2	14,5
господарства населення	5854	8989	11132	9032	8485	7946	7676	131,1	84,9
Реалізовано СГП молока і молочних продуктів, тис.т	18023	2684	2121	2004	2506	2330	2596	14,4	129,5

Надійшло молока переробним підприємствам, усього, тис.т	17958	3335	5689	4793	4647	4551	4182	у – 4,3 рази	87,2
у т.ч.: від сільськогосподарських підприємств,	17943	1790	1797	1890	2428	2198	2494	13,9	131,9
населення	15	1515	3814	2544	1737	2353	1688	х	66,3
Споживання молока на 1 особу в рік, кг	373	199	226	220	223	210	210	99,48	93,41
Рівень рентабельності виробництва молока, %	32,2	- 0,6	12,2	17,9	11,0	12,2	9,5	- 22,7 п	- 8,4 п
Рівень споживання молока і молокопродуктів на 1 особу, % до РНС *	98,2	52,4	59,5	57,9	58,7	55,3	55,3	42,9	0,3

*Довідково: Рациональна норма споживання (РНС) молока і молочних продуктів становить 380 кг на рік.

Джерело: Розраховано на основі даних [1, 7].

За даними табл. 1 різке скорочення поголів'я молочного стада, незважаючи на те, що продуктивність корів у всіх категоріях господарств протягом останніх 10 років збільшилась в 1,8 рази й у 2016 році становила понад 5 тис. кг на 1 корову, зумовило щорічне зниження валового виробництва молока. Як показують результати наших досліджень, це зумовлено зростанням цін на молочну продукцію при одночасному зниженні платоспроможного попиту населення, формуванням несприятливої кон'юнктури світового ринку молокопродуктів та відсутністю ефективного економічного механізму державної підтримки галузі. У 2010 році частка приватного сектору в загальному обсязі виробництва молока становила 80,3%, у 2014 – 76,2, у 2016 році – 75,0 % (1990 р. – 24,1 %). Така інституційна переорієнтація розвитку ринку виробництва молока в країні створила проблеми щодо забезпечення підприємств переробної галузі високоякісною сировиною, також зумовила різке зниження ефективності використання сільськогосподарських угідь.

Обсяг виробництва молока в Україні з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь порівняно з 1990 роком зменшився більше ніж у 2 рази і становив 29,8 т. У країнах ЄС у 2015 році він дорівнював 81,3 т, у т.ч. у Франції – 85,6 т [14]. У 2016 році

споживання молока в Україні на одну особу становило лише 55,3 % від існуючих раціональних норм. У країнах ЄС цей показник у 2015 році становив понад 80 % [14]. Щорічне надходження молока переробним підприємствам з 2000 року становило менше, ніж 50% від його загального обсягу виробництва. Якщо в сільськогосподарських підприємствах у 2016 році питома вага молока, що надійшло переробним підприємствам, становила понад 92% від загального обсягу його виробництва, то у господарствах населення, через відсутність у країні ефективної системи збору молока, вона дорівнювала лише 22,0 %.

За період 2005–2015 років значно погіршилися показники балансу попиту та пропозицій на ринку виробництва молока України, зокрема обсягів його експорту. На зниження обсягу експорту молока значною мірою вплинула заборона поставок молочної продукції в Росію і складність доставки товару в країни Середньої Азії. Обсяг імпорту протягом 2009–2014 років коливався у межах 5–23% від обсягу фонду споживання (табл. 2).

Як зазначають аналітики, за експортом сировини в натуральному виразі Україна у рейтингу країн світових молочних експортерів із 28-го у 2014 році перейшла на 42 місце в 2016-му [6].

2. Баланс попиту та пропозиції на ринку виробництва молока за 2005-2015 рр., тис.т

Показник	Рік								
	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	13714	12262	11610	11249	11086	11378	11488	11277	10682
Зміна запасів на кінець року	174	72	230	11	9	90	12,8	46,5	0
Імпорт	112	199	455	273	257	410	541	337	77
Усього ресурсів	14000	12533	11835	11533	11350	11878	12042	11614	10759
Експорт	1901	939	919	956	964	820	767	504	608
Витрачено на корм	1270	1141	1126	1099	1020	1072	1270	1370	1150
Втрати	3	5	10	8	5	9	0	72	0
Фонд споживання	10826	10448	9780	9470	9363	9797	10005	9668	9001
Із розрахунку на 1 особу, кг	225,6	224,6	212,4	206,4	204,9	214,6	219,6	222,8	210,3

Джерело: Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу :[http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).

Водночас Україна виробляє молока більше, ніж споживає, тобто існує потенціал для експорту молочної продукції. Однак це лише в умовах першочергового забезпечення внутрішнього споживчого ринку, оскільки нині за існуючими цінами молочні продукти за рекомендованими нормами споживання доступні тільки близько 20 % найбільш заможних верств населення. Основна частина населення споживає тільки 150–170 кг молока й молочних продуктів (менше 50 %

від науково обґрунтованого рівня) [6,7], тому необхідність збільшення обсягу виробництва молока та розвитку ємності внутрішнього його ринку очевидна.

За 2010–2015 роки відбувся ріст середньої ціни реалізації 1 ц молока на 58,1 % з одночасним підвищенням собівартості його виробництва відповідно на 51,9 %, що не забезпечувало розширеного відтворення молочної галузі (табл. 3).

3. Ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	Рік								
	1990	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Повна собівартість, 1 ц, грн	32,9	57,4	92,1	229	264	266	303	328	348
Середня ціна реалізації 1 ц, грн	43,6	54,2	122,5	270	313	272	341	364	427
Рівень рентабельності, %	32,5	-5,5	33,1	17,8	18,4	2,3	13,1	11,1	12,2

Джерело: Розраховано на основі даних [1, 7].

Причиною низької ефективності виробництва молока є тривале коливання цін на молочну сировину, обмежені можливості застосування інновацій та модернізації молочної галузі, зменшення попиту на молоко і молочну продукцію у зв'язку зі зниженням платоспроможності основної частини населення; насиченість ринку конкурентоспроможною імпоротною продукцією та, загалом, унаслідок відсутності механізму державного регулювання щодо гарантування стійкого економічного зростання галузі.

Таким чином, упродовж тривалішого періоду часу ринок виробництва молока в Ук-

раїні залишається ще дуже інертним, сільськогосподарські підприємства задовольняються стратегією обмеженого зростання обсягу виробництва молока. Ця стратегія і надалі залишається як базова, оскільки фінансові результати СГП від реалізації молока й існуючі обсяги державної підтримки не забезпечують розширеного відтворення молочної галузі. Господарства населення, не маючи змоги вплинути на ринкові ціни або ж оптимізувати витрати виробництва та якості продукції, просто реалізують молочну худобу на м'ясо. Скасування з 1 січня 2017 року спецрежиму ПДВ і введення прямих держа-

вних дотацій, які не забезпечують досягнення відповідного рівня доходів на ринку виробництва молока, з одночасним зростанням податкового тиску, зумовлюватимуть, за даними експертів Асоціації виробників молока, скорочення капіталовкладень у молочній галузі, призведуть не тільки до ослаблення експортних позицій України на зовнішніх ринках, а й цілком до реальної загрози – зменшення виробництва молочної продукції. При цьому прогнозується, що рівень збільшення доходів населення та індексація заробітної плати значно відставатимуть від динаміки цін на молочну продукцію, що різко знизить рівень купівельної спроможності населення [6].

Україні необхідно вчасно передбачати зміни, що відбуваються на європейському й світовому ринках молока, та проводити національну аграрну політику щодо розвитку ринку молока з урахуванням принципів і економічних механізмів успішного функціонування європейського ринку молока й молокопродуктів, де пропозиція формується відповідно до попиту та ринкового ціноутворення.

Ефективність функціонування ринку виробництва молока у країнах ЄС ґрунтується на двох взаємозв'язаних системах: саморегульованій і регульованій. Саморегульована система – це визначення форми власності та господарювання, розпорядження на свій розсуд власністю, продукцією, доходами; вибір сегментів ринку продукції, ресурсів, робіт, послуг; участь у програмах тощо. При регульованій системі на законодавчій основі прийняті регулятори поведінки суб'єктів підприємництва на ринку, зокрема – цінові, податкові, антимонопольні, різні форми державної підтримки тощо.

Рівень співвідношення двох систем у країнах Євросоюзу знаходиться під постійною увагою владних структур, що запобігає недопущенню порушення основних соціально-економічних балансів розвитку галузей агропромислового виробництва [13].

З метою розбудови в Україні конкурентоспроможного й прогнозованого у тенденціях ринку виробництва молока, набуття статусу світового експортера молокопродукції, розширення можливостей експорту мо-

локопродукції у країни Євросоюзу необхідне прискорене вирішення таких завдань:

створення умов для застосування процесів кооперації – шляху еволюційного розвитку галузі, оскільки товаровиробники і переробні підприємства молока тісно взаємозв'язані. Низька ціна на молоко не дає розвиватися товаровиробникові, висока ціна – стримує розвиток переробних підприємств. За даними аналітиків асоціації виробництва молока України, серед десяти топ-переробників молока у світі шість – це кооперативи – Fonterra (Нова Зеландія), Dairy Farmers of America (США), Arla Foods (Данія), Friesland Campina (Нідерланди) та ін. Процес кооперації нині набув поширення у країнах Балтії, зокрема, литовський кооператив Piens CT (створений у 2008 році), до складу якого входить 210 ферм, найсучасніший переробний завод у Європі (щоденно переробляє 410 т молока, у перспективі – 1300 т), експортує 60 % продукції. За інноваційним проектом АВМ України «Гуртовий збут молока» створено накопичувальний центр на базі молокозаводу в місті Умань, який дає можливість господарствам з невеликою кількістю молока одержати вищу ціну на нього.

У рамках проекту компанії «Данон» в Україні створено 20 молочних кооперативів, які об'єднали понад 1200 власників особистих селянських господарств. Частка молочної сировини, що поставляється ними на завод «Данон Дніпро» разом із власними молокоприймальними пунктами, вже перевищує 40 %. Головне завдання проекту – сприяти поліпшенню якості й нарощуванню виробництва молока сільським населенням.

Ці перші кроки щодо застосування процесу кооперування на ринку молока слід поширювати в усіх регіонах України. Водночас держава має прийняти закон, який сприяв би функціонуванню на кооперованій основі професійним виробникам молокопродукції, оскільки національне законодавство прописано під кооперацію приватних осіб, тоді як аграрні кооперативи в усьому світі – це кооперація юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції [2,4,6];

утворення молочарських сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, заохочення власників корів до створення міні-ферм. У сусідній Польщі молоко із ферм, де утримується менше 15 корів, для переробки промислові підприємства не приймають. Такі ж вимоги встановлені й для фермерів, які виробляють молоко в ЄС, зокрема у Франції [13];

фінансове стимулювання поліпшення якості молока на рівні стандартів ЄС. Вищий гатунки молокоси́ровини в Україні за стандартами ЄС ледь дотягує до стандарту «допустиме», тоді як перший і другий гатунки українського молока непридатні для переробки в Європі. Наразі в Україні СГП гатунком екстра та вищим реалізують молоко переробним підприємствам у межах 50,0 % (у 2016 році – 51,3 %), а господарства населення у 2016 році реалізували 85,5 % молока другим гатунком і 5,1 % негатурковим [7];

встановлення «справедливої» ціни закупівель, удосконалення фінансово-кредитного, податкового, митно-тарифного регулювання та, насамперед, впровадження сучасних технологій управління виробничими й міжвиробничими відносинами;

створення умов для застосування інновацій у господарських формуваннях виробництва молока, підвищення продуктивності молочного стада в усіх категоріях господарств. В Україні середня продуктивність корів провідних агрохолдингів досягає до 120 ц за рік із розрахунку на дійну корову, тоді як у 60 % СГП середньорічна продуктивність корів не перевищує 40 ц [5]. Наші розрахунки показують, що річний надій 4500 кг із розрахунку на 1 корову є близьким значенням щодо точки беззбитковості його виробництва. Важливо прискорити застосування інноваційних процесів у молочній галузі як головного напрямку конкурентоспроможності розвитку ринку виробництва молока;

оптимізація рівня матеріально-грошових витрат на виробництво молока. Структура цих витрат на виробництво молока за елементами у СГП практично ідентична, а розмір складових матеріальних витрат коливається залежно від рівня молочного вироб-

ництва, зокрема питома вага кормів у виробничій собівартості у 2014–2015 роках становила в межах 34,3–49,9 %, оплата праці – відповідно 18,0–21,4 %, нафтопродукти – 5,7–7,4 % [7] тощо;

відкриття нових експортних ринків і посилення своєї присутності на вже освоєних.

Висновки. Розвиток ринку виробництва молока в Україні є невід’ємною складовою забезпечення національної продовольчої безпеки, основним джерелом добробуту й зайнятості мешканців сільської місцевості та має перспективу потенційної прибутковості молочної галузі. Водночас упродовж останніх років фінансові результати СГП від реалізації молока й існуючі обсяги державної підтримки молочної галузі не забезпечують розширеного її відтворення. Фактичними монополістами на ринку виробництва молока упродовж 2000–2016 років були господарства населення. У 2016 році їхня частка у загальному обсязі виробництва молока становила 75 %, створюючи проблеми із забезпеченням переробних підприємств високоякісною сировиною.

Досягнення конкурентоспроможності функціонування ринку виробництва молока в Україні в умовах євроінтеграційних процесів, як переконує досвід розвитку молочної галузі у країнах ЄС, можливе за умов застосування загальнодержавних, галузевих та конкретного господарського формування інструментів, які визначають параметри й ефективність функціонування ринку виробництва молока. Діяльність конкретного підприємства, сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, міні-ферми повинна ґрунтуватися на інноваційному менеджменті та сучасних маркетингових заходах; диверсифікації діяльності на ринку; підвищенні заінтересованості в кінцевих результатах; створенні інтеграційних об’єднань і кооперативів; удосконаленні системи професійного навчання персоналу. Саме сукупність дій зазначених інструментів визначатиме стан конкурентоспроможності, ефективність та перспективи розвитку ринку виробництва молока в Україні, встановлення ринкової рівноваги, де ефективна пропозиція відповідатиме платоспроможному попиту.

Список використаних джерел

1. Виробництво продукції тваринництва в Україні у 2015 році – 2015. Стат. бюл. / Державна служба статистики України; за ред. О.М. Прокопенко. – К.: Держстат України, 2016. – 44 с.
2. *Льчук М.М.* Прогноз попиту та пропозиції молокопродуктів: продовольче споживання, експорт та обсяги виробництва / М.М. Льчук // *Аграрна наука і освіта*. – 2010. – № 3. – Т.4. – С. 106–111.
3. *Керсанюк Ю.* Молочний сектор: реалії та перспективи / Ю. Керсанюк // *Агробізнес сьогодні*. – 2015. – № 6 (301) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichniy-gektar/2805-molochnyi-sektor-realii-iperspektyvy.html>.
4. Кризис: стратегия выживания / Ассоциация производителей молока // *MilkUA.info* : Информационно-аналитический портал о молоке и молочном скотоводстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://milkua.info/ru/hottopic/36/>.
5. *Котик Т.* Продуктивність корів за останні п'ять років зросла на 35% / Т. Котик // Український клуб аграрного бізнесу. – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/produktivnist_koriv_za_ostanni_pyat_rokiv_zroslo_na_35/?category=29778.
6. Офіційний веб-сайт Асоціації виробників молока [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avm-ua.org/>.
7. Офіційний веб-сайт Держстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> веб-сайт: www.ukrstat.gov.ua.
8. Прогноз: світове виробництво молока [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/news/mir/prognoz-mirovye-proizvodstvo-moloka-neskolko-vyrastet/>.
9. Прогноз розвитку тваринництва у 2017 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.avm-ua.org/uk/post/prognoz-rozvitku-tvarinnictva-u-2017-roci?milkua=1>.
10. *Сатир Л.М.* Стратегія виживання і стабілізації молочного виробництва сільськогосподарських підприємств в умовах кризи / А.М. Сатир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Pav_2015_27_14.
11. *Семененко О.Г.* Рівень виробництва молока в Україні / О.Г. Семененко // *Економічний вісн. ун-ту: зб. наук. праць учених та аспірантів*. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 26/2. – С.199-205.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Й. Малік [та ін.]; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 218 с.
13. *Тивончук Я.О.* Сучасні тенденції конкурентоспроможного розвитку ринку молока і молокопродуктів у Франції / Я.О. Тивончук // *Економіка АПК*. – 2011. – №1. – С.168-175.
14. Financial aspects of agricultural policy in EU / Hangué, 2015. – 45 p.
15. *Volovyk I.* Features of strategic planning in cooperatives / I. Volovyk, M. Lafleur // *Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи: матер. VI Міжнар. наук.-практ. інтернет конф.*, 29-30.10.2015: В 2 т. – Т. 2. – Дніпропетровськ: Типографія «Стандарт».

Стаття надійшла до редакції 09.03.2017 р.

Фахове рецензування: 14.03.2017 р.

*

УДК 338.43:316.422

В.Г. ГРАНОВСЬКА, кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Державний вищий навчальний заклад
«Херсонський державний аграрний університет»

Перспективи розвитку ринку органічної продукції в Україні

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку аграрних підприємств характеризується стійкою тенденцією до нарощування виробничих потужностей, диверсифікацією виробництва, пошуку новітніх форм і мето-

дів господарювання та виробничих альтернатив. Органічне виробництво є одним із найперспективніших альтернативних методів господарювання, що спрямований на економічне зростання. До того ж він є стійкою моделлю аграрного сектору. Продукція підприємств органічного сектору має потен-

© В.Г. Грановська, 2017

Список використаних джерел

1. Виробництво продукції тваринництва в Україні у 2015 році – 2015. Стат. бюл. / Державна служба статистики України; за ред. О.М. Прокопенко. – К.: Держстат України, 2016. – 44 с.
2. *Льчук М.М.* Прогноз попиту та пропозиції молокопродуктів: продовольче споживання, експорт та обсяги виробництва / М.М. Льчук // *Аграрна наука і освіта*. – 2010. – № 3. – Т.4. – С. 106–111.
3. *Керсанюк Ю.* Молочний сектор: реалії та перспективи / Ю. Керсанюк // *Агробізнес сьогодні*. – 2015. – № 6 (301) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichni-gektar/2805-molochnyi-sektor-realii-i-perspektivy.html>.
4. Кризис: стратегия выживания / Ассоциация производителей молока // *MilkUA.info* : Информационно-аналитический портал о молоке и молочном скотоводстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://milkua.info/ru/hottopic/36/>.
5. *Котик Т.* Продуктивність корів за останні п'ять років зросла на 35% / Т. Котик // Український клуб аграрного бізнесу. – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/produktivnist_koriv_za_ostanni_pyat_rokiv_zroslo_na_35/?category=29778.
6. Офіційний веб-сайт Асоціації виробників молока [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avm-ua.org/>.
7. Офіційний веб-сайт Держстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> веб-сайт: www.ukrstat.gov.ua.
8. Прогноз: світове виробництво молока [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/news/mir/prognoz-mirovye-proizvodstvo-moloka-neskolko-vyrastet/>.
9. Прогноз розвитку тваринництва у 2017 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.avm-ua.org/uk/post/prognoz-rozvitku-tvarinnictva-u-2017-roci?milkua=1>.
10. *Сатир Л.М.* Стратегія виживання і стабілізації молочного виробництва сільськогосподарських підприємств в умовах кризи / А.М. Сатир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Pav_2015_27_14.
11. *Семененко О.Г.* Рівень виробництва молока в Україні / О.Г. Семененко // *Економічний вісн. ун-ту: зб. наук. праць учених та аспірантів*. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 26/2. – С.199-205.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Й. Малік [та ін.]; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 218 с.
13. *Тивончук Я.О.* Сучасні тенденції конкурентоспроможного розвитку ринку молока і молокопродуктів у Франції / Я.О. Тивончук // *Економіка АПК*. – 2011. – №1. – С.168-175.
14. Financial aspects of agricultural policy in EU / Hanguet, 2015. – 45 p.
15. *Volovyk I.* Features of strategic planning in cooperatives / I. Volovyk, M. Lafleur // *Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи: матер. VI Міжнар. наук.-практ. інтернет конф.*, 29-30.10.2015: В 2 т. – Т. 2. – Дніпропетровськ: Типографія «Стандарт».

Стаття надійшла до редакції 09.03.2017 р.

Фахове рецензування: 14.03.2017 р.

*

УДК 338.43:316.422

*В.Г. ГРАНОВСЬКА, кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Державний вищий навчальний заклад
«Херсонський державний аграрний університет»*

Перспективи розвитку ринку органічної продукції в Україні

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку аграрних підприємств характеризується стійкою тенденцією до нарощування виробничих потужностей, диверсифікацією виробництва, пошуку новітніх форм і мето-

дів господарювання та виробничих альтернатив. Органічне виробництво є одним із найперспективніших альтернативних методів господарювання, що спрямований на економічне зростання. До того ж він є стійкою моделлю аграрного сектору. Продукція підприємств органічного сектору має потен-

© В.Г. Грановська, 2017

ційні та реальні можливості для задоволення зростаючої суспільної потреби на екологічно безпечний продукт. Також попит на органічну продукцію аграрного сектору в деяких країнах світу суттєво перевищує пропозицію, що є вигідним і перспективним для аграрних підприємств країни. Таким чином, доцільним є дослідження органічного виробництва в Україні та світі з метою оцінки перспектив розвитку органічного ринку й аналізу його тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За визначенням Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) «органічне сільське господарство – виробнича система, яка підтримує здоров'я ґрунтів, екосистем і людей. Залежить від екологічних процесів, біологічного різноманіття та природних циклів, характерних для місцевих умов, уникаючи використання невідновлюваних ресурсів. Органічне сільське господарство об'єднує традиції, нововведення й науку, щоб поліпшити стан навколишнього середовища і розвивати справедливі взаємини та гідний рівень життя» [23]. Існують різні наукові підходи до питань стимулювання розвитку органічного виробництва, характеристики його складових і факторів впливу, дослідження інституційно-правових, фінансово-економічних та соціально-психологічних умов функціонування у національному середовищі й перспектив інтегрування у систему світових економічних відносин. О. Скидан [19, 20] досліджує аграрні інституційні перетворення в історичному контексті, виявляючи сутність і проблематику аграрних реформ із погляду еволюційного підходу. Він наголошує на необхідності проведення реформ та стимулювання розвитку підприємств органічного сектору, ґрунтуючись на комплексних перетвореннях: наявності чітко визначеної стратегії розвитку, наявності інформаційної та юридичної підтримки, розвитку і підтримки нової модифікації ціннісних орієнтацій на селі.

Ю. Кирилов розглядає необхідність інфраструктурних макрорівневих зрушень, що забезпечать активізацію розвитку сільських територій та створять відповідні умови діяльності аграрних підприємств органічного сектору на паритетній основі в конкурент-

них умовах [11]. Також він розглядає органічне виробництво як одну з альтернативних конкурентних форм, що може забезпечувати конкурентні переваги національних агровиробників у конкурентних умовах, продовольчу безпеку країни і зміцнювати її експортний потенціал, розширюючи ринки збуту, зокрема в країни Північної Африки [10].

Н. Берлач, досліджуючи органічне сільське господарство, наголошує на необхідності сертифікації як головній умові ведення аграрного виробництва, що використовує енерго- й ресурсоощадливі технології, ґрунтується на мінімальному використанні механічного обробітку ґрунту та синтетичних речовин [5]. Також вона визначає органічне сільське господарство одним із пріоритетних стратегічних напрямів розвитку українського села [4], що забезпечить динамічне зростання частки органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільськогосподарства.

Є. Бойко [6] і В. Артиш [2] вважають органічний сектор однією із найдинамічніших галузей сільськогосподарства в країнах ЄС. О. де Шуттер ідентифікує дефініцію органічне сільське господарство в бік екологічного, наголошуючи на його економічній доцільності в довгостроковій перспективі та на ряді порівняльних переваг поряд із традиційними й інтенсивними методами господарювання, зосереджуючи увагу на його незалежності від коливань ціни на нафту на світовому ринку [22]. Ш. Тук розглядає органічний сектор із погляду альтернативних форм господарювання на селі [14]. Він наголошує на тому, що органічне сільське господарство має довгострокові вигоди для біорізноманіття та допомагає економити продуктивні витрати. Проте на нинішній час достатньою мірою не проаналізовано перспективи розвитку національного ринку органічної продукції не визначено критерії адаптації до зовнішнього ринкового середовища, не оцінено можливості інтегрування у світову економічну систему й не розроблено механізми його конкурентоспроможного розвитку. Науково обґрунтованим є проведення дослідження щодо перспектив розвитку органічного ринку в Україні та світі.

Доцільність і економічна ефективність розвитку органічного виробництва в аграрному секторі економіки України запровадженням механізму нині є очевидною.

Мета статті – дослідити сучасні тенденції та визначити перспективи розвитку органічного ринку в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Розвиток органічного сільського господарства є актуальним і водночас суперечливим питанням функціонування підприємств аграрного сектору в конкурентних умовах. Органічне агровиробництво як цілісна система господарювання та виробництва поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання тварин і методів виробництва, які відповідають певним вимогам до продуктів, виготовлених із використанням речо-

вин та процесів природного походження [17].

В Україні дотепер точаться дискусії серед науковців і практиків стосовно економічної доцільності й організаційних можливостей запровадження органічного виробництва агроформуваннями. Особливої актуальності це питання набуває в умовах дисбалансу зовнішнього середовища функціонування, посилення конкуренції та активізації впливу проявів глобального середовища. Безпосередньо впливають наявний рівень і структура вимог до якості споживання продукції, перспективи інтеграції до європейського ринку, що вимагає інтенсифікації дій саме в напрямі виробництва екологічно безпечної органічної продукції. Багаторічна практика інших країн демонструє екологічні, екологічні та соціальні переваги органічного виробництва (рис. 1).

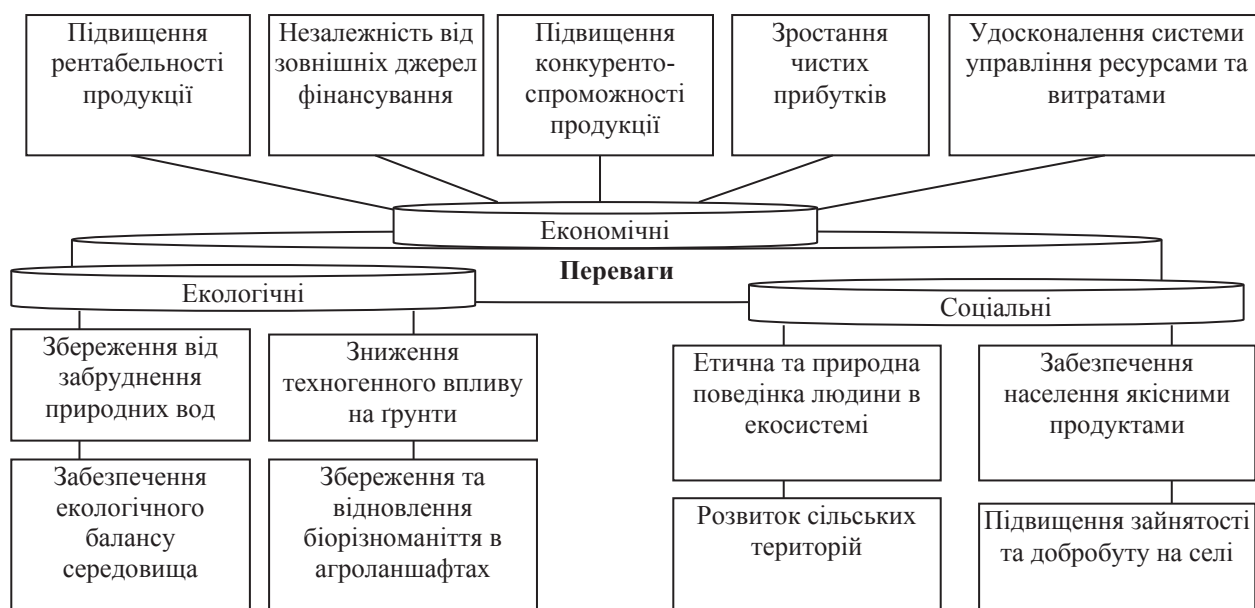

Рис. 1. Ключові переваги органічного виробництва у світі

Джерело: [18].

Таким чином, органічне сільське господарство є центральним у цій новій парадигмі, яка охоплює економічні, соціальні й екологічні цінності. Головним мотивуванням продовження застосування аграрними підприємствами в Україні традиційних технологій є: складність дотримання всіх технологічних вимог, передбачених для органічного сільського господарства; неможливість одержання достатніх для забезпечення продовольчої безпеки обсягів сільськогосподарсь-

кої сировини; відсутність попиту на органічну продукцію в Україні внаслідок низького рівня платоспроможності споживачів тощо. За даними досліджень Ради ООН з торгівлі та розвитку органічне сільське господарство має всі шанси перевершити показники конвенційної й традиційної систем агровиробництва з погляду диверсифікації та економічної ефективності.

Екопідприємства, що займаються вирощуванням органічної продукції у 57 країнах

світу, застосовуючи природні методи поліпшення ґрунтів і захисту від шкідників, мають середню врожайність на 80 % вищу порівняно з інтенсивними й традиційними методами виробництва [22]. За даними IFOAM, починаючи з 1999 року чисельність виробників органічної продукції зросла у 10 разів – до 2,3 мільйона. Понад 75% усіх виробників зосереджена у країнах Азії та Африки, Латинській Америці. А країнами, де налічується найбільша їхня чисельність, є Індія, Уганда й Мексика [23].

Сучасний розвиток сільського господарства у країнах Європейського Союзу та США характеризується стійким зростанням площ, що використовуються під органічне вироб-

ництво аграрної продукції. За останні десять років у 3,2 раза збільшилася площа сертифікованих земель. Це є підґрунтям для експертної оцінки очікування щорічного приросту понад 25 %, динамічного зростання світового органічного ринку, посилення на ньому конкуренції. Проте у розвинутих країнах існує дефіцит на органічну продукцію. Це пов'язано з методами державної політики сприяння розвитку органічного виробництва, із випередженням обсягу попиту над пропозицією на європейських ринках [3]. Під органічним виробництвом у світі зайнято 43,7 млн га земель (триразове зростання з 1999 року), або близько 1% від загальних площ фермерських земель світу (табл. 1).

1. Динаміка та структура площі органічних сільськогосподарських угідь у країнах Європейського Союзу

Країна	2010 р.		2015 р.		2015 р. до 2010 р., %
	га	%	га	%	
Бельгія	49005	3,6	68818	5,1	140,4
Болгарія	25648	0,5	118552	2,4	у 4,6 рази
Чехія	435610	12,4	478033	13,7	109,7
Данія	162903	6,1	166783	6,3	102,4
Німеччина	990702	5,9	1060291	6,3	107,0
Естонія	121561	12,8	155806	15,7	128,2
Ірландія	47846	1,0	73037	1,6	152,6
Греція	309823	6,5	407069	8,4	131,4
Іспанія	1615047	6,8	1968570	8,2	121,9
Франція	845442	3,9	1361512	4,7	161,0
Хорватія	15913	1,2	75883	4,9	4,8 рази
Італія	1113742	8,6	1492579	11,8	134,0
Кіпр	3184	2,8	4699	3,7	147,6
Латвія	166320	9,2	231608	12,3	139,3
Литва	143644	5,2	213216	7,1	148,7
Люксембург	3614	2,8	4216	3,2	116,7
Угорщина	127605	2,4	129735	2,4	101,7
Мальта	24	0,2	30	0,3	125,0
Нідерланди	46233	2,5	44402	2,4	96,0
Австрія	538210	17,0	552141	20,3	102,6
Польща	521970	3,6	580731	4,0	111,3
Португалія	210981	5,8	241375	6,5	114,4
Румунія	182706	1,3	245924	1,8	134,6
Словенія	30689	6,4	42183	8,8	137,5
Словаччина	174471	9,1	181882	9,5	104,2
Фінляндія	169168	7,4	225235	9,9	133,1
Швеція	438693	14,3	518983	17,1	118,3
Великобританія	699638	4,1	495929	2,9	70,9

Джерело: [9].

Найбільші площі зосереджені в Океанії – 17,3 млн га. У Європейському Союзі площа угідь, зайнятих під органічним виробництвом, становить 11,1 млн га, що на 21% більше порівняно з 2010 роком [23]. У світі спо-

стерігається динамічний розвиток органічного сільського господарства. Частка угідь, зайнятих під органічним виробництвом, у ЄС становить 6,2% від всіх оброблюваних сільськогосподарських земель. При цьому в

країнах-членах ЄС цей показник дуже різниться. Найвища питома вага угідь під органічним виробництвом в Австрії – 20,3%, найнижча – на Мальті (0,3%).

Зменшення площі сільськогосподарських угідь, зайнятих під вирощування органічної продукції, пов'язано з державною політикою субсидіювання та преференцій. Так, Нідерланди відійшли від політики активного прямого стимулювання органічного виробництва, що зумовлено невеликими розмірами й вразливістю органічного ринку. Тільки стимулювання органічного виробництва з боку держави призводить до перевищення пропозиції над попитом та падіння цін і доходу. Отже, країна змінила вектор у бік розвитку попиту. Також уряд Нідерландів, фермери, переробники, трейдери, роздрібні торговці, банки та неурядові організації вирішили досягти домовленості, щоб збільшити не лише місцевий ринок, а також експортувати й імпортувати органічні продукти.

За даними Федерації органічного руху в Україні [15], частка сертифікованих органічних площ серед загального обсягу сільсько-

господарських угідь аграрних підприємств становить близько 1%. Розмір органічних підприємств варіює від кількох десятків гектарів, як у більшості європейських країн, до кількох тисяч гектарів. Наразі середній розмір сертифікованого органічного господарства становить понад 2000 га, що ставить Україну порівняно з іншими країнами світу на одне із перших місць [13]. Зростання кількості дрібних і середніх господарств-виробників органічної продукції розширює пропозицію на внутрішньому ринку, конкуруючи й пропонуючи споживачам корисну органічну продукцію. За даними річних офіційних звітів та оглядів IFOAM [23], в Україні у 2002 році було зареєстровано 31 господарство, що мало статус “органічного”, в 2015 році нараховувалося вже 210 сертифікованих органічних господарств, а загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських земель дорівнювала 410 550 га. За даними на кінець 2016 року їхня кількість зросла на 13,8 % – до 239 підприємств (табл. 2).

2. Динаміка площі органічних сільськогосподарських угідь та кількість органічних підприємств в Україні

Показник	Рік														2015 р., у % до		
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2002 р.	2010 р.	2014 р.
Площа, га	164449	239542	240000	241980	242034	249872	269984	270193	270226	270320	272850	393400	400764	410550	2,5 рази	1,5 рази	102,44
Кількість підприємств	31	69	70	72	80	92	118	121	142	155	164	175	182	210	677,42	147,89	115,38

Джерело: [15].

Аналіз розвитку й функціонування органічного ринку по регіонах доводить, що близько 24 % екопідприємств сконцентровані у південному регіоні (рис. 2).

Перше місце посідає Одеська область – 28 од. (11,72 %), на другому місці – Херсонська – 17 підприємств (7,11 %), на третьому – Запорізька – 7 од. (2,92 %). У Миколаївсь-

кій області функціонує тільки 5 суб'єктів органічного сектору. Лідером органічного виробництва в Україні є підприємства Київської області – їхня ринкова частка 15,06 %; 11,72 % – Одеської, 7,53 – Харківської, 7,11 – Херсонської та 5,86 % ринку належить органічним аграрним формуванням Житомирської області [1].

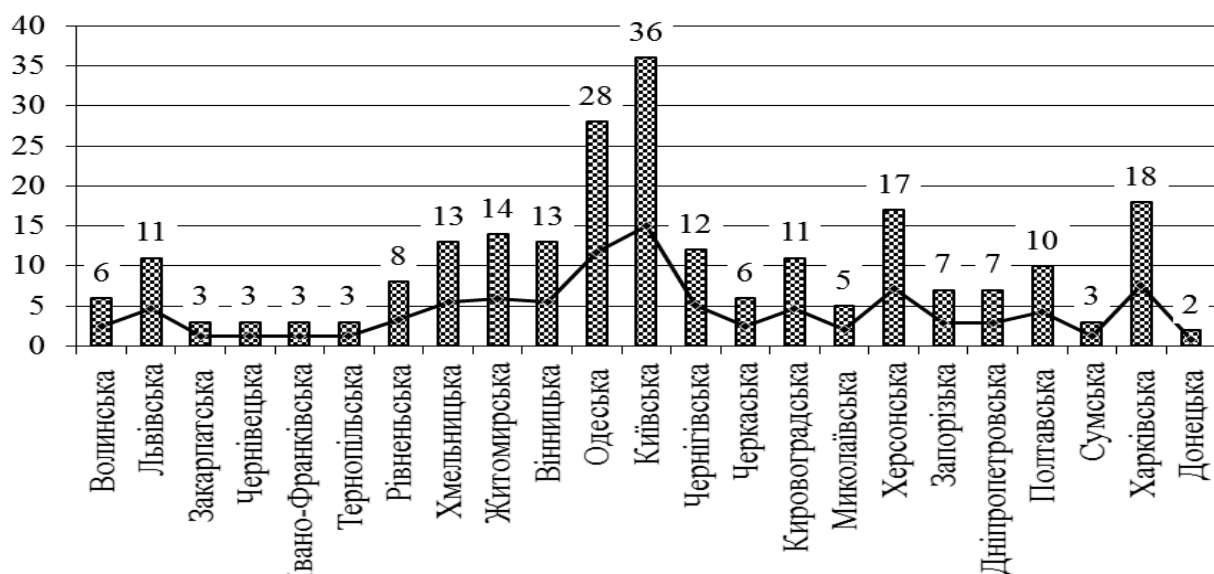

Рис. 2. Структура та розподіл органічних підприємств в Україні у 2015 р.

Джерело: [15].

Ринок органічних продуктів неухильно зростає. Найвищим є попит на органіку в Північній Америці й Європі, найперспективнішим - ринок країн, що розвиваються. Загальна кількість площ під органічним виробництвом у світі – 32,4 млн га. Світовий ринок органіки оцінюється приблизно в 2009 році – 46,1 млрд дол., а в 2013-му відбулося зростання ринку до 65 млрд дол. [18, 17.]. Споживчий попит на органічну продукцію нині зосереджений, головним чином, в економічно розвинутих країнах, оскільки така продукція, як правило, є дорожчою, ніж звичайна, зважаючи на вищу собівартість її виробництва та переробки, а також необхідність урахування у витратах виробництва таких параметрів, як охорона навколишнього середовища, поліпшення умов утримання тварин і життя заходів щодо розвитку сільських територій.

За оцінками IFOAM [23], поточний обсяг світового споживчого ринку органічної продукції становить 60 млрд євро, що у п'ять разів більше порівняно з 1999 роком. Найбільшим ринком збуту органічної продукції є США, де реалізовується такої продукції майже на 26 млрд євро (43% від світової ємності ринку). Друге місце посідає ЄС із обсягом реалізації 24 млрд євро на рік (40%), третє – Китай (3,7 млрд євро, або 6%). За оцінками Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) у перспек-

тиві попит на органічну продукцію у світі зростатиме з розвитком економіки країн, підвищенням рівня освіти й доходів населення. За оцінками експертів, всесвітнє виробництво органічної продукції останніми роками демонструє стабільний ріст. Обсяг реалізації органічної продукції в 2012 році сягав 60 млрд дол. США/рік (у 2014 році за попередніми даними – 97 млрд дол. США/рік). Споживання органічних продуктів із розрахунку на душу населення, наприклад, у Швейцарії в 2011 році становило 153 євро [13]. У 2015 році, за розрахунками, у середньому кожен мешканець планети витрачав на органічну продукцію близько 8 євро на рік. При цьому найбільше на органічну продукцію витрачають жителі Швейцарії – 221 євро на рік, Люксембургу – 164, Данії – 162 євро. Молоко, молочні продукти, м'ясо овочі та крупи, овочі й фрукти, соки та борошно мають найвищий попит на ринку органічної продукції, маркетинг якої відбувається в основному через мережу супермаркетів, спеціалізовані магазини, а також через Інтернет. У 2006 році глобальний ринок органічних продуктів був оцінений у 40 млрд дол., у 2013-му відбулося зростання ринку до 65 млрд дол. [17]. За 2000-2011 роки обсяги глобального ринку органічної сільськогосподарської продукції зросли на 44,9 млрд дол., або у 3,5 раза [8]. При цьому з 96% доходів від реалізації органіч-

ної продукції одержано: у Північній Америці – 50% та Європі – 46%. На США припадає 44% роздрібного обороту органічної продукції, на країни ЄС – 41% (у т.ч. на Німеччину – 14%, Францію – 8, Сполучене Королівство – 4, Італію – 3%), Канаду – 4, Швейцарію – 3, Японію – 2% [17]. На всі інші країни світу припадає лише 4% світових роздрібних продажів органічної продукції.

В Україні внутрішнє споживання органічної продукції відіграє поки що другорядну роль, про що показують актуальні дослідження Федерації органічного руху України. Наразі споживання знаходиться на рівні лише 0,30 євро/душу населення. Однак спостерігається тенденція до зростання, споживання органічної продукції збільшується, особливо у великих містах. Експорт органічної продукції нині переважно здійснюється через сертифіковані зовнішньоторговельні компанії, які володіють достатнім практич-

ним досвідом, знаннями про спеціалізовані ринки органічної продукції й регулярно спостерігають за новітніми тенденціями розвитку в цій галузі [13].

Дослідження Федерації органічного руху України показують, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватися з початку 2000-х років, склавши: у 2006 році – 400 тис. євро, у 2007 – 500, у 2008 – 600 тис. євро, у 2009 – 1,2 млн євро, у 2010 – 2,4, у 2011 – 5,1, у 2012 – 7,9, у 2013 – 12,2, у 2014 – 14,5, у 2015 році – 17 млн євро [15]. За оцінками Федерації органічного руху України, внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні за останнє десятиліття зріс більше, ніж у 40 разів. Ринок органіки в Україні у 2016 р. був оцінений в €20 млн (+17,6 % відносно 2015 р. – 17 млн євро (0,4 євро на одного жителя України)), для порівняння: у Німеччині це €8 млрд (рис. 3).

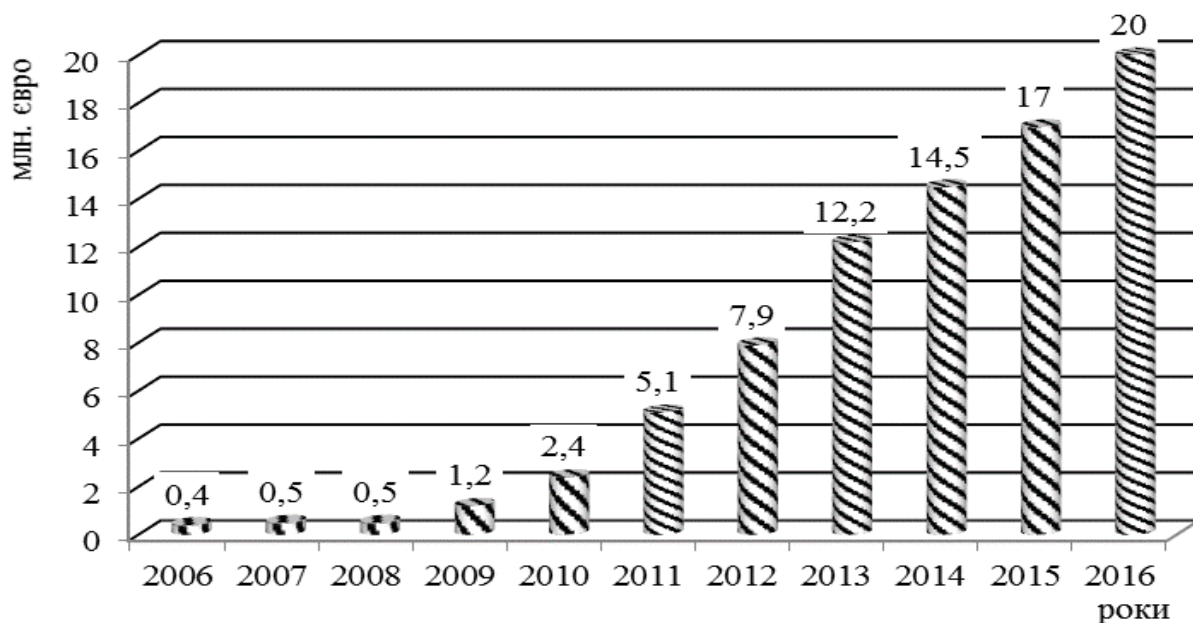

Рис. 3. Ємність ринку органічних продуктів в Україні

Джерело: [9].

Аналізуючи тенденції розвитку підприємств органічного сектору та перспективи просування їх продукції на зовнішній ринок і зміцнення ринкової позиції на ринку органічної продукції, слід наголосити на необхідності розробки й запровадження механізму стимулювання органічного виробництва аграрними підприємствами (рис. 4), що враховуватиме світові тенденції розвитку даного напрямку господарювання.

Споживання органічної продукції в Україні тільки починає розвиватися, велика її частина продукції експортується. Зокрема, кожна четверта тонна органічної пшениці в Європі – з України. Зростання попиту на світовому ринку спостерігається на заморожені ягоди та плодову продукцію (яблука). Такий сегмент, як свіжі овочі, зелень, фрукти, молочні продукти, знаходить свого споживача на внутрішньому ринку.

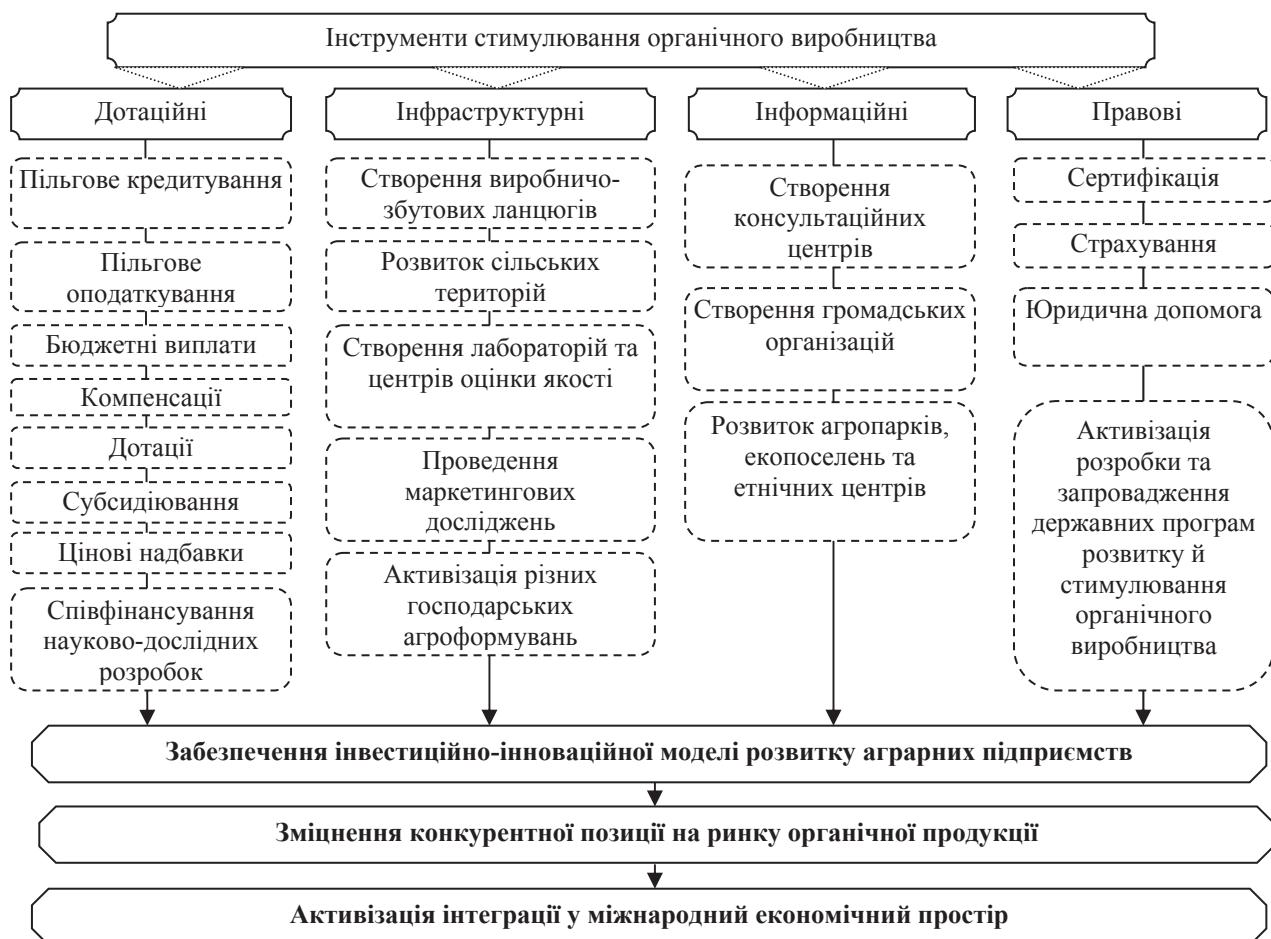

Рис. 4. Механізм стимулювання органічного виробництва аграрними підприємствами

Джерело: [20].

Крім макrorівневих змін реалізація даного механізму дає змогу забезпечити розвиток державно-приватного партнерства в сфері органічного сільського господарства, підготовку кадрів вищої кваліфікації, вдосконалення економічних відносин і внесення змін до фіскального регулювання органічного сільського господарства. Також даний механізм уможливорює активізувати залучення молоді на сільські території, людського капіталу, інвестиційних ресурсів в економіку конкретних підприємств; сформулювати передумови інвестиційно-інноваційних заходів соціально-економічного й екологічного розвитку, поліпшення інвестиційного клімату, забезпечення активізації процесів агробізнесу тощо. Доцільним є побудова системи субсидій, що спрямовані на розвиток сільських територій, підтримку виробників (у формі прямих виплат).

Слід зазначити, що експортними конкурентними перевагами національної аграрної

продукції є менші витрати на виробництво та логістичне супроводження. На міжнародній конференції GMO-Free Europe, що відбулася в травні 2015 року в Німеччині, чітко визначена споживча ніша та ринковий сегмент органічного ринку. На нинішній час Європа не готова імпортувати ГМ-продукцію з України, оскільки понад 61% європейців вважають їх небезпечними. Основними світовими постачальниками ГМО продукції є США, Бразилія й Аргентина, вони формують так звану соєву трійку та понад 75 % пропозиції на ринку [1]. Українські аграрні підприємства мають реальні конкурентні переваги на ринку органічної й екологічно чистої продукції Європи. Також перспективним із погляду розширення ринків збуту є ринок Китаю, який формує платоспроможний попит на чисту, екологічно безпечну та органічну продукцію. Структура експорту органічної продукції наведена на рисунку 5.

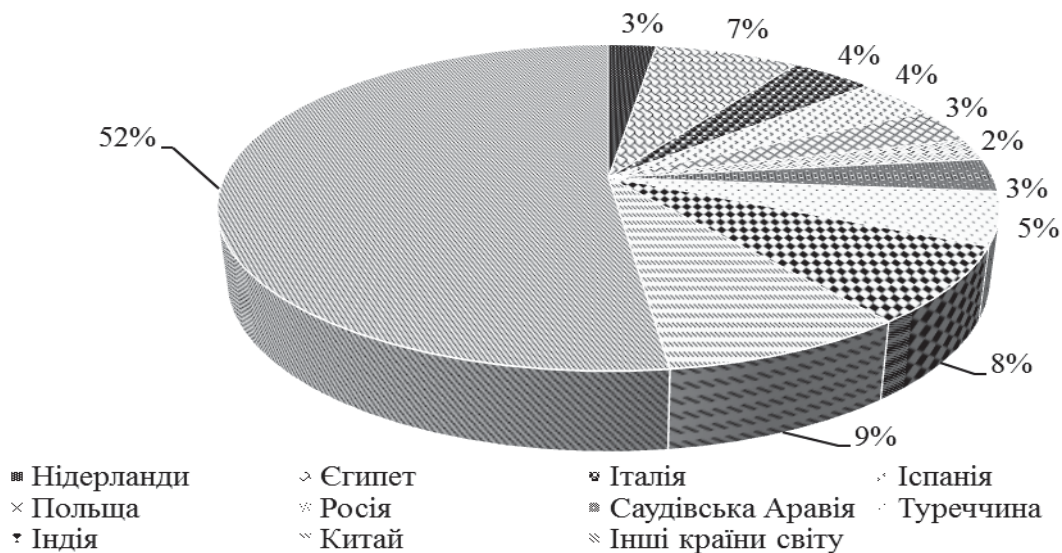

Рис. 5. Структура експорту органічної продукції аграрних підприємств України країнами світу

Джерело: [9].

Існуючий дисбаланс між попитом і пропозицією на ринках ЄС, динамічність розвитку національного органічного виробництва сприяють активізації просування української аграрної продукції на світовий ринок. Так, у 2016 році експорт органічної продукції з України до країн світу зріс у 2,5 раза проти 2015 року. Обсяг експорту в 2015 році становив 67 тис. т органіки на суму 21 млн євро, а в 2016-му – 165 тис. т на суму понад 40 млн євро. Розвиток органічного сектору є перспективним та економічно доцільним. Основними аргументами «за» вважаємо високі витрати на вирощування генотипованої сільськогосподарської продукції.

Висновки. Екологічна органічна продукція, безперечно, має стійкий платоспроможний попит на зовнішньому ринку, що зростає, конкурентні переваги у виробництві й при її збуті, формує конкурентний експортний потенціал країни в цілому. Тому даний напрям господарювання є перспективним і пріоритетним для підприємств аграрного сектору, також забезпечує їх конкурентоспроможний розвиток та зростання. Внутрішній ринок органічного виробництва є таким,

що розвивається, має міцні конкурентні переваги й перспективи інтегрування у світові торговельні відносини та зміцнення свого ринкового сегмента на світовому ринку. Органічні виробники одержують додаткові конкурентні переваги на ринку, що виражені у: збільшенні частки грошових заощаджень за рахунок економії на мінеральних добривах і засобах хімізації; додаткових доходах від продажу надлишкової продукції та вирощування товарних культур; зниженні вхідних бар'єрів для входження до внутрішніх і міжнародних експортних ринків сертифікованої органічної продукції та формуванні преміальної ціни на їх товар; можливості додаткового збільшення вартості органічних продуктів у результаті їх переробки. Також дана форма господарювання дає змогу активізувати залучення молоді на сільські території, людського капіталу, інвестиційних ресурсів в економіку конкретних підприємств; сформувати передумови інвестиційно-інноваційних заходів соціально-економічного й екологічного розвитку, поліпшення інвестиційного клімату, забезпечення активізації процесів агробізнесу тощо.

Список використаних джерел

1. Агробізнес України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://businessviews.com.ua/ru/economy/id/agrobiznes-ukrainy-video-1392>
2. Артиш В.І. Сучасний стан виробництва екологічно чистої продукції в країнах світу / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С. 50–53.

3. *Артіш В.І.* Удосконалення системи державного регулювання виробництва органічної продукції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnu/2010_145/10avi.pdf.
4. *Берлач Н.А.* Правове забезпечення органічного сільського господарства в Україні / Н.А.Берлач // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 225 – 230.
5. *Берлач Н.А.* Розвиток органічного напрямку у сільському господарстві України (адміністративно-правові основи): автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н.А. Берлач. – К., 2010. – 34 с.
6. *Бойко Є.О.* Розвиток підприємств органічного сектора агробізнесу в контексті викликів глобалізації: [моногр.] / Є.О. Бойко. – Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2012. – 172 с.
7. Динаміка та перспективи розвитку ринку органічної продукції в світі та в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analytika/dynamika-ta-perspektyvy-rozvytku-rynku-organichnoyi-produkciyi-v-sviti-ta-v-ukrayini>.
8. *Дудар Т. Г.* Розвиток органічного агровиробництва як основа забезпечення якості і безпечності сільськогосподарської продукції в Україні / Т.Г. Дудар, О.Т. Дудар // Наук. вісн. Мукачівського держ. ун-ту – 2014. – №1. – С. 11– 15.
9. Євростат. Сільське господарство, лісництво та рибальство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agriculture>.
10. *Кирилов Ю. Є.* Концептуальні засади конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації / Ю. Є. Кирилов – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 420 с.
11. *Кирилов Ю. Є.* Перспективи розвитку сільського господарства України в контексті посилення глобалізаційних процесів / Ю. Є. Кирилов // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. – Спец. вип.: у 2 ч. Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток сільських територій. – К. : КНЕУ, 2011. – Ч.1. – С. 203 – 211.
12. *Маслак О. М.* Становлення ринку органічної продукції в Україні / О.М. Маслак // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту 2012. – № 11. – С. 58 – 62. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/Vsna/ekon/2012_11/13.pdf.
13. *Милованов Є. В.* Органічне сільське господарство в Україні: законодавство та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://apd-ukraine.de/images/APD_AFPR_04_2015_ukr.pdf.
14. Органические фермы и биоразнообразие: как форма выживания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodovid.me/ecofarm/organicheskie-fermy-i-bioraznoobrazie-kak-forma-vyzhivaniya.html>.
15. Органік в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>.
16. Органічний напрямок господарювання – здоровий шлях для економічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cci.dp.ua/tl_files/data/curier/Events/2016/september/konyashin_04-08-2016.pdf.
17. Проект № РБУ.01.01.00-78-791/11-00 «Час для бізнесу. Створення умов для розвитку підприємництва в сільських районах Волинської області України та Люблінського воєводства Польщі шляхом диверсифікації сільськогосподарського виробництва». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/Irkamelnyk/ss-43067917>.
18. *Руженкова О.* Органічне землеробство: минуле, сьогодення, перспективи / О. Руженкова // Аграрна справа. – 2009. – № 41. – С. 9.
19. *Скидан О. В.* Екологічна складова аграрної політики / О. В. Скидан // Агросвіт. – 2008. – № 21. – С. 8–12.
20. *Скидан О.В.* Формування регіональної політики розвитку органічного виробництва / О.В. Скидан // Зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. [«Органічне виробництво та продовольча безпека»], (Житомир, 21-22 квіт. 2016 р.). – Житомир: «Евенок О.О.», 2016. – С.16–26.
21. Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/system/files/3%20плюс%205.pdf>.
22. Экологическое сельское хозяйство может удвоить количество продовольствия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodovid.me/permaculture/agroecology.html>.
23. Act of Sweden on organic production control (SFS 2013:363) from 23 May 2013 // Web-site Eco-Lex: <http://www.ecolex.org>.
24. Consolidated annual report of IFOAM of organics international 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ifoam.bio/sites/default/files/annual_report_2015_0.pdf.
25. Germany Ecological Production Act Implementation Ordinance from 11 January 2010 // Web-site Eco-Lex: <http://www.ecolex.org>.
26. Margot J.Pollans. Bundling Public and Private Goods: the Market for Sustainable Organics // New York UNIVERSITY LAW REVIEW Vol 85: 2010 – P. 622.
27. Slovenia Regulation on organic production and processing of agricultural products and foodstuffs from 13 July 2010 // Web-site Eco-Lex: <http://www.ecolex.org>.
28. Web-site Organic Consumers Association: <http://www.organicconsumers.org>.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2017 р.

Фахове рецензування: 30.03.2017 р.

*

Інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока і молокопродуктів

Постановка проблеми. Ринок молока та молокопродуктів є одним із визначальних товарних сегментів цілісного аграрного ринку. Це зумовлено тим, що аграрний ринок виступає по суті структурованою і консолідованою, глобальною інституційною системою, середовищем взаємодії економічних агентів у механізмі рівностороннього задоволення потреб, об'єктом яких є аграрна продукція. Історичний досвід показує, що в роки відродження багатьох країн ринку молока й молокопродуктів відводилася особлива роль серед інших сегментів аграрного ринку, за рівнем якого судять як про розвиток сільського господарства в цілому, так і розвиток тваринництва зокрема.

Проблема нарощування поголів'я худоби та збільшення виробництва молока сирого, високоякісних молочних продуктів і розвиток відповідного товарного сегмента аграрного ринку з роками не втрачає своєї актуальності, зокрема в нашій країні.

Функціонування ринку молока та молокопродуктів знаходиться у нелегкому періоді свого розвитку, безпосередньо пов'язаним із впливом таких інституційних чинників, як зменшення поголів'я ВРХ, низька прибутковість галузі молочного скотарства, значним періодом оборотності капіталу, неефективністю інституту ціни й ціноутворення, дефіцитом сировини для молокопереробної промисловості, імпортовигідністю ввезення молочної продукції тощо.

Зазначимо, що у контексті визнання об'єктивної та актуальної необхідності розв'язання означених проблем переважатиме теоретико-методичний контекст дослідження сутності інституційно-економічного ме-

ханізму розвитку зазначеного товарного сегмента аграрного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Напрацювання в означеному напрямі безперечно існують, проте є певні аспекти дискусійності, про що показує увага науковців до її розкриття як у загальнотеоретичному, так і у методологіко-методичному плані. Зокрема, напрацюванням у загальнотеоретичних проблемах функціонування ринку молока й молокопродуктів, а також практичним аспектам становлення та функціонування аграрного ринку, формування сучасної ринкової інфраструктури присвячено багато наукових досліджень, серед яких: В. Збарський [1], А. Мовчанюк [2], Я. Тивончук [3], Н. Герасимчук [4], М. Ібатуллин [5], М. Ільчук, В. Радько, І. Мельникова [6], І. Охріменко, І. Паска [7], Р. Бутило [8], І. Гурська [9], І. Сальман, В. Радько [10], С. Ткачук [11], І. Тюха [12], О. Чан-Хі, Р. Янчевський [13], П. Саблук, Д. Карич, Ю. Коваленко [14], О. Шпичак [15], О. Шпикуляк [16, 17], М. Жибак [18], Г. Калетнік [19] та ін.

Проте враховуючи, що в практичному плані ринок молока та молокопродуктів – динамічний, це вимагає розширення дослідницького поля, зокрема, систематизування й означення теоретичних аспектів розвитку як інституційно-економічного механізму, так і ринку молока та молокопродуктів зокрема, виклавши відносно цього власне авторське бачення.

Мета статті – обґрунтування й розкриття теоретико-методологічних підходів до поняття інституційно-економічного механізму розвитку ринку молока та молокопродуктів і наукового позиціонування останнього в концепції товарних конструкцій цілісності аграрного ринку, визначення основних факто-

рів, що негативно впливають на розвиток досліджуваного ринку.

Виклад основних результатів дослідження. Дефініція "ринку", "ринку молока та молокопродуктів" і "аграрний ринок" обґрунтована з різних позицій, які мають єдину інституційну природу, зокрема: середовище купівлі-продажу товару, взаємодії продавця й покупця з метою одержання доходу – задоволення потреби (концепція території); система інститутів, які зводять покупців і продавців, забезпечуючи їхню взаємодію (інституціональний підхід); сукупність великої кількості незалежних один від одного економічних агентів, діяльність яких спрямована на набуття підприємницької вигоди – задоволення потреб (кількісна теорія) [17].

Сформульовані наукові підходи підтверджують їх множинний характер, проте все зводиться до "інституціоналізованого упорядкування" зрегульованого як державою, так і самим ринком.

Нами дотримується позиція, відносно якої ринок розглядається як інституційна система відносин економічних агентів у механізмі різностороннього задоволення потреб – «виробництво-розподіл-обмін-споживання», об'єктом яких є сільськогосподарська продукція-сировина й продовольство, а також значною мірою товари суміжних ринків (матеріально-технічного забезпечення,

послуг аграрного спрямування, аграрних інновацій) [17, с. 90].

Відносно даного твердження, і як вже зазначалося раніше, аграрний ринок виступає інституційною системою, який позиціонується сегментацією його товарних конструкцій та інституціоналізованою упорядкованістю (рис. 1).

Відносно наведеного інституціоналізованого впорядкування беззаперечним є твердження про те, що як ринок молока і молокопродуктів, так й інші товарні ринки аграрного спрямування потребують регулювання і природно в самому інституційно-економічному механізмі – інституційних складових саморегулювання ринкового процесу.

Логічним продовженням подальшого дослідження має стати розкриття змісту інституційно-економічного механізму розвитку ринку молока та молокопродуктів, що впливає з назви статті.

Відносно цього важливо в кожен період визначати основні вимоги, що пред'являються як до цілісності інституційно-економічного механізму, так і до двох його основних взаємозв'язаних підсистем: інституційного та економічного механізмів. Ці вимоги повинні спонукати до виробництва продукції в таких обсягах, в яких є потреба і заінтересовано суспільство.

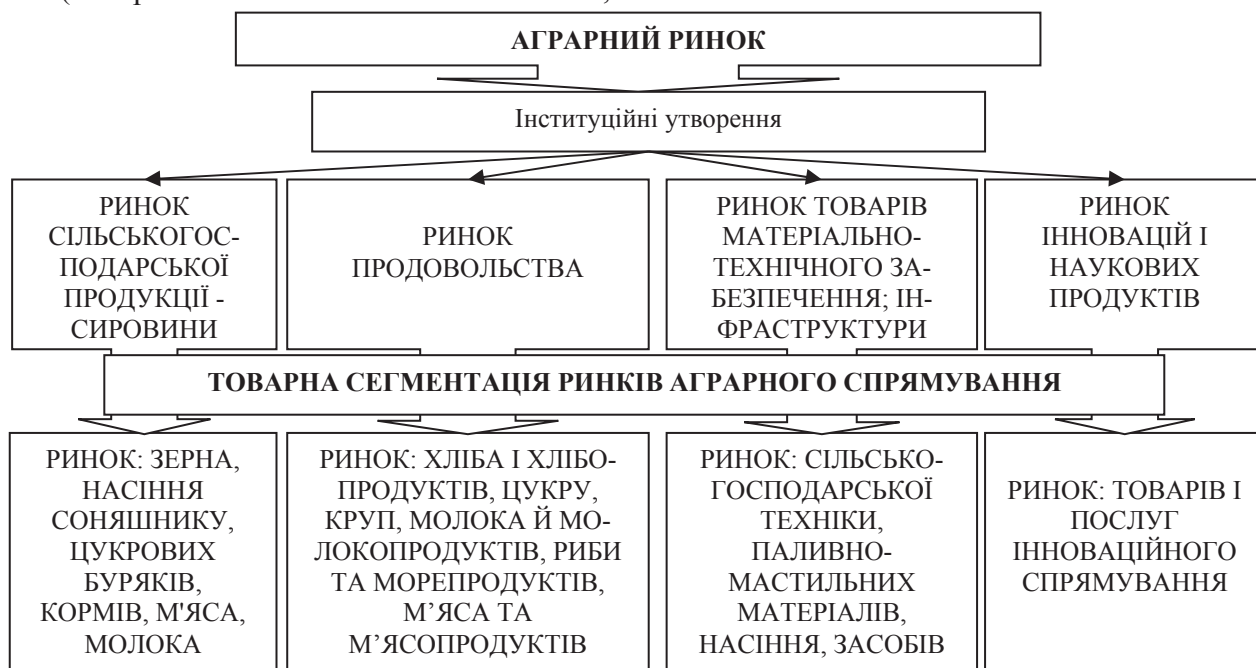

Рис. 1. Інституціоналізоване впорядкування та товарна сегментація аграрного ринку

Джерело: Удосконалено автором відповідно до джерел [17, с. 91, 21, с. 97].

Перш ніж розглянути складові та цілісність інституційно-економічного механізму, зупинимося на визначенні сутності ринкових механізмів. У наукових джерелах представлено різноманіття категорії механізмів, які позначені різними термінами, й відповідними теоретичними підходами у їх визначенні (рис. 2).

Вважаємо за доцільне розпочати з дефініції "економічний механізм", оскільки саме

дана категорія дає змогу охарактеризувати та описати цілісність процесів у соціально-економічних системах та їх взаємодії, а в нашому випадку – говорити про нього як про сукупність конкретних форм і методів впливу на розвиток та функціонування ринку молока та молокопродуктів, а також як такого, який відображає системний та інституційний підхід до його структури й рівнів реалізації.

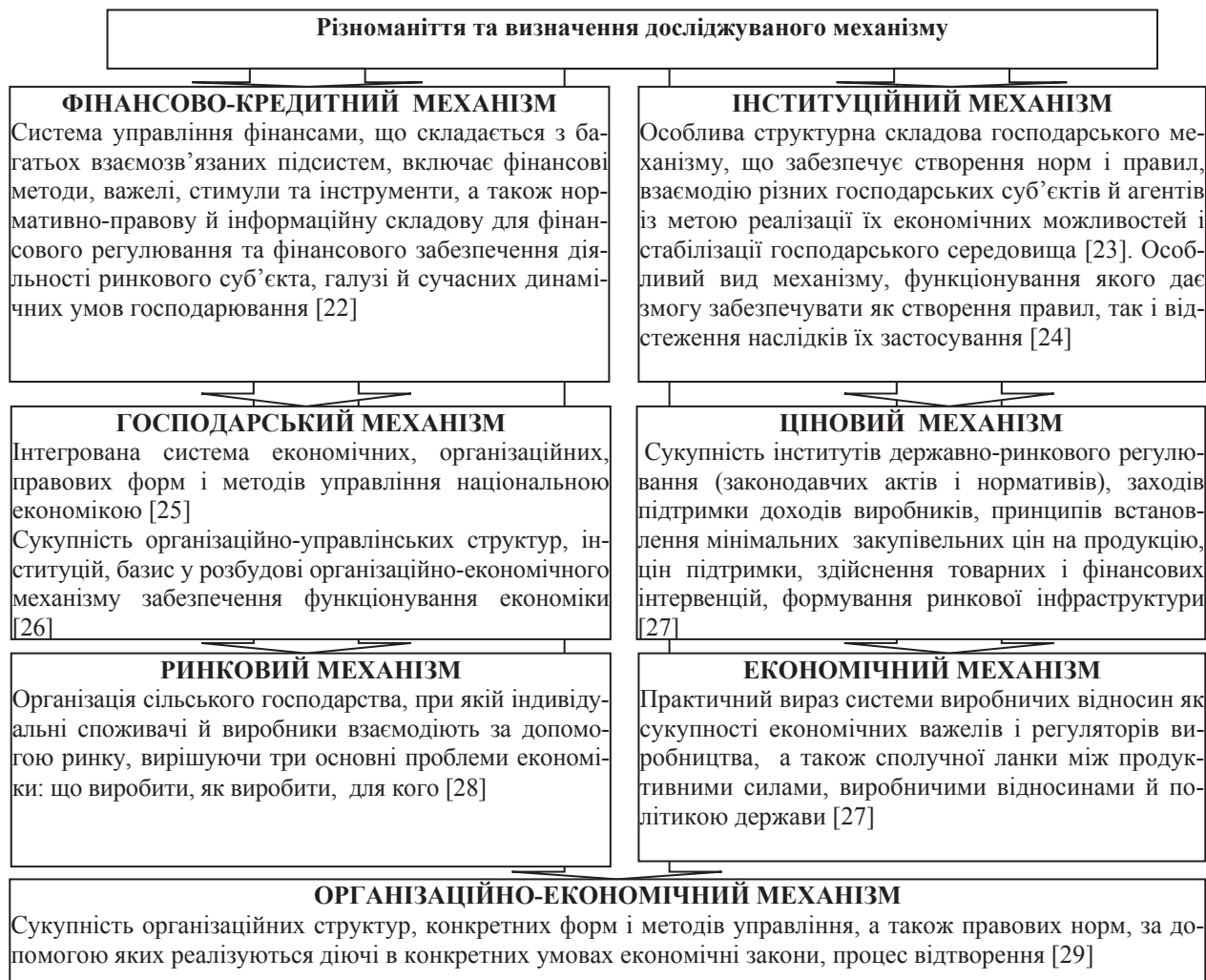

Рис. 2. Теоретичні підходи до визначення економічної категорії "механізм"

Джерело: Сформовано на основі дослідження та узагальнень літературних джерел.

Із наведеної сукупності визначень економічний та інституційний механізми розглядають як окрему складову, так і цілісну. Зокрема, інституційний механізм займає особливе місце в дослідженні економічного механізму та є його основою, останній, у свою чергу, становить основу інституційно-економічного механізму. При цьому інституційний механізм більш інституціоналізований по організаційних елементах, проте в

системі методів управління економічному відводиться вирішальна роль.

Розгляд інституційно-економічного механізму як цілісного, як "правил гри" між економічними (господарюючими) суб'єктами дає змогу говорити про нього як про рушій розвитку та спосіб функціонування господарської системи (незалежно від її розміру) у поєднанні із саморегулюванням діяльності господарюючих суб'єктів із регулювальними функціями держави.

Ще раз повторимо, що в нинішніх умовах функціонування й розвитку ринку молока та молокопродуктів економічному механізму відведено основну роль, безпосередньо пов'язану з низкою інституційних змін як формального, так і неформального характеру. Відносно цього основою нашого дослідження буде саме економічний механізм, оскільки вважаємо що саме він більшою мі-

рою забезпечує ефективність функціонування ринку та є основним стимулювальним фактором діяльності господарюючих суб'єктів.

Отже, дослідженням встановлено існування двох форм економічного механізму: відкритого (формального) й закритого (неформального), із відповідними типовими та видовими структурними складовими (рис. 3).

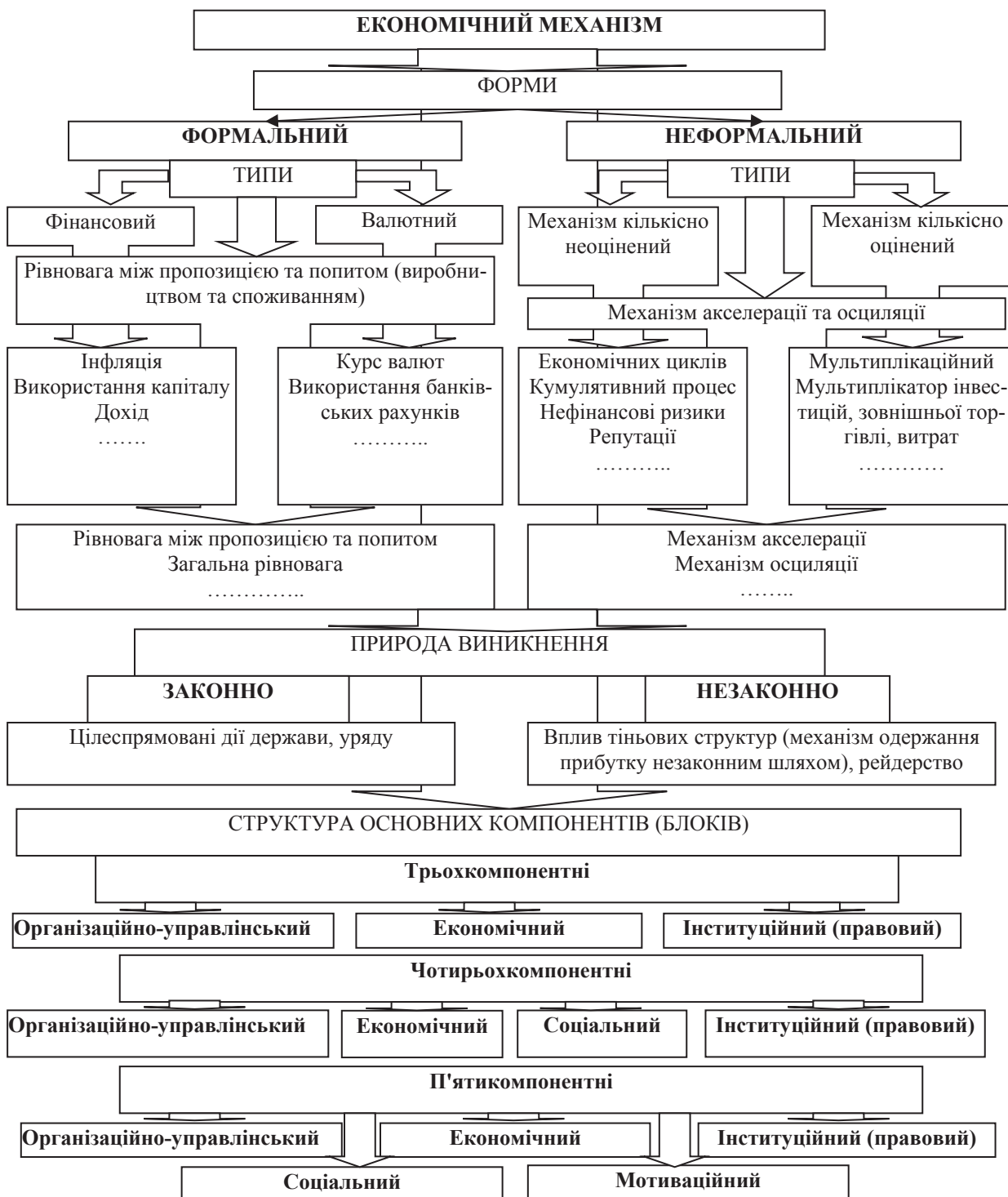

Рис. 3. Утворювальний модуль цілісності інституційно-економічного механізму

Джерело: Сформовано автором на основі узагальнення дослідження.

Із наведеного рисунка видно, що сформовані елементи й компоненти утворюють своєрідний модуль інституційно-економічного механізму, який служить для приведення в гармонійну відповідність цілого (механізму) і його частин (складових). Оптимальне поєднання елементів економічного механізму зумовлюють його основну мету: здатність господарюючих суб'єктів протистояти дії негативних інституційних чинників, оперативно вносити корективи та реагувати на зміни ринкового середовища.

Також інституційно-економічний механізм розвитку – це спосіб організації необхідних і стійких темпів розвитку ринку молока та молокопродуктів, результатом якого є: для населення – постійне задоволення в продуктах харчування (готової молочної

продукції); переробки – постійне забезпечення сільськогосподарською сировиною (сирого молока).

Стабільне забезпечення молоком-сировиною і готовими молочними продуктами є важливою умовою досягнення продовольчої безпеки.

Також можна стверджувати, що ринок молока близький до ринку досконалої конкуренції, оскільки безліч сільськогосподарських товаровиробників не впливають на ціну на ринку, оскільки здійснюють виробництво однотипного продукту (сировини) – молока.

Підтвердженням даного висновку є показники динаміки індексу цін на сире молоко й індексу споживчих цін на молочну продукцію в 2012-2015 роках (рис. 4).

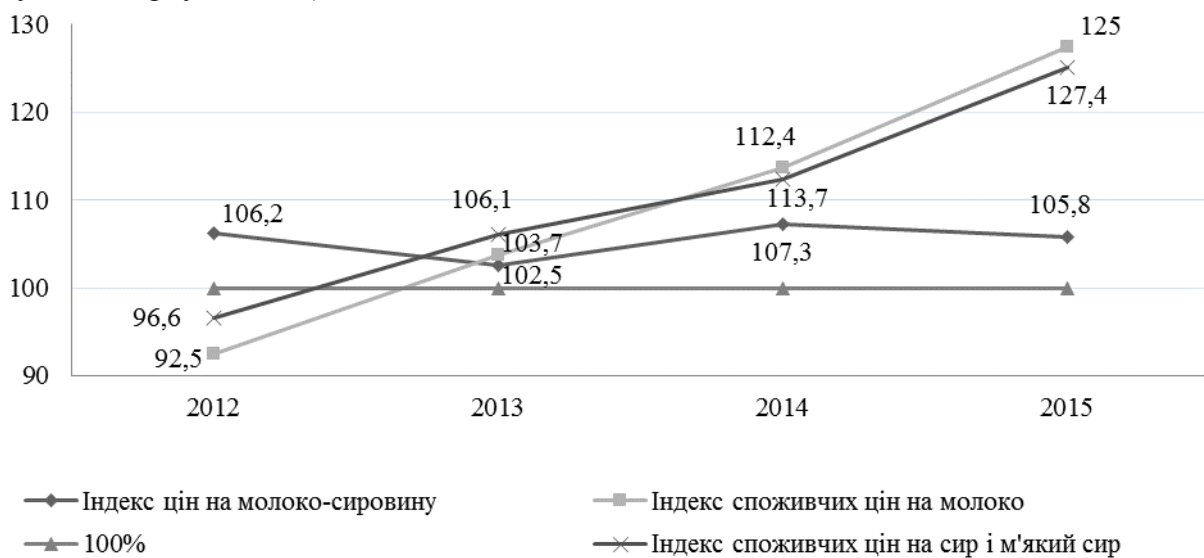

Рис. 4. Динаміка індексу цін на молоко-сировину й індексу споживчих цін на молочну продукцію в 2012-2015 роках

Джерело: Сформовано автором за даними Державної служби статистики України.

Аналіз динаміки цін показує, що темпи зростання закупівельних цін на молоко-сировину нижчі (майже стабільні протягом досліджуваного періоду), ніж зростання цін у виробників молочних продуктів і споживчих цін роздрібною торгівлі. Все це уможливорює зробити висновок, що споживачі потрапляють у "замкнуте коло" ринкових цін із різними темпами зростання, що впливає на розвиток як самих сільськогосподарських виробників молока-сировини, так і перероб-

них підприємств, оскільки в перших постійно зростає собівартість виробництва молока, яка не компенсується закупівельними цінами, у других – через зменшення поголів'я та відповідно й виробництво молока-сировини постійно зростають витрати на його купівлю, зокрема через імпортерів. Низькі закупівельні ціни на сире молоко негативно позначаються на кількості поголів'я корів та обсягах виробництва молока (рис. 5).

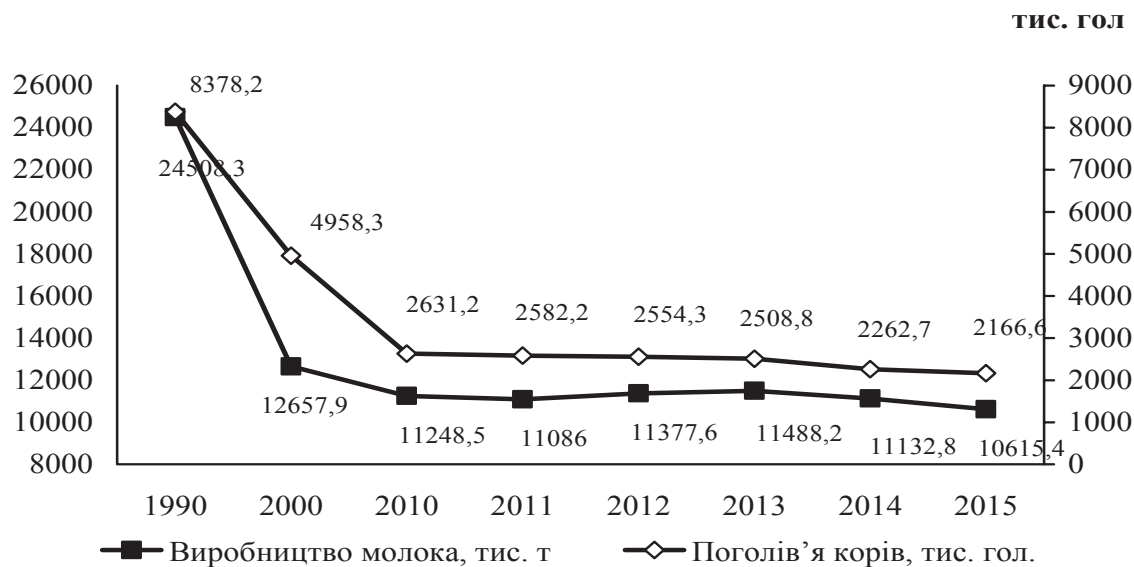

Рис. 5. Динаміка поголів'я корів та виробництва молока в Україні

Джерело: Сформовано автором за даними Державної служби статистики України.

Проведений аналіз розвитку ринку молока й молокопродуктів доводить про існування негативної тенденції між сільськогосподар-

ськими товаровиробниками і переробними підприємствами, а ще більше – між виробниками й кінцевими споживачами (рис. 6).

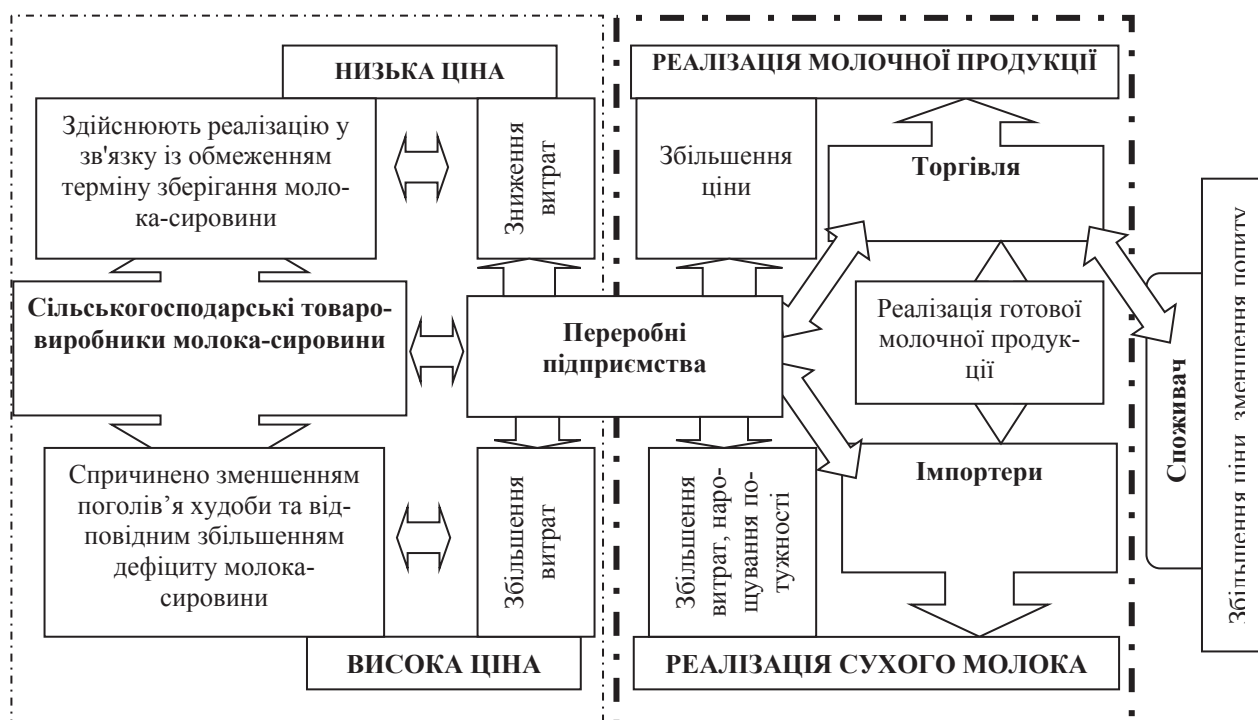

Рис. 6. "Замкнуте коло" ціноутворення на ринку молока та молокопродуктів

Джерело: Сформовано автором на основі дослідження.

З-поміж наведеного на нашу думку, одного з основних інституційних факторів, який впливає на розвиток ринку молока та молокопродуктів (див. рис. 6), у ринковому

середовищі існують й інші фактори, які в сукупності негативно впливають на розвиток ринку молока та молокопродуктів (рис. 7).

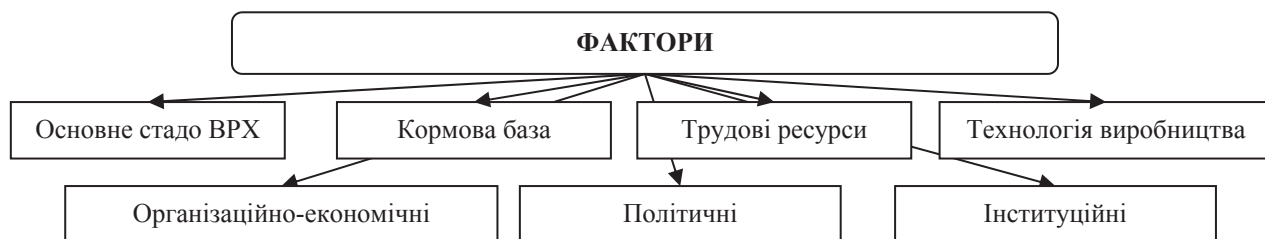

Рис. 7. Фактори, що безпосередньо впливають на розвиток ринку молока та молокопродуктів

Джерело: Сформовано автором

Вихід із цього замкнутого кола вбачаємо саме завдяки формуванню ефективного інституційно-економічного механізму розвитку ринку молока й молокопродуктів, що може ґрунтуватися на таких підходах: інституційному – розгляді механізму як цілісної сукупності елементів і зв'язків між ними на основі ефективної діяльності інститутів,

стимулюючих діяльність господарюючих суб'єктів, та економічному – сукупність економічних інструментів і способів їх взаємодії для реалізації економічного процесу.

Подальшою умовою формування інституційно-економічного механізму є визначення відповідної мети, завдань та структури (рис. 8).

Рис. 8. Формування інституційно-економічного механізму розвитку ринку молока та молокопродуктів

Джерело: Сформовано автором на основі узагальнення.

Відповідно до сформованої структури інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока й молокопродуктів можна розглядати у вигляді ієрархічної системи, що

визначає порядок, способи, принципи, методи та інструменти їх збалансованої й гармонійної взаємодії її елементів (рис. 9).

Рис. 9. Концептуальна структура інституційно-економічного механізму розвитку ринку молока та молочопродуктів

Джерело: Сформовано автором на основі узагальнення.

Інституційно-економічний механізм включає сформовану учасниками систему цілей і ресурсних обмежень, систему показників економічної оцінки результативності та має відповідне інформаційне забезпечення. Таким чином, інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока й молочопродуктів розглядаємо як сукупність конкретних форм і методів свідомої дії на ринкові процеси.

В економічну складову входять: ціна та ціноутворення, бюджетна, кредитна, податкова, страхова підсистеми; в організаційну – форми господарювання, спеціалізація, племінна робота, технології виробництва тощо; в інституційну – правове забезпечення, норми й традиції, довіра, репутація.

Висновок. Отже, можна зазначити, що в Україні формування ринку молока та молочопродуктів як сегментованої товарної складової розвитку аграрного ринку відбувається дуже слабкими темпами, що зумовлено несформованістю ефективного інституційно-економічного механізму його розвитку й існуванням ряду негативних інституційних факторів, що деформує ринкові відносини економічних учасників.

Дослідження піднятої проблеми дало змогу означити теоретичні аспекти розумін-

ня сутності дефініції "інституційно-економічний механізм", висвітлити концептуальне бачення його складових елементів, що детермінують його як ефективний інститут розвитку ринку молока та молочопродуктів. Задані аспекти наукового пошуку є дороговказом для подальшого наукового пошуку.

Як результат, інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока й молочопродуктів є різнорівневою ієрархічною системою основних взаємозв'язаних між собою елементів та їхніх типових груп (суб'єктів, об'єктів, принципів, форм, методів й інструментів засобів забезпечення), а також способів їхньої взаємодії, включаючи інтеграцію і дезінтеграцію, в ході і під впливом яких гармонізуються економічні відносини (інтереси) держави, ринкової інфраструктури, суб'єктів ринку молока та молочної продукції (власників, сільськогосподарських товаровиробників, переробників), суспільства і забезпечується цілеспрямований розвиток, включаючи сукупність інституцій та інститутів, які консолідують правила, регламенти, норми, організації й структури, дія яких спрямована на упорядкування поведінки економічних агентів, за допомогою яких підтримуються переваги на ринку.

Список використаних джерел

1. Збарський В.К. Перспективи відродження молочного скотарства на Черкащині / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2012. – №10. – С. 10–18.
2. Мовчанюк А. В. Проблеми розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області / А. В. Мовчанюк // Економіка АПК. – 2012. – №10. – С. 146–151.
3. Тивончук Я. О. Методичні підходи до формування організаційно-економічного механізму активізації діяльності підприємницьких структур ринку молока і молокопродуктів / Я. О. Тивончук // Агроінком. – 2011. – №1–3. – С. 15–20.
4. Герасимчук Н. А. Інституційні засади розвитку агропродовольчих ринків / Н. А. Герасимчук // Наук. вісник Націон. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2012. – Вип. 177, ч. 1. – С. 250–254.
5. Ібатуллін М. І. Інституційне середовище продовольчого ринку: зарубіжний досвід і вітчизняне сьогодення / М. І. Ібатуллін // Вісн. аграр. науки. – 2015. – № 10. – С. 64–68.
6. Ільчук М. М. Розвиток ринку молока і молочної продукції: моногр. / М. М. Ільчук, В. І. Радько, І. В. Мельникова. – К.: ЦП "Компринт", 2012. – 428 с.
7. Охріменко І. В. Наукові основи макроекономічного аналізу аграрного ринку / І.В. Охріменко, І. М. Паска // Агросвіт. – 2015. – № 17. – С. 3–7.
8. Бутило Р. Світовий ринок молока й молокопродуктів / Р. Бутило // Молоко і ферма. – 2014. – № 4. – С. 32–38.
9. Гурська І. С. Розвиток регіонального ринку молока і молочної продукції / І.С. Гурська // Наук. вісн. Націон. у-ту біоресурсів і природокористування України. – 2013. – Вип. 181, ч. 1. – С. 31–37.
10. Сальман І. Ю. Основні тенденції розвитку світового ринку молока та молокопродуктів та місце України в ньому / І. Ю. Сальман, В. І. Радько // Агросвіт. – 2015. – № 21. – С. 8–11.
11. Ткачук С. П. Розвиток ринку молока та молокопродуктів України в умовах його адаптації до вимог Європейського Союзу / С. П. Ткачук // Біоресурси і природокористування. – 2015. – Т. 7. – № 1/2. – С. 145–151.
12. Тюха І. В. Стан ринку молока: світовий та вітчизняний аспект / І. В. Тюха // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 2. – С. 33–37.
13. Чан-Хі О. С. Регулювання експортно-імпоротної діяльності на ринку молока та молочної продукції в Україні / О. С. Чан-Хі, Р. В. Янчевський // Наук. вісн. Націон. у-ту біоресурсів і природокористування України. – 2012. – Вип. 177, ч. 1. – С. 209–217.
14. Саблук П.Т. Основи організації сільськогосподарського ринку / П.Т. Саблук, Д.Я. Карич, Ю.С. Коваленко. – К.: ІАЕ УААН, 1997. – 140 с.
15. Шпичак О.М. Економічні механізми державного регулювання ринків сільськогосподарської продукції та їх проблеми / О.М. Шпичак // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 150–155.
16. Шпикуляк О.Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: моногр. / О.Г. Шпикуляк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 396 с.
17. Шпикуляк О. Г. Інституціональний капітал регулювання і соціальний – саморегулювання аграрного ринку: концептуально-методологічні аспекти аналізу / О. Г. Шпикуляк, В. А. Мамчур, В. А. Пехов // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2015. №4. - С.88-101.
18. Жибак М.М. Шляхи вдосконалення ефективного розвитку інфраструктури ринку в аграрному секторі економіки / М. М. Жибак // Наук. вісн. Націон. у-ту біоресурсів і природокористування України : Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2015. – Вип. 211, ч. 1. – С. 85–91.
19. Калетнік Г.М. Інститути інфраструктури та ціноутворення у розвитку аграрного ринку: регіональний аспект : моногр. / Г.М. Калетнік, О.Г. Шпикуляк, Г.О. Пчелянська. – Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. – 324 с.
20. Мамчур В. А. Інститути аграрного ринку: теоретичні аспекти / В. А. Мамчур // Економіка АПК. – 2010. – №10. – С. 151 – 156.
21. Мамчур В.А. Інституціональний капітал як конструкт розвитку аграрного ринку / В.А. Мамчур // Економіка АПК. – 2016. – № 5 – С. 93.
22. Малік М. Й. Фінансово-кредитний механізм у розвитку аграрного підприємництва / М.Й. Малік // Фінанси України. – 2004. – №5. – С.47–53.
23. Истомин С.В. Сравнительный анализ институционального и хозяйственного механизмов в трансформируемой экономике / С. В. Истомин // Вестник Челябинского госуд. ун-та. – 2010. – № 27. – С. 47–51.
24. Норт Д. Институциональные изменения : рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-17.
25. Саблук П. Т. Формування міжгалузевих відносин : проблеми теорії і методології / П. Т. Саблук, М. Й. Малік, В. А. Валентинов. – К.: ІАЕ, 2002. – 294 с.
26. Супрун О. М. Господарський механізм у розвитку та регулюванні економіки / О. М. Супрун // Вісн. Полтав. держ. аграр. акад. – 2011. – № 1. – С. 22–124.
27. Саблук П. Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 3-10.
28. Экономика аграрного рынка : учеб. пособие / С.-Петербург. гос. аграр. ун-т, Урал. ин-т нар. хоз. ; науч. ред. Л.И. Жуков. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1993. – 480 с.
29. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. – М., 2003. / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://yas.yuna.ru/?1879053312@0816185600/>.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2017 р.

Фахове рецензування: 30.03.2017 р.

* * *

*Л.Д. ТУЛУШ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу податково-бюджетної політики
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Перспективи застосування зниженої ставки податку на додану вартість на продукти харчування в Україні

Постановка проблеми. Механізму справляння податку на додану вартість (ПДВ) майже два десятки років поспіль відводилася ключова роль у системі державної фінансової підтримки розвитку аграрної галузі в Україні.

Практика застосування даної податкової форми у сфері агропромислового виробництва виявила її специфічні властивості (функціональні характеристики), які реалізуються застосуванням спеціальних режимів справляння ПДВ. Унаслідок цього функціональна спрямованість ПДВ у сільському господарстві проявляється у превалюванні забезпечувальної (формування специфічного джерела фінансових ресурсів з метою підвищення рівня фінансового забезпечення сільгосппідприємств) та підтримувальної (підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільгосппродукції на внутрішньому ринку) функцій над традиційною фіскальною.

Функціонування спецрежиму ПДВ фактично унеможливлювало будь-які зміни механізму його справляння у аграрній галузі. Переведення сільгосппідприємств із 1 січня 2017 року на загальний порядок справляння ПДВ формує передумови для опрацювання напрямів подальшого вдосконалення механізму його функціонування у сфері агропромислового виробництва, зокрема за рахунок запровадження зниженої ставки даного

податку на продукти харчування, в тому числі й на сільгосппродукцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам функціонування механізму справляння ПДВ в сільському господарстві присвячена значна кількість наукових досліджень, серед яких варто виділити праці Ф.Андерсена [10], Д.Арсеновича [11], Л. Барбоне [12], Р. Бірда [13], В.Геллерстейна [19], Р. Дарста [16], Л. Ебрілла [17], С. Емрана [18], Т.Єфіменко [1], М. Кіна [20], С. Кноссе-на [14], Ю. Лупенка [2], О. Прокопчук [3], М. П'янової [4], Н. Сеперович [6], А. Соколовської [7], М.Тома [21] й інших.

Незважаючи на достатньо ґрунтовне опрацювання засад функціонування ПДВ, окремі елементи механізму його справляння у сфері агропромислового виробництва все ще потребують належного наукового опрацювання. Насамперед, це стосується доцільності запровадження в Україні зниженої ставки на продукти харчування, що застосовується в країнах ЄС, усунення наявної податкової дискримінації щодо представників дрібного аграрного бізнесу запровадженням для них європейської практики функціонування ПДВ відповідно до норм Директиви 112/2006/ЄС «Про спільну систему податку на додану вартість» від 28.11.2006 року [16].

Мета статті – опрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо подальшого вдосконалення механізму функціонування ПДВ у сфері агропромислового виробництва в Україні, зокрема в частині оцінки перспектив запровадження зниженої ставки на про-

дукти харчування та усунення наявної податкової дискримінації щодо суб'єктів дрібного аграрного бізнесу внаслідок невідпрацьованості механізму справляння ПДВ.

Виклад основних результатів дослідження. ПДВ в Україні має виключне фіскальне значення – частка даної податкової форми останніми роками коливається у діапазоні 35-39 % у загальній сумі податкових надходжень, що значно перевищує відповідний показник в європейських країнах.

При цьому в Україні застосовується одна із найнижчих в Європі стандартних ставок ПДВ – 20 %. За зниженою ставкою (7 %) оподатковуються лише ліки, вироби медичного призначення та медичне обладнання, а соціально-важливі послуги (платне навчання, медичні послуги, проїзд у громадському транспорті тощо) звільняються від оподаткування ПДВ.

Відповідно до ст. 98 Директиви 112/2006/ЄС «Про спільну систему податку на додану вартість» [16], держави-члени можуть застосовувати одну або дві знижених ставки ПДВ — при здійсненні поставок товарів / послуг, визначених у Додатку III до даної Директиви і в розмірі, не нижчому за 5 %.

Крім того, положеннями Директиви передбачається, що кожна знижена ставка

встановлюється таким чином, щоб сума ПДВ, одержана при її застосуванні, забезпечувала можливість нормального віднесення на зменшення податкового зобов'язання в повному обсязі суми ПДВ, що підлягає такому віднесенню (щоб податкові зобов'язання покривали наявний податковий кредит і не виникало дебетового сальдо з ПДВ).

Серед переліку товарів/послуг, для яких можливе застосування понижених ставок ПДВ відповідно до Додатка III Директиви 112/2006/ЄС, варто виділити харчові продукти (в т.ч. напої, за винятком алкогольних) для споживання людьми та тваринами; живі тварини, насіння, рослини й інгредієнти, призначені для приготування харчових продуктів; продукцію, що використовується як доповнення до харчових продуктів або їх заміників.

Крім того, знижена ставка застосовується до поставок товарів і послуг, зазвичай призначених для використання у сільгоспвиробництві, за винятком засобів виробництва на зразок механізмів або будівель, а також послуг ресторанів, кафе та інших закладів громадського харчування.

Актуальні станом на 1 січня 2017 року ставки ПДВ в окремих європейських країнах представлені на рисунку 1.

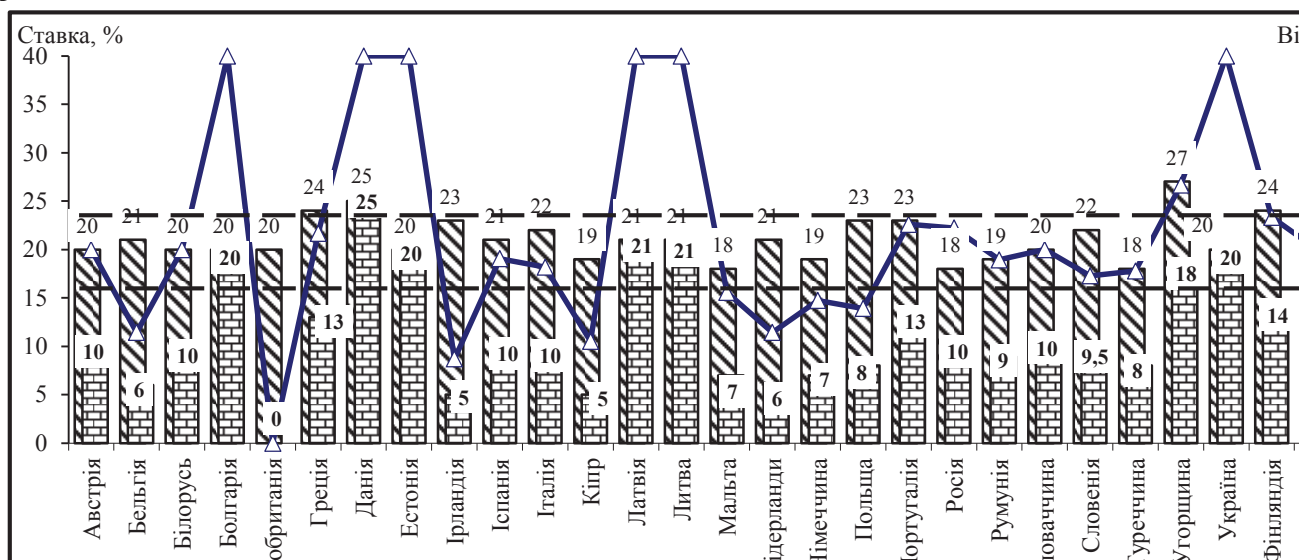

Рис. 1. Ставки ПДВ в окремих європейських країнах та відношення зниженої ставки на продукти харчування до стандартної, %

Джерело: складено за даними [22].

Як видно із даних рисунка 1, стандартна ставка ПДВ практично в усіх країнах ЄС становить не менше 20 %. Винятком є лише

Німеччина й Кіпр (по 19 %), Мальта (18 %) та Люксембург (17 %). В окремих країнах ЄС стандартна ставка сягає 25-27 % (Угор-

щина, Хорватія, скандинавські країни). З-поміж інших європейських (частково) країн нижча за 20 % ставка ПДВ застосовується в Росії й Туреччині (18 %). При цьому в більшості країн ЄС знижена ставка ПДВ на продукти харчування, як правило, не перевищує 10 % (хоча є також винятки - Фінляндія - 14 %, Португалія - 13 %, Швеція - 12 % тощо), а в багатьох країнах вона нижча за цей рівень.

Особливістю європейської практики справляння ПДВ є оподаткування поставок різних видів продуктів харчування за диференційованими ставками ПДВ. Особливо показовим у цьому контексті є досвід таких аграрно розвинених країн, як Франція, Італія та Іспанія. Зокрема, в Італії поставки продуктів харчування першої необхідності (молоко, масло, сири, оливкова олія тощо) оподатковуються за ставкою 4 %. Поставки інших продуктів харчування (зокрема, риби) оподатковуються за ставкою 10 %. В Іспанії за меншою зі знижених ставок (4 %) оподатковуються поставки овочів, хліба, молока, фруктів, а інших видів продуктів харчування оподатковуються за ставкою 10 %. У Франції при оподаткуванні поставок продуктів харчування застосовуються три ставки: 2,1; 5,5 та 10,0 %.

Водночас існують країни, які не застосовують знижену ставку ПДВ на продукти харчування – до них, зокрема, належать Болгарія, Данія, країни Балтії. Натомість у Великобританії діє нульова ставка.

У країнах СНД також застосовують знижену ставку ПДВ на продукти харчування (зокрема, 10 % - у Росії, Білорусі). Подібна практика існує й у Китаї (12 % за стандартної 17 %).

Отже, в європейських країнах при оподаткуванні поставок продуктів харчування в більшості випадків діє знижена ставка, яка, як мінімум, є вдвічі, а іноді й утричі, нижчою за стандартну. При цьому повної єдності в даному питанні не досягнуто, оскільки окремі країни вдаються до застосування стандартної ставки.

Варто також зважати на те, що паралельно із застосуванням зниженої ставки на продукти харчування, діє знижена ставка ПДВ і при оподаткуванні поставок виробничих

факторів, що використовуються у сільгоспвиробництві (за винятком технічних засобів, обладнання та будівель). Враховуючи це, величина податкового кредиту (податкових вирахувань) сільгосппідприємств в країнах ЄС є суттєво нижчою, ніж в Україні, внаслідок чого з'являється можливість застосування зниженої ставки без огляду на загрозу виникнення дебетового сальдо з ПДВ.

В умовах повного скасування дії режиму ПДВ-аккумуляції для сільгосппідприємств із 2017 року, активно почали розглядати пропозиції щодо запровадження зниженої ставки ПДВ на продукти харчування, в тому числі й на сільгосппродукцію. У Верховній Раді були зареєстровані відповідні законодавчі ініціативи (зокрема, проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо захисту прав платників податку на додану вартість, в тому числі сільгоспвиробників» № 3851 від 29.01.2016 р.).

У цьому контексті варто зазначити, що знижена ставка ПДВ застосовується не в інтересах суб'єктів господарювання, а в інтересах споживачів – задля забезпечення їм цінової доступності продуктів харчування. Пільги з ПДВ надаються стосовно не суб'єктів (підприємств - платників даного податку), а об'єктів - поставок певних видів товарів і послуг для зменшення регресивності ПДВ. Крім того, практична реалізація такої ідеї призведе до суттєвих бюджетних витрат, що недопустимо в умовах напруженого стану державних фінансів.

Проте навіть якщо абстрагуватися від фіскальних наслідків запровадження зниженої ставки на продукти харчування в Україні, реалізація даної ідеї зумовлює й інші ризики, які визначають необхідність її ґрунтовного наукового опрацювання.

Відповідні ефекти опрацьовувались нами на прикладі поставок молока.

За умов повної аккумуляції ПДВ (базовий варіант, що застосовувався до 2016 року) у сільгосппідприємств рентабельність діяльності зростала із середньостатистичних 10 до 21 % (за рахунок ПДВ-підтримки) – тобто застосування даного режиму забезпечувало зростання рентабельності відповідної діяльності на 11 в.п., що перевищувало наявну базову рентабельність.

За умов часткової акумуляції ПДВ (для молока у 2016 році - 80 %), цінова ситуація на етапах переробки та торгівлі не відрізняється від варіанту із повною акумуляцією, а на етапі виробництва відбувається пропорційне зменшення суми ПДВ-акумуляції та, відповідно, рентабельності діяльності з врахуванням ПДВ-підтримки.

Запровадження зниженої (10 %) ставки ПДВ на поставки молока передбачає низку варіантів розвитку цінової ситуації, які різняться в залежності від реагування ціни продажу на кожному з етапів на таке зниження - від збереження ціни на всіх етапах на "старому" рівні до максимального зниження на всіх етапах з врахуванням наявної (базової) рентабельності.

У разі реалізації варіанту, який передбачає максимальне зниження ціни на усіх етапах з врахуванням базової рентабельності, ціна на молоко для споживачів може знизитись на 8,33 % (на відповідну частку ПДВ – $16,67/2$). Проте, в такому випадку виробники молока втратять додаткове джерело доходів, яке не буде компенсоване ціною. При цьому варто зважати й на те, що до 2017 року, починаючи з кінця дев'яностих, механізм справляння ПДВ завжди використовувався як важіль підвищення доходності сільгоспвиробництва, зокрема й виробництва молока у сільгосппідприємствах.

Крім того, суб'єкти, що ведуть діяльність на етапах переробки сільгосппродукції та, особливо, торгівлі продуктами харчування, можуть одержати додаткові вигоди від збільшення оборотів - адже припускається, що в разі зменшення ціни на відповідну частку ПДВ зростуть обсяги споживання тих продуктів харчування, на які буде встановлена знижена ставка ПДВ.

Проте для такого зниження необхідне відповідне бажання усіх суб'єктів ланцюга поставок, передусім тих, що ведуть діяльність у сфері торгівлі й переробки молока. Виробник (сільгосппідприємство) знаходиться в даному ланцюгу якнайдалі від споживача, відповідно у разі збереження ціни (наявної до зниження ставки ПДВ) рівень підвищення його доходів залежатиме від рішення, насамперед, торговельних організацій, а також переробних структур, щодо

спрямування такого додаткового доходу товаровиробнику. Малоімовірно, що певна надбавка у ціні, яка вивільниться від зниження ставки ПДВ на молоко (максимально 8,33 %), буде спрямована товаровиробнику, а не осяде (хоча б частково) на етапах торгівлі та переробки, збільшивши рентабельність діяльності відповідних суб'єктів по даному напрямку.

В умовах відсутності ефективного державного впливу на цінову політику суб'єктів аграрного ринку (насамперед, торговельних структур у частині встановлення маржі на вартість продуктів харчування), складно спрогнозувати ефекти від зниження ставки ПДВ на продукти харчування.

Згідно із теорією оподаткування, знижена ставка ПДВ запроваджується з метою здешевлення цін на продукти харчування, забезпечення їх цінової доступності для споживачів, особливо малозабезпечених верств населення. Проте в Україні, в умовах відсутності належних важелів державного регулювання рівня закупівельних цін на сільгосппродукцію та продукти харчування, відсутності обмежень щодо розмірів торговельної маржі в ритейлі, зниження ставки ПДВ може зумовити лише підвищення рентабельності діяльності суб'єктів, які стоять у ланцюгу просування певного виду продукції ближче до споживача, ніж виробник відповідної сировини, з якої було вироблено певний продукт харчування.

Враховуючи це, запровадження зниженої ставки ПДВ, зокрема на молоко (молокопродукти) та м'ясо (м'ясопродукти), можливе лише у разі функціонування ефективної системи регулювання закупівельних цін на такі продукти й обмежень щодо розмірів торговельної надбавки на відповідну кінцеву продукцію. Дана система повинна передбачати функціонування спеціальних погоджувальних комісій, які б склалися із представників усіх зацікавлених сторін, та забезпечували врегулювання відповідних цінових питань прийняттям зважених компромісних рішень.

Крім вищезазначеного, результати моделювання можливих наслідків запровадження зниженої ставки на продукти харчування

дають можливість сформулювати ще кілька важливих тез:

таке зниження можливе лише з етапу сільгоспвиробництва - в іншому випадку виникатиме необхідність бюджетного відшкодування ПДВ, що призведе до погіршення фінансового стану суб'єктів господарювання;

найбільший ефект від реалізації такого рішення одержать виробники, які зможуть забезпечити максимальну інтеграцію усіх ланок ланцюга поставок відповідної продукції до кінцевого споживача (виробництво, переробку, торгівлю);

значно знизяться доходи держбюджету - навіть проти варіанта із повною акумуляцією ПДВ: якщо остання зумовлювала втрату не більше 40 % можливих податкових надходжень, то варіант із застосуванням пониженої ставки зумовить втрату не менше 80 % потенційно можливих надходжень; відповідно уряд у нинішніх умовах напруженості державних фінансів навряд чи вдасться до реалізації рішення зі зниженою ставкою;

зменшиться різниця у закупівельних цінах на сільгоспсировину між сільгосппідприємствами - платниками ПДВ та представниками дрібного аграрного бізнесу - неплатниками, що є досить позитивним результатом.

При запровадженні зниженої ставки ПДВ на продукти харчування, починаючи із етапу сільгоспвиробництва, необхідно звернути увагу на положення додатку III Директиви 112/2006/ЄС, відповідно до якого, поряд із відповідною практикою, паралельно застосовується також знижена ставка й на продукцію, що споживається сільським господарством (товари і послуги, призначені для використання у сільгоспвиробництві), що зменшує обсяги податкового кредиту, який необхідно компенсувати вихідною ставкою.

Без такої норми застосування зниженої ставки для сільгосппідприємств може бути не вигідним - особливо у разі встановлення необґрунтовано низького її розміру (більш як удвічі нижче за стандартний). Адже в такому випадку вихідний ПДВ, нарахований на поставки сільгосппродукції, не покриватиме розмір вхідного ПДВ, сплаченого у ціні придбаних виробничих факторів. Від-

повідна умова щодо порядку встановлення величини зниженої ставки передбачена нормами Директиви 112/ЄС/2006.

За результатами проведеного дослідження нами визначено частку так званої "матеріальної" складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ при придбанні виробничих факторів, який необхідно компенсувати вихідною ставкою, у повних витратах сільгосппідприємств та виручці по основних видах продукції рослинництва й тваринництва (рис. 2, 3, 4, 5).

До складу такої «матеріальної» складової належить переважна більшість витрат, за винятком тих, що не є об'єктом нарахування ПДВ (зокрема, виплата зарплати найманим працівникам (із нарахуваннями), орендної плати за земельні ділянки власникам земельних паїв, сплата відсотків по кредитах, страхових премій тощо) або звільнюються від оподаткування, або понесених здійсненням закупівель у неплатників ПДВ.

Відповідно до опрацьованих нами методичних підходів, амортизаційні відрахування не входять до складу зазначеної "матеріальної" складової, а є елементом доданої вартості. Такий розрахунок є дещо усередненим, оскільки на відповідні показники впливає наявність власних посівних матеріалів і кормів, але в цілому дає можливість розрахувати оптимальний розмір пониженої ставки в залежності від наявної частки доданої для цілей справляння ПДВ вартості у ціні певного виду сільгосппродукції.

Як видно з даних, наведених на рисунку 2, частка матеріальної складової у загальних витратах сільгосппідприємств по основних видах продукції рослинництва коливається в діапазоні 61 (ячмінь) - 70 % (цукрові буряки).

Коригуванням відповідного показника на усереднену за п'ять років рентабельність виробництва наведених видів продукції рослинництва одержуємо частку "матеріальної" складової у виручці від реалізації (рис. 3). Відповідний показник коливається у діапазоні від 42 (соняшник) до 59 % (цукрові буряки) - за середнього значення близько 52 %.

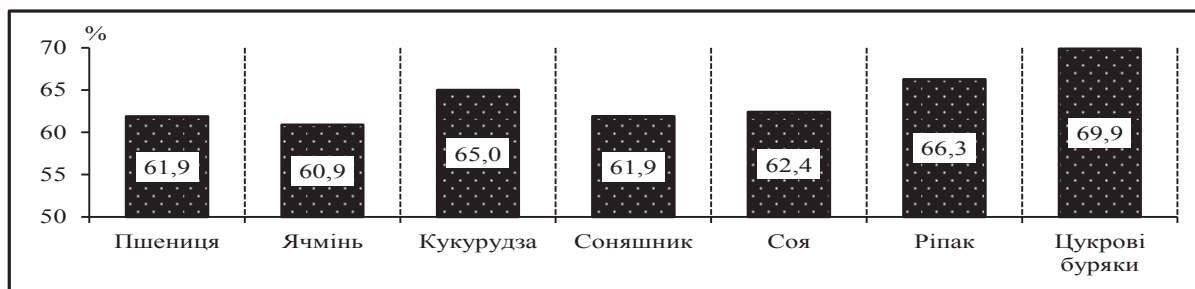

Рис. 2. Частка "матеріальної" складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ, у повних витратах сільгосп підприємств по основних видах продукції рослинництва (у середньому за 2011-2015 рр.)

Джерело: Розраховано за даними форми 50сг "Основні економічні показники діяльності с.-г. підприємств"

Рис. 3. Частка "матеріальної" складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ, у виручці сільгосп підприємств по основних видах продукції рослинництва (у середньому за 2011-2015 рр.)

Джерело: Розраховано за даними форми 50сг "Основні економічні показники діяльності с.-г. підприємств"

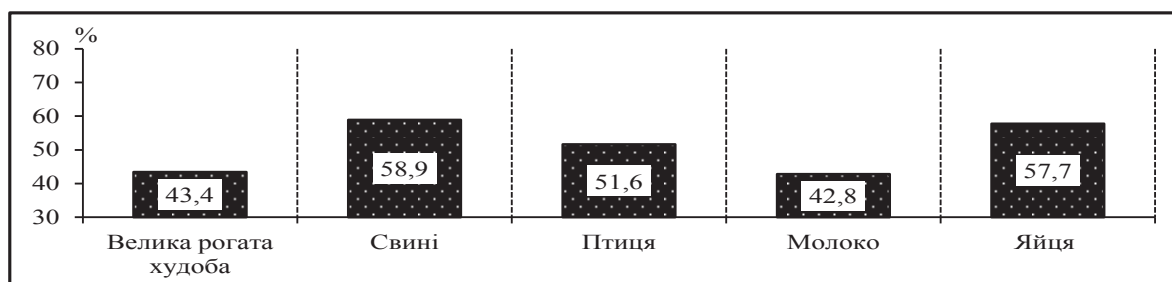

Рис. 4. Частка "матеріальної" складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ, у повних витратах сільгосп підприємств по основних видах продукції тваринництва (у середньому за 2011-2015 рр.)

Джерело: Розраховано за даними форми 50сг "Основні економічні показники діяльності с.-г. підприємств"

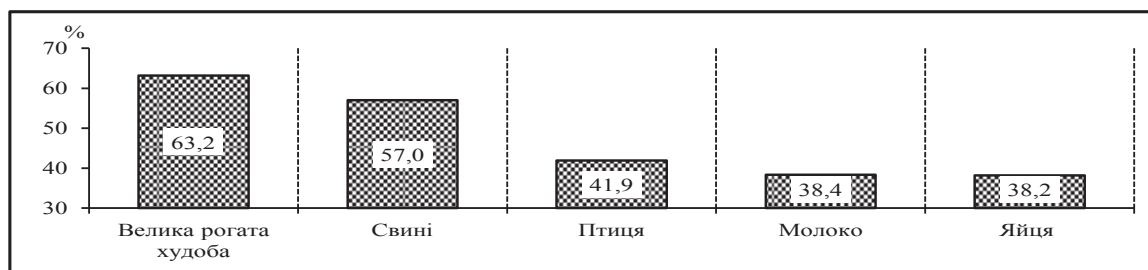

Рис. 5. Частка матеріальної складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ, у виручці сільгосп підприємств по основних видах продукції тваринництва (у середньому за 2011-2015 рр.)

Джерело: Розраховано за даними форми 50сг "Основні економічні показники діяльності с.-г. підприємств"

Це означає, що для компенсації вхідного ПДВ вихідна ставка на продукцію рослинництва не може бути меншою 55 % стандартної ставки, за якою оподатковуються поставки виробничих ресурсів, що зумовлюють виникнення такого вхідного ПДВ. Причому для деяких видів рослинницької продукції навіть такого розміру ставки буде недостатньо.

Відповідні розрахунки по тваринницькій продукції (рис. 4 та 5) показують більшу неоднорідність показника частки матеріальної складової у повних витратах - від 43 % по молоку до майже 59 % при вирощуванні свиней. У тваринництві, на відміну, від рослинництва, практично відсутні витрати на виплату орендної плати на орендовані земельні ділянки, проте вища частка зарплати з нарахуваннями, а також амортизаційних відрахувань.

Оскільки рентабельність виробництва тваринницької продукції значно нижча за відповідний показник по рослинництву, то частка матеріальних витрат у виручці по окремих видах тваринницької продукції - по великій рогатій худобі та свинях - є навіть вищою, ніж по рослинницькій продукції.

Натомість, при виробництві молока та продукції птахівництва (зважаючи на досить високий показник рентабельності діяльності у даній галузі за рахунок вертикальної інтеграції), частка «матеріальної» складової у виручці коливається у межах 38-42 %. Це означає, що вихідної ставки у розмірі 40 % буде, по великому рахунку, достатньо для компенсації вхідного ПДВ, зумовленого застосуванням вхідної 20 %-ої ставки.

Відповідно, найнижча можлива ставка ПДВ з погляду покриття вхідного кредиту (8 %) може бути встановлена на молоко, продукцію птахівництва, соняшникову олію, а також овочі й фрукти, які вирізняються, з одного боку, високою часткою доданої вартості у виручці (внаслідок значної трудомісткості), а з іншого - високою часткою виробництва такої продукції суб'єктами господарювання, не зареєстрованими платниками ПДВ.

При імplementації в Україні європейських норм у частині оподаткування ПДВ поставок

продуктів харчування необхідно враховувати, що у європейських країнах в структурі сільськогосподарського виробництва переважають дрібні сільгосптоваровиробники - індивідуальні господарства, які використовують переважно працю членів своїх сімей.

Зокрема, в Німеччині, кількість зареєстрованих сільгосптоваровиробників становить понад 370 тис. (тоді як в Україні - лише 43 тис., причому значна частина з них ведуть діяльність лише «на папері»), а частка у них індивідуальних господарств, що використовували працю переважно членів сім'ї, перевищує 92 % (в Україні суб'єкти дрібного аграрного бізнесу взагалі офіційно не реєструються) [5]. Частка доданої вартості, створюваної такими суб'єктами, значно вища, ніж частка доданої вартості, що створюється сільгосппідприємствами в Україні - відповідно з'являється можливість застосовувати наднизьку ставку ПДВ.

Крім того, при оцінці можливостей запровадження зниженої ставки варто враховувати специфічність використання механізму справляння ПДВ у сільському господарстві України - майже два десятиріччя його використовували як специфічний джерело формування фінансових ресурсів з метою підвищення рівня фінансового забезпечення сільгосппідприємств [7].

Із 2017 року відповідно до змін до Бюджетного кодексу України, Податкового кодексу України та Закону України "Про державну підтримку розвитку сільського господарства України", внесених Законом України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році" №1791 від 20.12.2016 року, для окремих видів сільгосппродукції - тих, що характеризуються високою трудомісткістю й орієнтовані переважно на внутрішній ринок (із його низькою платоспроможністю) фактично запущено механізм "квазіакумуляції" ПДВ (рис. 6).

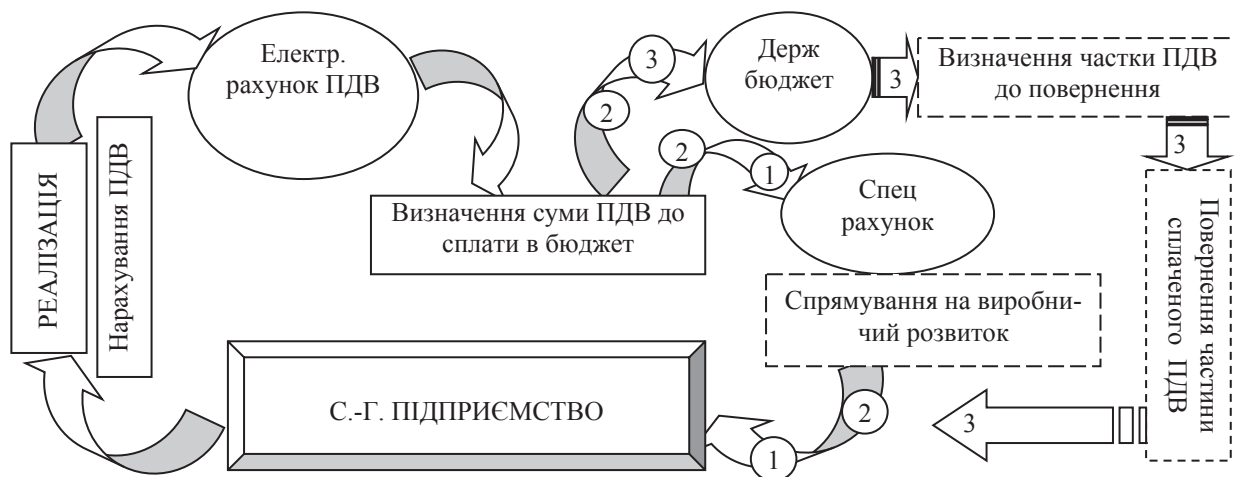

Рис. 6. Трансформація спецрежиму справляння ПДВ у сільському господарстві у 2015-2017 роках (аккумуляція ПДВ: 1 – повна (2015), 2 – часткова (2016), 3 – «квазі» (2017))

Режим "квазіаккумуляції" ПДВ передбачає, що суми даного податку, які формуються при здійсненні поставок окремих видів сільгосппродукції (тваринництва, овочів, фруктів та ягід), спочатку повністю перераховуються до держбюджету. При цьому на підставі реєстрації спеціальних податкових накладних забезпечується їх ідентифікація (як частки у загальній сумі нарахованого ПДВ сільгосппідприємством).

Після цього, в рамках функціонування окремого напрямку "Бюджетна дотація для стимулювання виробництва окремих видів сільгосппродукції" бюджетної програми Мінагрополітики 2801580 "Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників" здійснюється повернення сільгосппідприємствам сплачених сум ПДВ (генерованих поставками окремих видів сільгосппродукції) у вигляді бюджетних дотацій (як частки конкретного сільгосппідприємства у загальній сумі сплаченого до бюджету ПДВ від діяльності, що стимулюється). При цьому суми повернення ПДВ обмежуються плановими обсягами бюджетних асигнувань у рамках відповідного напрямку спеціальної програми підтримки (у 2017 році - не більше 4 млрд грн).

Зважаючи на частку продукції птахівництва у загальному обсязі ПДВ-аккумуляції по зазначених видах сільгосппродукції у 2015-2016 роках, частка птахівничих підприємств у загальній сумі бюджетної дотації, що ви-

плачуватиметься в рамках механізму "квазі-аккумуляції" ПДВ обмежена половинним її обсягом.

Функціонування механізму "квазіаккумуляції" сум ПДВ при поставках окремих видів сільгосппродукції фактично знову відсуває на задній план питання запровадження пониженої ставки ПДВ на продукти харчування, в тому числі, й на сільгосппродукцію (зокрема ті її види, на які поширюється дія режиму «квазіаккумуляції»).

Водночас з огляду на значні обсяги експорту зернових культур (зокрема, пшениці, ячменю, кукурудзи - переважна частина валового збору яких експортується), цілком доречною була б постановка питання щодо оподаткування поставок зерна та окремих продуктів його переробки за зниженою ставкою. В такий спосіб держава домоглася б, по-перше, зменшення обсягів бюджетного відшкодування ПДВ при експорті (у 2016 році понад 37 % загального його обсягу припадало на суб'єктів, пов'язаних із аграрним ринком); а по-друге, зниження внутрішніх цін на продукти переробки зернових - борошна, круп, кормів, що зробило б відповідні продукти харчування доступнішими за ціною та позитивно позначилося б на розвитку тваринницької галузі.

Крім того, з метою часткового усунення дискримінації суб'єктів дрібного аграрного бізнесу, що не зареєстровані платниками ПДВ, унаслідок чого недоодержують значні

суми доходів при реалізації виробленої ними сільгосппродукції, доцільно було б запровадити знижену ставку ПДВ на ті види продукції, де традиційно висока частка дрібних виробників у загальних обсягах виробництва - передусім, це стосується овочів і фруктів. Втрати від впровадження такого рішення також для держави будуть мінімальними - з огляду на те, що нині лише мізерна частка обсягів поставок овочів та фруктів потрапляє під оподаткування ПДВ.

Висновки. Відміна спеціального режиму справляння ПДВ у сфері сільськогосподарського виробництва зумовлює актуальність постановки питання щодо запровадження в Україні пониженої ставки хоча б на окремі види продуктів харчування. Наявна європейська практика передбачає оподаткування продуктів харчування, в тому числі й сільгосппродукції, за зниженою ставкою - лише декілька європейських країн застосовують в цьому випадку стандартну ставку. В окремих країнах поставки різних видів сільгосппродукції оподатковуються ПДВ за різними зниженими ставками.

Положеннями базової Директиви 112/2006/ЄС визначено, що знижена ставка повинна повністю компенсувати вхідний ПДВ із метою уникнення виникнення дебетового сальдо з ПДВ. За нашими розрахунками, частка «матеріальної» складової, що зумовлює виникнення вхідного ПДВ, становить в ціні рослинницької продукції в середньому 55 % (крім соняшнику). По основних видах тваринницької продукції спостерігається більше коливання зазначеного по-

казника, проте для молока та продукції птахівництва він становить близько 40 %.

Зважаючи на запровадження з 2017 року механізму "квазіаккумуляції" сум ПДВ при поставках окремих видів сільгосппродукції, питання застосування зниженої ставки є дискусійним і може бути остаточно вирішено лише у разі встановлення вигідності даного режиму порівняно із дією зниженої ставки ПДВ. Причому наслідки запровадження останньої малопередбачувані для сільгосптоваровиробників внаслідок їх віддаленості у ланцюгу поставок від споживача.

Застосування зниженої ставки на продукти харчування можливе лише у випадку наявності дієвої системи регулювання частки кожного суб'єкта у ланцюгу "виробництво-переробка-торгівля". Враховуючи те, що нині лівова частка доходів від реалізації продуктів харчування перерозподіляється на користь сфер переробки та торгівлі, запровадження зниженої ставки ПДВ на продукти харчування може й не зумовити значного зростання доходів сільгосппідприємств.

Для забезпечення цінової доступності окремих продуктів харчування, усунення цінової дискримінації стосовно окремих категорій суб'єктів аграрного бізнесу - та при цьому недопущення значних бюджетних втрат - вважаємо за доцільне запровадження зниженої ставки ПДВ на сільгосппродукцію, переважна частка якої йде на експорт (зернові, насіння олійних культур, олія соняшникова), а також на сільгосппродукцію, переважна частка якої виробляється представниками дрібного аграрного бізнесу, що не зареєстровані платниками ПДВ (овочі, фрукти).

Список використаних джерел

1. *Єфименко Т.* Аналіз деяких наслідків надання деяких пільг з ПДВ / Т. Єфименко, І. Луніна, А. Соколовська // *Фінанси України.* – 2005. – №. 10. – С. 6-18.
2. *Лупенко Ю.* Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року : наук. вид. / Ю. Лупенко, Л. Тулуш. – К.: ІАЕ, 2013. – 38 с.
3. *Прокопчук О.* Функціонування податку на додану вартість у сфері агропромислового виробництва : моногр. / О.Прокопчук, Л. Тулуш. – К.: ІАЕ, 2011. – 280 с.
4. *Пьянова М.* Зарубежный опыт налогового стимулирования аграрного сектора экономики / М.В. Пьянова // *Налоги и налогообложение.* – 2009. – №. 8. – С. 62-64.
5. *Сельское хозяйство Германии: достижения в цифрах и фактах / Федеральное Министерство продовольствия, сельского хозяйства и защиты прав потребителей ФРГ.* - Берлин, 2010. – 40 с.
6. *Сеперович Н.* Оподаткування сільськогосподарських товаровиробників : стан та перспективи розвитку : наук. вид. / Н. Сеперович, Л. Тулуш, В. Проніна. – Львів: НВФ «Українські технології», 2009. – 296 с.
7. *Соколовська А.* Дискусійні питання реформування ПДВ / А. Соколовська, В. Твардієвич // *Фінанси України.* – 2011. – №. 8. – С. 35-50.
8. *Тулуш Л.* Режим ПДВ-аккумуляції як інструмент фіскального стимулювання розвитку агропромислового виробництва / Л. Тулуш // *Економіка АПК.* – 2015. – № 8. – С. 44-55.

9. Тулуш Л. Реформування механізму справляння податку на додану вартість у сільському господарстві / Л. Тулуш // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 48-58.
10. Andersen F. G. Taxation of agriculture in selected countries / F.G. Andersen, L.J. Asheim, K.I. Mittenzwei, F. Veggeland // Norwegian Agricultural Economics Research Institute. – NILF-report 2002-8. – Oslo, 2002. – 123 p.
11. Arsenovic D. Agriculture in the VAT system // D. Arsenovic, S. Lalic, B. Stanivuk // Research Journal of Agricultural Science. – 2012. – Т. 44. – №. 3. – С. 227-232.
12. Barbone L. The costs of VAT: a review of the literature / L. Barbone, R. M. Bird // Intern. Center for Public Policy, Georgia State University. – WP № 12-22. – April 2012. – 52 p.
13. Bird R., Gendron P. The VAT in developing and transitional countries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 278 p.
14. Cnossen S. VAT and Agriculture: Lessons from Europe // CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. – CPB Discussion paper 341. – The Hague, 2017. – 36 p.
15. Council Directive 112/2006/EC of 28 November 2006 on the common system of VAT // Official Journal of the EU. – 2006. – L 347/1. – 118 p.
16. Durst R., Monke J. Effects of federal tax policy on agriculture / R. Durst, J. Monke. - U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service Agricultural Economic. – Report № 800. – 2001. – 52 c.
17. Ebrill L., Keen M., Bodin J.-P., Summers V. The Modern VAT. – International Monetary Fund, Washington, D.C., 2001. – 223 p.
18. Emran S. On selective indirect tax reform in developing countries / S. Emran, J. Stiglitz // Journal of Public Economics. – 2005. – Vol. 89. – P. 599-623.
19. Hellerstein W. The VAT in the European Union / W. Hellerstein, T. H. Gillis // Tax Analysts. – 2010. – April, 26. – P. 461-471.
20. Keen M. The Value-Added Tax: its causes and consequences / M. Keen, B. Lockwood // Journal of Development Economics. – 2010. – Vol. 92. – P. 138-151.
21. Toma M. The value added tax: the impact of procedures applied to agricultural producers // Agrarian Economy and Rural Development-Realities and Perspectives for Romania. 5th Edition of the International Symposium. – Bucharest: The Research Institute for Agricultural Economy and Rural Development (ICEADR), 2014. – С. 36-48.
22. VAT rates applied in the member states of the European Union : Situation at 1st January 2017 / European Commission, 2017. – 116 p.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2017 р.

Фахове рецензування: 10.04.2017 р.

*

УДК 330.322

*А.М. МИХАЙЛОВ, кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри
Сумський національний аграрний університет*

Оцінка впливу індикаторів економічного зростання на інвестиційний клімат аграрного сектору

Постановка проблеми. Формування позитивного бізнес-клімату України є одним із пріоритетів розвитку суспільства та індикатором інвестиційної привабливості країни. На нинішній час використовується сукупність багатовекторних оцінок для характеристики інвестиційного клімату як національної економіки в цілому, так і в розрізі га-

лузей, проте ракурс досліджень поступово переміщується з аналізу залежностей розвитку економічного середовища, визначених в економічній теорії, до інформаційно-аналітичних, котрі переважним чином в експертному середовищі представлені міжнародними індексами та рейтингами.

Загальновідомо, що одним із ключових факторів позитивної характеристики інвестиційного клімату країни є рівень економіч-

---

© А.М. Михайлов, 2017

9. Тулуш Л. Реформування механізму справляння податку на додану вартість у сільському господарстві / Л. Тулуш // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 48-58.
10. Andersen F. G. Taxation of agriculture in selected countries / F.G. Andersen, L.J. Asheim, K.I. Mittenzwei, F. Veggeland // Norwegian Agricultural Economics Research Institute. – NILF-report 2002-8. – Oslo, 2002. – 123 p.
11. Arsenovic D. Agriculture in the VAT system // D. Arsenovic, S. Lalic, B. Stanivuk // Research Journal of Agricultural Science. – 2012. – Т. 44. – №. 3. – С. 227-232.
12. Barbone L. The costs of VAT: a review of the literature / L. Barbone, R. M. Bird // Intern. Center for Public Policy, Georgia State University. – WP № 12-22. – April 2012. – 52 p.
13. Bird R., Gendron P. The VAT in developing and transitional countries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 278 p.
14. Cnossen S. VAT and Agriculture: Lessons from Europe // CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. – CPB Discussion paper 341. – The Hague, 2017. – 36 p.
15. Council Directive 112/2006/EC of 28 November 2006 on the common system of VAT // Official Journal of the EU. – 2006. – L 347/1. – 118 p.
16. Durst R., Monke J. Effects of federal tax policy on agriculture / R. Durst, J. Monke. - U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service Agricultural Economic. – Report № 800. – 2001. – 52 c.
17. Ebrill L., Keen M., Bodin J.-P., Summers V. The Modern VAT. – International Monetary Fund, Washington, D.C., 2001. – 223 p.
18. Emran S. On selective indirect tax reform in developing countries / S. Emran, J. Stiglitz // Journal of Public Economics. – 2005. – Vol. 89. – P. 599-623.
19. Hellerstein W. The VAT in the European Union / W. Hellerstein, T. H. Gillis // Tax Analysts. – 2010. – April, 26. – P. 461-471.
20. Keen M. The Value-Added Tax: its causes and consequences / M. Keen, B. Lockwood // Journal of Development Economics. – 2010. – Vol. 92. – P. 138-151.
21. Toma M. The value added tax: the impact of procedures applied to agricultural producers // Agrarian Economy and Rural Development-Realities and Perspectives for Romania. 5th Edition of the International Symposium. – Bucharest: The Research Institute for Agricultural Economy and Rural Development (ICEADR), 2014. – С. 36-48.
22. VAT rates applied in the member states of the European Union : Situation at 1st January 2017 / European Commission, 2017. – 116 p.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2017 р.

Фахове рецензування: 10.04.2017 р.

*

УДК 330.322

*А.М. МИХАЙЛОВ, кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри
Сумський національний аграрний університет*

Оцінка впливу індикаторів економічного зростання на інвестиційний клімат аграрного сектору

Постановка проблеми. Формування позитивного бізнес-клімату України є одним із пріоритетів розвитку суспільства та індикатором інвестиційної привабливості країни. На нинішній час використовується сукупність багатовекторних оцінок для характеристики інвестиційного клімату як національної економіки в цілому, так і в розрізі га-

лузей, проте ракурс досліджень поступово переміщується з аналізу залежностей розвитку економічного середовища, визначених в економічній теорії, до інформаційно-аналітичних, котрі переважним чином в експертному середовищі представлені міжнародними індексами та рейтингами.

Загальновідомо, що одним із ключових факторів позитивної характеристики інвестиційного клімату країни є рівень економіч-

---

© А.М. Михайлов, 2017

ної свободи, який нарощує свій вплив у контексті поглиблення інтеграційних і глобалізаційних процесів. Інтенсивність трансформаційних процесів спонукає до пошуку найсприятливішого співвідношення між рівнем державного управління та свободою суб'єктів ринку для забезпечення позитивної динаміки рівня економічної свободи в Україні. Адже протягом останніх восьми років Україна не виходила з групи країн з «репресивною» економікою, що вказує на низький показник ВВП на душу населення в країні. Тому проблема формування методичного інструментарію оцінки впливу індикаторів економічного зростання країни на інвестиційну привабливість окремих галузей економіки, в тому числі й на аграрний сектор, є важливою та актуальною і знаходиться в полі зору вітчизняних та зарубіжних вчених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжними науковцями С. Вальтерсом, Ш. Грубелем, М. Лешке, С. Хенке [1 – 3] доведено пряму залежність між зростанням рівня економічної свободи та добробутом населення. Підвищення рівня економічної свободи сприяє ефективній розбудові держави в частині міжнародної політики, залученні інвестиційних ресурсів, сталого розвитку бізнесу тощо, зазначає автор [4]. У своєму дослідженні Н. Берггрен дійшов висновку, що при низькому рівні економічної свободи в країні простежується диспропорція у зростанні доброту різних верст населення, адже поліпшення рівня життя стосується лише окремих категорій, чого не відбувається при високому рівні економічної свободи, де зростання добробуту спостерігаються за всіма верстами населення [5]. На противагу іноземним дослідникам вітчизняні науковці В. Геець, А. Чухно, І. Булев вважають, що розглядати явище економічної свободи виключно на національному рівні не зовсім коректно, ґрунтовнішим буде дослідження її прояву в усіх сферах діяльності суспільства [6 – 8].

Індикаторами економічної свободи держави цілком обґрунтовано вважаються всесвітньо відомі Індекси економічної свободи, котрі розраховуються двома авторитетними інститутами: The Heritage Foundation (спіль-

но з видавництвом The Wall Street Journal) і The Fraser Institute (спільно з американським інститутом Cato Institute) [9,10]. Хоча методики розрахунків зазначених індексів різняться, на думку експертів, які працюють з ними, зроблено висновки, що державам із вищим рівнем економічної свободи відповідає вищий рівень показника ВВП на душу населення. Отже, між рівнем індексу економічної свободи та рівнем ВВП на душу населення існує пряма залежність [11, с. 154].

Враховуючи встановлені закономірності, І. Маркович було проведено дослідження інтенсивності й характеру зв'язку між Індексом економічної свободи (The Fraser Institute, EFW) та розміром ВВП на душу населення. В результаті було встановлено прямий зв'язок між абсолютними й відносними значеннями EFW та абсолютними й відносними значеннями ВВП на душу населення. Крім того позитивний вплив на зростання показника ВВП на душу населення сприяє позитивним змінам значень EFW з часовим лагом в 1 рік (зміни протягом менших або більших періодів мають значно менший кореляційний зв'язок) [12, с. 138-139].

Мета статті. Зважаючи на досвід країн, в яких простежується пряма залежність між економічним зростанням держави та позицією в рейтингу економічної свободи, який розраховується The Heritage Foundation, ми поставили за мету за допомогою методичного інструментарію оцінити вплив індикаторів економічного зростання України на інвестиційний клімат аграрного сектору, зокрема, поглиблене вивчення впливу в розрізі складових Індексу економічної свободи (IEF) й розвитку національного господарства й окремих індикаторів розвитку аграрного сектору економіки країни.

Виклад основних результатів дослідження. Цілком очевидно, що важливою площиною, на яку впливає позиція України в міжнародних рейтингах, є інвестиційний клімат аграрного сектору країни як потенційного об'єкта інвестування. Важливість розбудови останнього підтверджує проект двостороннього співробітництва «Німецько-український агрополітичний діалог» (АПД),

метою якого є формування позитивного бізнес-клімату аграрного сектору України [13]. В рамках даного проекту спільно з бізнес-асоціацією «Український клуб аграрного бізнесу» (УКАБ) проводиться постійний моніторинг бізнес-клімату аграрного сектору країни з позиції сільськогосподарських виробників за індексом аграрного бізнес-клімату (АВІ). Одним із останніх результатів даного дослідження є характеристика зміни умов господарювання відносно базисного розрахунку періоду серпня 2015 року (значення індексу 102,7). Значення індексу в лютому 2016 року порівняно з серпнем 2015-го знизилася до 96,4, що вказує на погіршення бізнес-клімату аграрного сектору країни. В трійку факторів, які негативно впливають на значення індексу, включено: незначну державну підтримку, несприятливі макроекономічні умови та нестабільну загальну політику в Україні [14].

За результатами опитування в листопаді 2016 року було задекларовано позитивну динаміку в оцінці бізнес-клімату аграрного сектору в Україні, яка зумовила зростання індексу до 119,8, а саме – на 17,1 пункта порівняно з аналогічним періодом 2015 року. До найвагоміших досягнень даного періоду включено: доступ до сучасних машин і обладнання, рівень продуктивності та рівень витрат. Трійку негативних факторів становлять: нестабільна загальна політика в Україні, незначна державна підтримка й обмеженість доступу до капіталу [15].

Цілком очевидно, що всі трансформаційні процеси, як зовнішні, так і внутрішні, що відбуваються в Україні, накладають свій відбиток також на аграрний сектор. Постійний моніторинг бізнес-клімату аграрного сектору є актуальним та вкрай важливим, адже нестабільна загальна політика в Україні негативно впливає на формування ефективного бізнес-середовища в аграрному секторі. Тенденції, які простежувалися з листопада 2015 року по листопад 2016-го за індексом бізнес-клімату аграрного сектору (АВІ) України вказують на те, що розширити можливість залучення інвестицій в нього можливо лише за умови стабільної загальної політики, що, в свою чергу, забезпечить підвищен-

ня позиції України в міжнародних рейтингах і економічне зростання в державі.

Крім того, як складова частина національної економіки аграрний сектор бере участь у формуванні національних інвестиційних ринків та опосередковано впливає на ринок товарів і послуг, тому актуальності набуває аналіз факторів, які впливають на перебіг інвестиційних процесів та обсяги прямих іноземних інвестицій, залучених у дану галузь. Як індикатори нами пропонується використати індекси, що формують індекс економічної свободи (*IEF*) та забезпечують достатньо ґрунтовну та багатовекторну характеристику країни. При цьому дослідження доцільно проводити за двома ракурсами: як результативний показник першої моделі визначити обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор України, а як результативний показник другої моделі – обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України. Дворівневе дослідження дасть змогу визначити коло найвагоміших проблемних питань, а також дізнатися, чи відповідають тенденції, що сформувалися в аграрному секторі, загальнонаціональним тенденціям.

Для виявлення кількісного зв'язку кожної складової індексу економічної свободи (*IEF*) і ступеня їх впливу на відповідний результативний показник використаємо кореляційно-регресійний апарат. Адже саме ці економіко-математичні методи доцільно застосовувати при визначенні залежностей між явищами, які зумовлені складним комплексом різних за характером та сутністю причин, що в нашому розрахунку представлені індексами [16, с. 49].

На першому етапі побудуємо економетричну регресійну модель оцінки впливу складових індексу економічної свободи (*IEF*) на обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор на основі десяти пояснювальних факторів, а саме: x_1 – індекс захисту прав власності; x_2 – індекс свободи від корупції; x_3 – індекс податкового навантаження; x_4 – індекс державних видатків; x_5 – індекс бізнес-регулювання; x_6 – індекс свободи трудових відносин; x_7 – індекс цінової свободи; x_8 – індекс торгівельної свободи; x_9

– *індекс інвестиційної свободи*; x_{10} – *індекс фінансової свободи*.

Результативним показником даної моделі є обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор країни (Y). Визначена модель реалізує залежність результативного показника (обсягу прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор, млн дол. США) від пояснювальних і включених у модель факторів у динаміці за період 1995-2015 років.

На наступному етапі розрахунку побудова кореляційної матриці дала можливість виявити мультиколінеарність між включеними в модель факторами (індекс податкового навантаження, індекс свободи трудових відносин, індекс цінової свободи, індекс торговельної свободи), тому слід їх виключити з подальшого розрахунку.

На наступному етапі побудуємо модель та перевіримо її якість й адекватність, враховуючи пояснювальні фактори, які залишились, а саме: індекс захисту прав власності (x_1), індекс свободи від корупції (x_2), індекс державних видатків (x_4), індекс бізнес-регулювання (x_5), індекс інвестиційної свободи (x_9), індекс фінансової свободи (x_{10}), та скориставшись коефіцієнтами кореляції й детермінації, а також критеріями Фішера та Стюдента. Коефіцієнт кореляції становив 0,96, що вказує на тісний лінійний зв'язок між результативним показником і включеними в модель факторами. Підтверджують якість рівняння й коефіцієнт детермінації, значення якого 0,92, та критерій Фішера, значення якого значно більше за критичне. Проте при оцінці статистичної значущості пояснювальних факторів за допомогою t -тесту Стюдента було встановлено незначущість деяких факторів: індекс захисту прав власності (x_1), індекс свободи від корупції (x_2), індекс фінансової свободи (x_{10}), які не переважають критичних значень, знайдених за спеціальними таблицями t -статистики Стюдента. Це показує, що дані індекси в запропонованій моделі є статично незначущими і їх необхідно виключити з моделі.

Побудова та розв'язання нової трифакторної регресійно-кореляційної моделі, пояснювальними факторами якої є індекси державних видатків, бізнес-регулювання й інвестиційної свободи (IEF), а результативним

показником є обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор України, виявило, що абсолютне значення t -статистики за пояснювальним фактором індекс державних видатків у досліджуваній моделі є менше за критичне, тому даний показник виключено з подальших розрахунків.

Отже, в підсумку одержано двофакторну економетричну модель оцінки впливу індексів бізнес-регулювання (x_5) та інвестиційної свободи (IEF) (x_9) на обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор України (Y). Якість й адекватність моделі підтверджено коефіцієнтом детермінації, критеріями Фішера та t -статистики Стюдента. Рівняння регресії має вигляд:

$$Y = -1031,7 + \frac{41915,9}{x_5} + \frac{16181,4}{x_9} \quad (1)$$

Цілком очевидно, що на інвестиційний клімат аграрного сектору країни найбільше впливає стан ведення бізнесу, хоча значний рівень має також коефіцієнт фактора інвестиційної свободи. Визначені тенденції підтверджують обґрунтованість пропозиції про необхідність дворівневого дослідження як окремо аграрного сектору України, так і національної економіки в цілому.

Отже, дослідження кореляційно-регресійної залежності впливу десяти субіндексів IEF на обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України (млн дол. США) нами здійснювалося відповідно до викладеного методичного підходу. Визначена модель уможливить виявити залежність результативного показника (обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку України, млн дол. США) від пояснювальних факторів (індексів: захисту прав власності; свободи від корупції; податкового навантаження; державних видатків; бізнес-регулювання; свободи трудових відносин; цінової свободи; торговельної свободи; інвестиційної свободи; фінансової свободи) в динаміці за період 1995-2015 років.

Розрахунки проводимо аналогічно до першої моделі в кілька етапів. Будуємо кореляційну матрицю для виключення факторів, що тісно корелюють між собою (коефіцієнт кореляції $> 0,75$). Дослідження показало, що тісно корелюють між собою ідентичні індекси: податкового навантаження; сво-

боди трудових відносин; цінової свободи; торговельної свободи, тому цілком обґрунтовано буде виключити їх із розрахунку.

Наступні етапи розв'язання моделі виявляли явища мультиколеніарності, що зумовлювало виключення з кореляційно-регресійної моделі тісно корелюючих між собою факторів.

Інструментами регресійно-кореляційного аналізу було встановлено, що запропонована модель є адекватною (підтверджено коефіцієнтами кореляції та детермінації, критеріями Фішера й Стюдента), проте тісна залежність на результативний показник (обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України, млн дол. США) підтверджена лише за двома пояснювальними факторами: індексом державних видатків (x_4) та індексом інвестиційної свободи (x_9) з обраного переліку досліджуваних.

Підсумком проведених розрахунків, як і в першій моделі, є дво-факторна регресійно-кореляційна залежність впливу індексів державних видатків та інвестиційної свободи (*IEF*) на обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України, проте спільним для обох моделей виявився один пояснювальний фактор x_9 (індекс інвестиційної свободи):

$$Y = -34958,6 + 919237,6/x_4 + 1039841,0/x_9. \quad (2)$$

Дана модель є якісною й адекватною за всіма критеріями: коефіцієнт детермінації становив 0,86, критерій Фішера – 53,31 (критичне значення 3,555). Абсолютні величини фактичних значень *t*-статистики за такими пояснювальними факторами, як індекс державних видатків (x_4) та індекс інвестиційної свободи (x_9) переважають критичне значення, знайдене за спеціальними таблицями *t*-статистики Стюдента (2,101), а це означає, що оцінки параметрів рівняння регресії не випадково відрізняються від нуля, є статистично значущими, мають тісний зв'язок із результативним показником.

Цілком очевидно, що індекси державних видатків й інвестиційної свободи майже рівнозначно впливають на обсяг надходжень прямих іноземних інвестицій в економіку України. Виходячи з одержаних результатів, варто зазначити, що найвагомішим факто-

ром, який впливає на інвестиційний клімат аграрного сектору країни та економіки України в цілому, є інвестиційна свобода. Крім того, нестабільність процесів у бізнес-середовищі країни накладає негативний відбиток на інвестиційний клімат аграрного сектору, водночас інвестиційний клімат країни суттєво залежить і від державних видатків. Враховуючи проведені зарубіжними науковцями дослідження щодо прямої залежності рівня економічної свободи й економічного зростання держави [1 – 3], в тому числі також у частині міжнародної політики, залученні інвестиційних ресурсів [4], і те, що одним з індикаторів рівня економічної свободи є індекс економічної свободи (*IEF*), схематично представимо одержані результати дослідження на рисунку. Вони вказують на залежність інвестиційного клімату України й аграрного сектору України від інвестиційної свободи, що є цілком прогнозованим.

Проте варто зауважити, що в даному контексті спільними та проблемнішими є такі питання, як відсутність належного забезпечення виконання й супроводження контрактів, недосконалість діючого інвестиційного механізму, корупція. Ускладнює інвестиційний процес в аграрному секторі також недосконалість бізнес середовища країни, на що вказують і сільськогосподарські виробники, оцінюючи бізнес-клімат у сільському господарстві за методикою АБІ [14] та підтверджують проведені розрахунки. Достатньо вагомим чинником, який негативно впливає на інвестиційні процеси в економіці України, за проведеними розрахунками визначено державні видатки, адже неефективна державна політика в країні призвела до зростання бюджетних витрат у співвідношенні зі зростанням ВВП, збільшення державного боргу.

Хоча індекс державних видатків було виключено з економетричної моделі оцінки впливу індексу державних видатків, бізнес-регулювання й інвестиційної свободи на обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор України (млн дол. США) за критерієм *t*-статистики Стюдента, проте модель була адекватною та якісною, що вказує на опосередкований вплив даного фактора на інвестиційний клімат аграрного сектору.

Проведені розрахунки підтверджують вплив державної політики на розвиток національного господарства. Крім того, простежено закономірності у тенденціях зв'язку інвестиційного клімату аграрного сектору й еко-

номіки України за індикатором інвестиційної свободи, що вказує на необхідність формування ефективного загальнонаціонального інвестиційного механізму з проекцією на аграрний сектор.

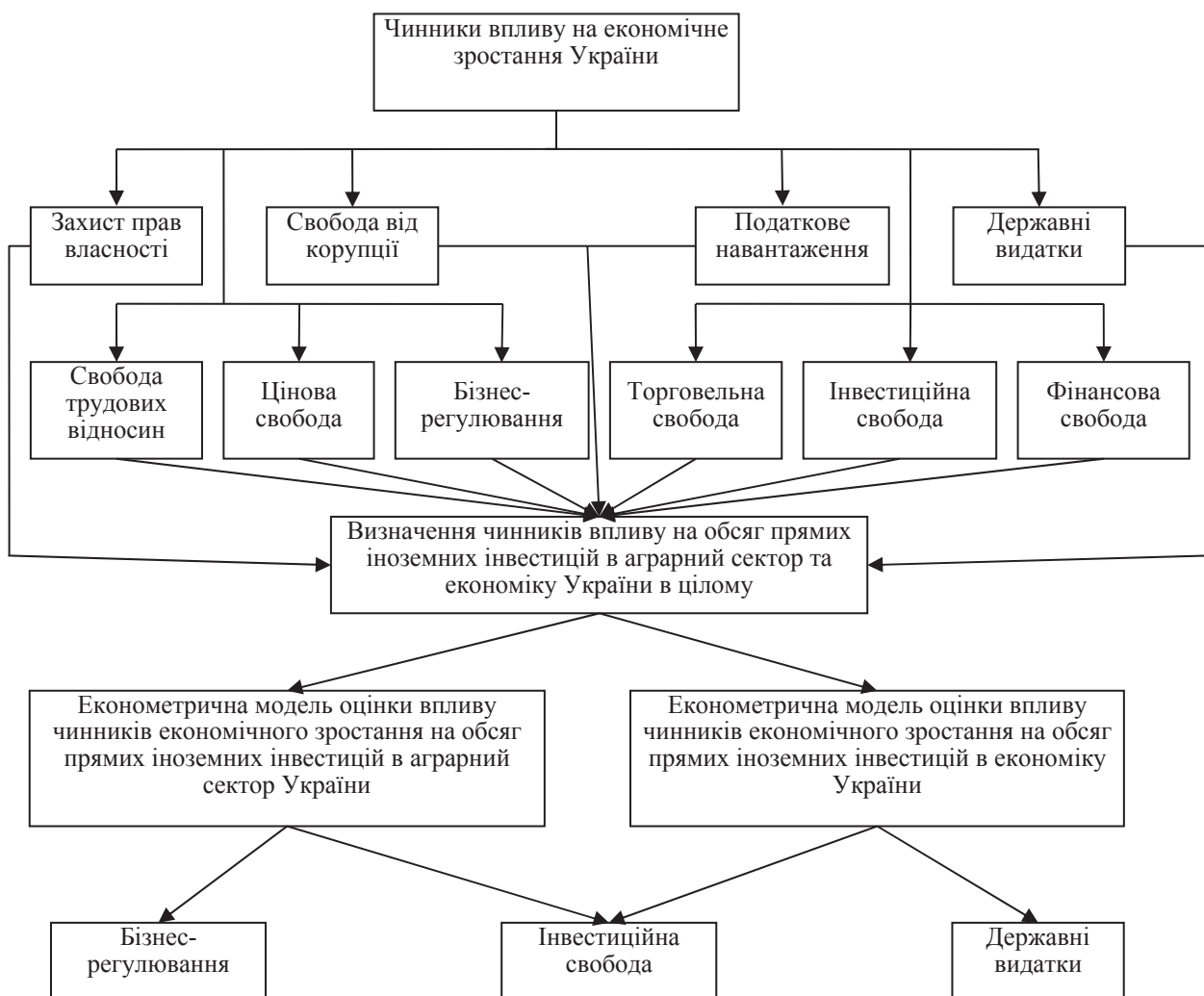

Схема визначення чинників економічного зростання, які впливають на обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор та економіку України

Джерело: Розроблено автором.

Досліджуючи питання формування інвестиційного клімату в підприємствах аграрного сектору України, В.Я. Плаксієнко вказує на необхідність удосконалення державної інвестиційної політики для залучення іноземних інвестицій з урахуванням інтересів не тільки іноземних інвесторів, а й вітчизняних [19, с. 205]. На необхідності гнучкого державного регулювання з посиленням економічних свобод для досягнення економічного зростання акцентує увагу в своєму дослідженні також О.М. Гордуновський [11, с. 155].

Можливість моделювати потоки інвестицій із використанням методів екофізики в своєму дослідженні довели науковці В.В. Вітлінський, Л.Л. Маханець та О.Ю. Вінничук. Одержаний в результаті дослідження прогноз дає змогу знизити невизначеність і відповідний ризик щодо можливих результатів інвестування, спираючись на одну з кількісних складових оцінювання ступеня ризику інвестора [20, с. 51].

Важливість моделювання аграрного сектору підтверджено запровадженням моделі AGMEMOD в Україні в рамках проекту «Німецько-український агрополітичний діалог

(АПД)». Адже AGMEMOD – це економетрична динамічна модель часткової рівноваги, що аналізує вплив політичних сценаріїв на розвиток аграрного сектору в країнах Європейського Союзу, а також в Україні. Дана модель дає можливість проаналізувати наслідки впливу аграрно-політичних реформ, що визначені у «Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій 2015-2020». Одержані результати вказують на необхідність виявлення вирішальних екзогенних факторів, одним із яких є обсяги інвестицій, проте наразі включати такий показник у модель досить складно [21].

Цілком обґрунтованою й актуальною є позиція вітчизняних науковців щодо необхідності моделювання економічних процесів, у тому числі в аграрному секторі, адже постійні трансформаційні процеси, що відбуваються як у світовій економіці, так і в економіці України, потребують багатокритеріальної оцінки впливу чинників на певні економічні процеси. Проте для повнішого використання можливостей міжнародних донорів у контексті інвестування аграрного сектору країни важливою передумовою є достатня економічно-господарська компетенція [22].

Висновки. Визначені в економетричних моделях індикатори економічної свободи, які впливають на обсяг прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор та економіку України, вказують на те, що без трансформації існуючого бізнес-середовища й державної інвестиційної політики досягти успіху щодо залучення інвестиційних ресурсів в аграрний сектор досить складно. Крім того, невиважена політика уряду щодо державних видатків значно ускладнює процес залучення інвестиційних ресурсів у країну та негативно впливає на її інвестиційний клімат. Важливими і найбільш проблемними є питання інституційного забезпечення інвестиційних процесів, зокрема, відсутність належного забезпечення виконання та супроводження контрактів, недосконалість діючого інвестиційного механізму, а також корупція. Виявлені закономірності у тенденціях зв'язку інвестиційного клімату аграрного сектору та економіки України за індикатором інвестиційної свободи вказують на необхідність формування ефективного загальнонаціонального інвестиційного механізму з проекцією на аграрний сектор.

Список використаних джерел

1. Hanke H. Economic Freedom, Prosperity, and Equality: A Survey / S. Hanke, S. Walters // *Cato Journal* 17, 1997, №2. – P. 117-146/.
2. Grubel H. Economic Freedom and Human Welfare: Some Empirical Findings / H. Grubel // *Cato Journal*. Vol. 18. №2, 1998. – P. 287-304.
3. Leschke M. Constitutional Choice and Prosperity: A Factor Analysis / M. Leschke // *Constitutional Political Economy* 11, 2000, №3. – P. 265-279/
4. Bhagwati J. Economic Freedom: Prosperity and Social Progress / J. Bhagwati // Paper presented to the Conference on Economic Freedom and Development, Tokyo, June 17-18, 1998. – P. 123-157.
5. Berggren N. The Benefits of Economic Freedom [Electronic resource] / N. Berggren. – Режим доступу: http://www.freetheworld.com/papers/berggren_review.pdf
6. Геец В. Либерально-демократические основы: курс на модернизацию Украины / В. Геец // *Экономика Украины*. – 2010. – №3. – С. 4-20.
7. Чухно А. Постиндустриальная экономика: теория, практика и их значение для Украины / А. Чухно // *Экономика Украины*. – 2001. – №11. – С. 49-55.
8. Булев И. Институты гражданского общества / И. Булев // *Научные труды ДонНТУ. Сер. Экономическая*. – 2005. – Вып. 89-1. – С. 121-126.
9. 2016 Index of economic freedom [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/visualize> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.
10. Economic Freedom of the World. Cato Institute [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.cato.org/economic-freedom-world> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.
11. Гордуновський О.М. Сутність та форми економічної свободи та її особливості в Україні / О.М. Гордуновський // *Фінансовий простір*. – 2015. – №4(20). – С. 151-156.
12. Маркович І. Економічна свобода та економічний розвиток: теоретико-емпіричне дослідження зв'язку / І. Маркович // *Журнал європейської економіки*. – 2014. – Т.13, №2. – С. 125-140.
13. Німецько-український агрополітичний діалог [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.apd-ukraine.de/ua/pro-proekt> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.

14. Бізнес-клімат в аграрному секторі значно погіршився [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apd-ukraine.de/ua/nd-arkhiv/476-biznes-klimat-v-agrarnomu-sektori-znachno-pogirshivsya> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.
15. Бізнес-клімат в сільському господарстві України значно покращився [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apd-ukraine.de/ua/nd-arkhiv/603-biznes-klimat-v-silskomu-gospodarstvi-ukrajini-znachno-pokrashchivsya> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.
16. Внукова Н.М. Оцінка впливу інвестицій на обсяги експорту / Н.М. Внукова, В.А. Ковальчук, О.О. Анциферова // Економічний часопис – XXI. – 2014. – № 7-8(2). – С. 48-51.
17. Державна служба статистики України/ Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
18. Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) із країн світу в економіці України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
19. Плаксієнко В.Я. Формування інвестиційного клімату в підприємствах аграрного сектору України / В.Я. Плаксієнко // Наукові праці Полтавської держ. аграр. академії. Вип.2. – Т.2. Економічні науки. – Полтава: ПДАА. 2011. – С.202- 206.
20. Вітлінський В.В. Моделювання потоків інвестицій з використанням методів еконофізики / В.В. Вітлінський, Л.Л. Маханець, О.Ю. Вінничук // Бізнесінформ. – Харків: ХНЕУ. – 2011.- №5(1). – С. 48-51.
21. Моделювання аграрного сектору України моделлю AGMEMOD: перші результати та подальші виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://apd-ukraine.de/ua/nd-arkhiv/529-modelyuvannya-agrarnogo-sektoru-ukrajini-modellyu-agmemod-pershi-rezultati-ta-podalshi-vikliki> Назва з екрана. Дата звернення 26.12.2016 р.
22. Залучення інвестицій потребує економічно-господарської компетенції, 09.12.2016 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apd-ukraine.de/ua/659-zaluchennya-investitsij-potrebue-ekonomichno-gospodarskoji-kompetentsiji-09-12-2016> Назва з екрана. Дата звернення 01.01.2017 р.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2017 р.

Фахове рецензування: 14.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

Міністр аграрної політики та продовольства України ініціює запуск нової ІТ-платформи для аграріїв

Мінагрополітики ініціює розробку та впровадження інноваційної ІТ-платформи для усіх, хто пов'язаний з аграрним сектором та його розвитком. Про це повідомив Міністр профільного міністерства Тарас Кутовий під час зустрічі з представниками компанії "Київстар", що займається розробкою технічної складової платформи.

«Ми ініціюємо створення глобальної платформи, яка стане єдиним галузевим майданчиком та зручним каналом комунікації для усіх, хто цікавиться аграрним сектором, хто працює або планує почати свою діяльність в агробізнесі. Така платформа надасть багато можливостей для оперативного обміну важливою інформацією та успішним досвідом. Проект стане ще одним додатковим інструментом для розвитку АПК», – зазначив Тарас Кутовий.

Мета глобальної ІТ-платформи – сприяти активній і взаємовигідній співпраці учасників, налагоджувати тісні контакти між ними, удосконалювати виробничі процеси, впроваджувати нові технології та інновації, надавати комплексну інформацію про те, що відбувається в українському та світовому агробізнесі.

Одним із технічних елементів платформи стане мобільний додаток. Завдяки додатку, користувачі зможуть отримувати галузеву інформацію (наприклад, дізнаватись про ціни на продукцію, матеріали, новини, погоду, поради тощо), проводити торгові операції, планувати й аналізувати ведення свого бізнесу.

За пропозицією Міністра, додаток матиме спеціальний чат для вільного спілкування, обміну досвідом, знаннями, ідеями та пропозиціями. Також завдяки цьому додатку аграрії зможуть отримувати інформацію щодо державних програм підтримки, дотацій, оперативних статистичних даних та перспективних напрямків діяльності.

Тарас Кутовий запропонував також створити робочу групу при Міністерстві та залучити усіх зацікавлених сторін для напрацювання механізму впровадження ІТ-платформи.

Прес-служба Мінагрополітики України

*В.В. РОССОХА, доктор економічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
О.М. ШАРАПА, кандидат економічних наук, старший викладач
Київський національний торговельно-економічний університет*

Управління збутовою діяльністю аграрних підприємств у трансакційному вимірі

Постановка проблеми. Виробництво аграрних підприємств спрямоване на потреби ринку і вимоги споживачів. Але нинішня інфраструктура аграрного ринку не зорієнтована на швидке просування продукції, рівень інтеграційних зв'язків між сферами виробництва й обігу залишається низьким. Надмірний вплив суб'єктів сфери обігу на канали збуту продукції, розбалансування інтересів учасників ринкових процесів, стихійний характер реалізації продукції дрібно-товарним сектором негативно позначається на фінансовому стані товаровиробників. Не-ефективний ринковий механізм реалізації продукції змушує аграрні підприємства використовувати канали збуту з непрозорими умовами купівлі-продажу та диктатом посередників, спонукає кінцевих споживачів купувати продукцію сумнівної якості за завищеними цінами. Формується тенденція до зростання трансакційних витрат товаровиробників (пошук ринків збуту, проведення переговорів, укладення контрактів тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість збутової діяльності в підприємстві визначається тим, що механізм збуту забезпечує здійснення відтворювального процесу, синхронне поєднання виробництва, розподілу, обміну й споживання. Суть збутової діяльності в узагальненому розумінні полягає в тому, що це є процес просування готової продукції на ринок та організації товарного обміну з метою одержання під-

приємницького прибутку [1, с. 429]. Деякі дослідники ототожнюють поняття збутової діяльності зі збутом. Проте збутова діяльність визначається кількістю каналів збуту і посередників, потужностями для зберігання й транспортування продукції, умовами поставок, сегментацією ринку, рівнем розвитку інфраструктури ринку та інформаційних технологій. Її розглядають як важливу компоненту маркетингу, який поділяється на маркетинг закупівлі, спрямований на забезпечення процесу виробництва, і маркетинг продажу, спрямований на доведення продукції до споживача, перетворення товару на готівку та відтворення виробництва.

Поняття «збут» дослідники визначають по-різному. Одні автори розглядають його як процес фізичного переміщення товару й ототожнюють з поняттями «розподіл» і «товарорух», інші – тлумачать збут як процес взаємодії з покупцем. А. Панкрухін вважає, що збут – це “безпосереднє спілкування продавця та покупця” [2, с. 322]. Отже, рух товару до споживача забезпечується за допомогою збуту, який супроводжується трансакційними витратами.

Трансакції здійснюються на ринку й обґрунтовуються у праці Р. Коуза «Природа фірми», виданої 1937 року [3]. У Дж. Коммонса і Ф. Найта трансакцією є двостороння спільна дія індивідів, умови якої добровільно узгоджені її учасниками, акцентується увага на необхідності контролю за виконанням контрактних зобов'язань, формування характерних для організацій

системи відносин [4, с. 40] Класифікацію ознак трансакційних витрат, дослідження їх видів та типів для опрацювання методології обліку, аналізу, прогнозування й контролю здійснює С. Архієреєв [5]. Важливе значення надається збалансуванню інтересів усіх учасників ринку, характеристикам трансакційних витрат, закономірностям формування кількісних їх параметрів [6].

Зростання трансакційних витрат обґрунтовується законом “спадної прибутковості”, який П. Самуельсон називає першим законом ринкової економіки та пов’язує цей процес із невідпинним зростанням витрат обміну [7, с. 5]. Трансакційні витрати, утворені товарообмінними операціями, стали потужним каналом прихованого вилучення фінансових ресурсів аграрних підприємств України. Значною мірою це викликано багаторівневим (опосередкованим), а не однорівневим (прямим) збутом продукції. По окремих видах продукції сільськогосподарські товаровиробники одержують лише половину її ринкової вартості, що зумовлено як низьким рівнем антимонопольного захисту, так і розгалуженою системою посередницьких структур [8, с. 112]. Методологічний підхід до оцінки рівня трансакційних витрат в науково-інноваційній сфері пропонує М. Данько [9].

Продовольчі потреби країни забезпечуються системою аграрного виробництва, що потребує створення ринкової інфраструктури для формування ефективного збутового ринку. Організація аграрного ринку передбачає просування аграрної продукції від виробника до споживача на вигідних для всіх учасників умовах на засадах само- й державного регулювання. Ефективність взаємодії виробництва і збуту в системі відтворення значною мірою залежить від форм збуту як специфічної стадії процесу життєдіяльності суб’єктів господарювання, що окреслює підсистему економічних відносин.

Мета статті – довести, що врахування трансакційних витрат у збутовій діяльності дає змогу поглибити розуміння механізму управління функціонуванням економічної системи, створити новий інструмент економічного аналізу, виявити додаткові резерви підвищення ефективності підприємств, здій-

снити пошук оптимальних форм ділової практики.

Виклад основних результатів дослідження. Ринок агропродовольчої продукції функціонує у правовому й економічному середовищі. Його вихідні параметри залежать від впливу держави, які вона формує і коригує. Економічний механізм ринку окреслюється в систему елементів ринкового й державного регулювання, спрямованого на його динамічний та ефективний розвиток.

Необхідність впливу держави на ринковий механізм не викликає сумнівів. Державне регулювання ринку забезпечує створення здорового конкурентного середовища, захист прав власності суб’єктів ринкових відносин, формування ринкової інфраструктури й підтримання довготривалої ринкової рівноваги. Процес досягнення цих цілей вимагає від держави проведення відповідних заходів шляхом використання правових, інституційних, адміністративних і економічних важелів та інструментів (рис. 1).

Правові важелі гарантують захист інтересів товаровиробників і споживачів агропродовольчої продукції, соціальну спрямованість розвитку ринкових відносин, збереження конкурентного середовища, захист прав власності й національних інтересів. Інституційні важелі підтримують ефективну діяльність таких елементів інфраструктури ринку, як торгово-промислові палати, біржі, торгові доми, збутові кооперативи, дорадчі служби, інтеграційні та кластерні об’єднання, асоціації, спілки, союзи товаровиробників. Адміністративні важелі включають державні замовлення і контракти, державне підприємництво, приватно-державне партнерство, санкції й штрафи, ліцензування, дозволи, квотування, норми і стандарти, які регламентують вимоги до якості робіт, послуг, продукції, організації виробничих процесів, операцій на внутрішньому та зовнішньому ринках тощо.

Вплив держави на ринкову ситуацію може бути як прямим, так і опосередкованим. До прямих методів належать індикативне планування, розроблення цільових державних програм, державне замовлення й контрактація, цільове фінансування, пряме субсидювання та пільгове кредитування. Опо-

середкованими методами державний вплив забезпечується через кредитно-грошову, по-

даткову, амортизаційну, цінову й зовнішньоекономічну політику.

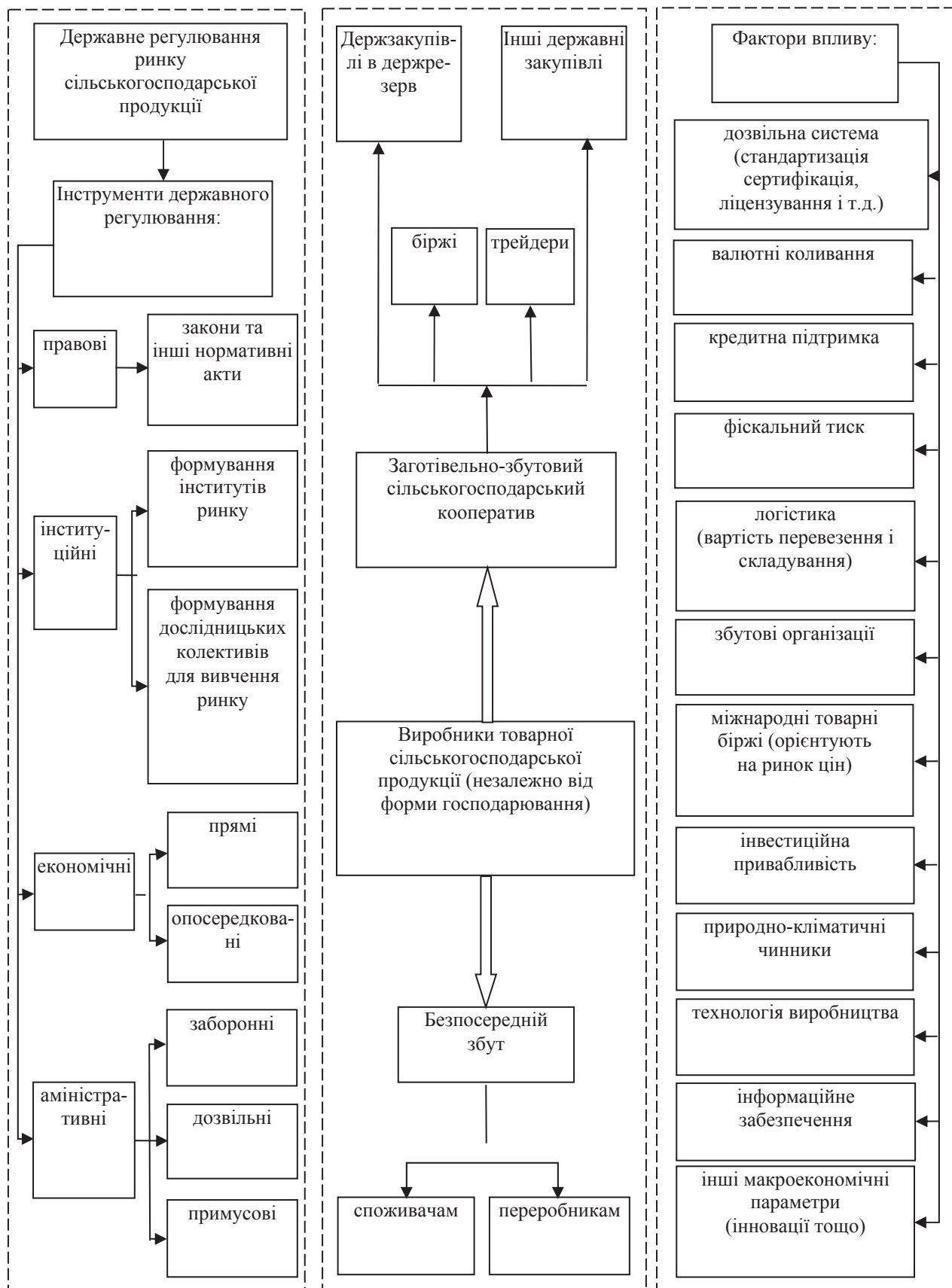

Рис. 1. Механізм формування організованого агропродовольчого ринку

Джерело: Розробка авторів.

На збутову діяльність виробників агропродовольчої продукції впливають також інші чинники (див. рис. 1). Від зміни їх кількісних параметрів (окремо чи сукупно) залежить організація збутової діяльності суб'єктів господарювання. До основних факторів ризику належать недосконалість і невизначеність нормативної бази, податкової та фінансово-кредитної системи.

Запропонована модель реалізації продукції через третіх осіб передбачає створення й функціонування заготівельно-збутових кооперативів для пошуку каналів збуту, організації ринків, координації діяльності товаровиробників і забезпечення ефективного збуту їхньої продукції, які мають працювати одночасно в двох напрямках:

1) дослідження ринкового попиту та цінних пропозицій на наступний маркетинговий рік, укладення контрактів на постачання товарної продукції;

2) виявлення потенційних можливостей товаровиробників, аналіз технологій виробництва кожного суб'єкта господарювання, формування портфеля замовлень за форвардними і ф'ючерсними контрактами та партій готової товарної продукції для подальшого продажу.

Заготівельно-збутові кооперативи об'єднують товаровиробників, перебирають на себе функції реалізації продукції й організації закупівель матеріально-технічних ресурсів, надають своїм членам виробничо-технічні, технологічні, інформаційні та інші види послуг, проводять консультаційну, навчальну, організаційну, пошукову і логістичну роботу. Кооперативи можуть створювати мережу власних підприємств із заготівлі, переробки та збуту продукції, постачання фермерським і особистим селянським господарствам засобів виробництва. За природою виникнення переробно-збутові кооперативи та їхні об'єднання у взаємозв'язку з кооперативною системою кредитування мають стати основними суб'єктами продовольчих та оптових ринків.

Система товароруку ґрунтується на забезпеченні доставки продукції в те місце, де вона потрібна, у той час, коли вона потрібна, у таких кількостях, в яких її можна продати, такої якості, яка відповідає очікуванню споживачів, і охоплює сферу господарської діяльності підприємства – від її виробництва до місця продажу (рис. 2).

Рис. 2. Система товароруку сільськогосподарської продукції

Джерело: Розробка авторів.

Ефективне управління товарними потоками забезпечується інтегрованою логістичною системою. На мікрорівні вона може бути представлена такими основними підсистемами:

- ✓ закупівлі – забезпечує надходження матеріального потоку в логістичну систему;
- ✓ планування й організації – залучає матеріальний потік у виробництво та гарантує виконання технологічних операцій і транс-

формацію предмета праці в продукт праці;

- ✓ збуту – забезпечує вибуття матеріального потоку з логістичної системи.

Гарантія поставок, швидкість виконання замовлення, зручність упаковки сукупно впливають на рівень задоволення споживача та його готовність купити товар, а відповідно й підвищення ефективності збутової діяльності (рис. 3).

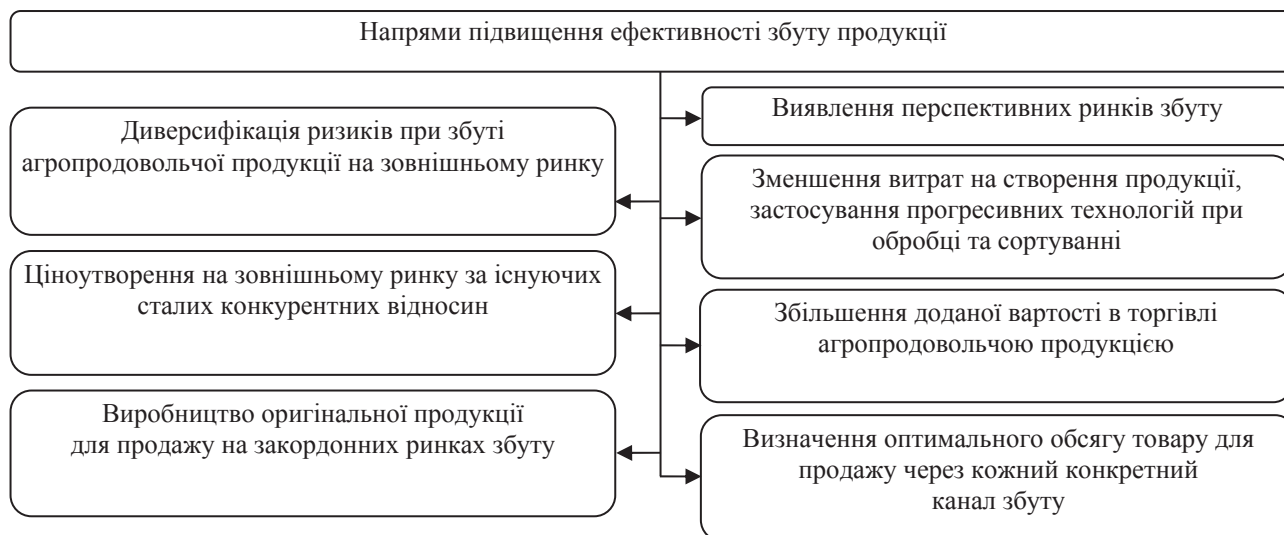

Рис. 3. Модель управління ефективністю збутої діяльності аграрних підприємств

Джерело: Розробка авторів.

Збутова система включає види ринків, де розрахунки проводяться у готівковій формі (готівкові), та ф'ючерсні ринки. Вони не є ринками в повному розумінні слова. Хоча частина продукції може переходити з рук у руки (коли до терміну виконання контракту не укладається звичайна угода купівлі-продажу), але на практиці так буває лише в одному відсотку випадків. Ці ринки стають інституційним засобом для зменшення цінового ризику майбутнього продажу (фактично шляхом розподілу ризику між партнерами).

Ф'ючерсні ринки набувають значення допоміжного засобу для функціонування деяких його інших форм із готівковими розрахунками. Проте використання товарних бірж в Україні поки що знаходиться на низькому рівні. Їхніми послугами користуються лише 9 % виробників сільськогосподарської продукції, 4,8 – переробних підприємств і 11,5 % трейдерів та елеваторів. Тому укладення форвардних і ф'ючерсних контрактів вітчизняними товаровиробниками не набуло такого поширення, як у розвинутих країнах світу (табл. 1).

1. Укладення біржових контрактів у сільському господарстві, %

Маркетинговий період	Виробники	Переробні підприємства	Трейдери / елеватори
<i>Індивідуальні двосторонні договірні форвардні контракти</i>			
2013/14	10,6	8,1	36,1
2016/17*	12,6	6,5	40,2
<i>Форвардні контракти, укладені на товарній біржі</i>			
2013/14	4,4	4,8	4,9
2016/17*	6,1	8,1	12,3
<i>Ф'ючерси</i>			
2013/14	2,2	8,1	18,0
2016/17*	4,7	6,5	27,0
<i>Опціони</i>			
2013/14	1,6	8,1	8,2
2016/17*	3,4	6,5	14,8
<i>Свати</i>			
2013/14	1,5	11,3	7,4
2016/17*	3,4	8,1	11,5

* Мають намір користуватися.

Джерело: [10].

Серед причин низької популярності бірж суб'єкти ринку називають невідповідність вимог до обсягів продукції власним можли-

востям, необізнаність з інструментарієм біржового ринку, недостатню ліквідність таких

операцій та наявність вигідніших умов поза біржовим ринком.

Загалом інтерес до біржових інструментів виявляють 35 % виробників, з них угодами з фіксованою ціною заінтересовані 43,8 % виробників, 53,2 – переробних підприємств і 65,6 % трейдерів та елеваторів.

Ринками з оплатою готівковими коштами можуть бути: оптові ринки (аукціони, термінали); закупівельні центри; прямий продаж (за приватним договором); контрактації й спільні підприємства; прямі продажі споживачам; електронний маркетинг. Основною ознакою оптових ринків стає можливість збуту значних обсягів продукції, тому зазвичай вони розміщені в регіонах масштабних продажів продукції сільськогосподарського виробництва.

У регіонах з помірною щільністю мережі середніх за розмірами виробництва підприємств найприйнятніші для збору та закупівлі продукції закупівельні центри, що належать переробникам або кооперативам. Передача права власності на продукцію у закупівельних центрах обумовлюється після встановлення на неї ціни. Домовленість про ціну до початку продажу продукції мінімізує ризик втрат від її зворотного транспортування до виробника.

Важливим елементом збутової діяльності для товаровиробника стає продаж продукції безпосередньо споживачам. Для товаровиробників цей ринок привабливий тим, що дає їм змогу залишати собі частину прибутку, яка за інших способів збуту належить посередникам або переробникам. Проте товаровиробник при цьому повинен шукати покупців своєї продукції й доставляти її споживачам, з'ясовувати платоспроможність і добросовісність споживачів щодо оплати. Одиничний продаж споживачеві може бути досить прибутковим, але обсяг продажів одним товаровиробником обмежений, тому такий продаж споживачам характеризується як дрібномасштабний бізнес із високою нормою прибутку.

Постачання продукції корпоративним клієнтам (переробним підприємствам, супермаркетам тощо) має поєднуватися з продажем на місцях виробництва та фермерських ринках, поштою (насіння, саджанці тощо), у

ресторани, кафе, санаторії, будинки відпочинку, через мережу Internet. Важливим каналом прямого збуту стає щоденний продаж на фермі або щотижневий на роздрібному ринку. До його переваг належить швидке одержання готівкових коштів, самостійне визначення робочого часу для продажів, відсутність потреби в дорогому обладнанні, великих обсягах капіталу, офісі; зменшення витрат на транспортування продукції до споживача.

Для дрібних товаровиробників прямий продаж ускладнюється у разі неповного завантаження транспортного засобу покупця партією продукції та її різних характеристик. Тому його використовують переважно у спеціалізованих підприємствах, які займаються виробництвом одного виду продукції в обсягах визначеного використання.

Збут здійснюється також шляхом контрактації та спільної діяльності на засадах аутсорсингу. При контрактації продукція може належати покупцеві, а виробник надає йому послуги за встановлену плату. Так, при відгодівлі тварин, наприклад, покупець платить за кожний кілограм набраної твариною ваги й за поліпшення інших характеристик. Ціни встановлюють на основі цін продажу, що склалися на місцевих ринках або на основі ф'ючерсних цін. Власник тварин і відгодовельник можуть одержувати встановлений відсоток від вартості тварини на бійні. У контрактах обумовлюють ціни з подальшою фіксацією, тверді та плаваючі, які вказують у гривнях і розраховують за формулою

$$P_1 = P_0 \times (A \frac{a_1}{a_0} + B \frac{b_1}{b_0} + C), \quad (1)$$

де P_1 – остаточна ціна контракту; P_0 – базисна ціна; A – частка матеріальних витрат у ціні; a_0 – базисна ціна матеріалів (або базисний ціновий індекс); a_1 – ціна матеріалів за плаваючий період (або підсумковий індекс); B – частка заробітної плати в ціні; b_0 – базисні ставки заробітної плати (або базисний ціновий індекс); b_1 – ставки заробітної плати за плаваючий період (або

підсумковий індекс); C – незмінна частина ціни (коефіцієнт гальмування).

Спільні підприємства встановлюють умови співробітництва продавця й покупця, що полягають у спільному веденні виробництва на засадах партнерства, де спільна діяльність забезпечується контрактом з надання ресурсів. Такі форми співробітництва дають можливість перерозподілити ризики між партнерами або поліпшити доступ до ринків збуту.

Зміна кон'юнктури ринку та економічних відносин між його учасниками (товаровиробники, постачальники, посередники, переробні підприємства тощо) стає передумовою оновлення системи маркетингу аграрних підприємств. Новітня маркетингова система формується на основі використання інтерактивних технологій, зокрема продажу сільськогосподарської продукції через мережу Internet.

В Україні загальний потенціал збуту продукції через мережу Internet не використовується повною мірою через недостатнє розу-

міння керівниками аграрних підприємств переваг віртуального простору порівняно з традиційними засобами товаропросування. Існуючі веб-сайти підприємств не сприймаються як повноцінні маркетингові інструменти. Стримувальним чинником була відсутність правового регулювання ринку електронної комерції, який «офіційно» запроваджується з вересня 2015 року з прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» [11;12].

Переваги використання Internet-технологій при організації збуту зводяться до оптимізації каналів розподілу продукції, зниження витрат на збут, підвищення рівня ефективності збутової діяльності аграрних підприємств. Віртуальні аграрні ринки формують Internet-майданчики, які щодня дають змогу виробникам, покупцям, переробникам, постачальникам та іншим заінтересованим особам укласти взаємовигідні угоди купівлі-продажу агропродовольчої продукції й супутніх товарів (табл. 2).

2. Основні аграрні Internet-майданчики України

Назва	Internet-адреса	Тип ресурсу
Аграрна українська Internet-біржа	agub.com.ua	Каталог + дошка оголошень
Агропортал «Агробізнес»	agrobiznes.com.ua	Каталог + дошка оголошень
Дошка оголошень «AGRO Ukraine»	agro-ukraine.com	Дошка оголошень
Дошка оголошень «APKUA»	apkua.com	Дошка оголошень
Інформаційно-аналітичний портал «Агроворинк Херсонщини»	agrorynok.com.ua/	Дошка оголошень
Портал «АПК України»	ukrapk.com	Каталог + дошка оголошень
Торговий портал «Агроторг»	agrotorg.net	Каталог + дошка оголошень

Джерело: Узагальнено авторами.

Маркетингова діяльність у віртуальному просторі доповнює звичайні методи збуту. Запровадження Internet-маркетингу дає змогу аграрним підприємствам підтримувати зв'язки з постійними споживачами та залучати нових клієнтів, нарощувати обсяги продажу, використовувати інтерактивні способи спілкування, електронні сервіси для планування, прогнозування й контролю одержання платежів, стежити за змінами фінансових результатів.

Високі вимоги до ефективності роботи працівників відділів збуту продукції змушують керівництво ТОВ «Український дистрибуційний центр» регулярно здійснювати моніторинг діяльності департаментів (4–6 осіб) засобів захисту рослин, мінеральних добрив, насіння, агротехніки. Якщо депар-

тамент у звітному періоді не вийшов на запланований рівень прибутку, залишків нерелізованої продукції або перевищив заплановані витрати, керівництво компанії вживає непопулярних заходів кадрового скорочення або зменшення фонду оплати праці на суму, еквівалентну розміру посадових окладів 1–3 осіб за збереження кількісного складу працівників.

Ефективність збутової діяльності аграрних підприємств значною мірою визначається рівнем їхніх трансакційних витрат (витрати на організацію та обслуговування різних видів своєї діяльності, у т. ч. збутової), які впливають на ціну продукції, обсяги реалізації, конкурентну позицію на ринку, рівень прибутку. Проте оцінка ефективності трансакційних витрат, проведення трансак-

ційного аналізу й виявлення факторів зростання трансакційного навантаження, що спричиняють потужний перетік ресурсів із реального сектора економіки в трансакційний, є найбільш складним і найменш формалізованим завданням серед напрямів економічного дослідження.

Важливим завданням керівництва стає врахування трансакційних витрат, нехтування значенням яких призводить до погіршення

показників у підприємстві та зниження економічної ефективності господарської діяльності. Складники трансакційних витрат залежать від напряму діяльності, розмірів, структури, спеціалізації, організаційно-правової форми підприємства, ступеня інтегрованості з іншими суб'єктами ринку, періодичності здійснення. За останнім критерієм трансакційні витрати поділяють на разові, умовно-постійні й умовно-змінні (табл. 3).

3. Види трансакційних витрат на збут продукції сільськогосподарських підприємств

Елементи економічних відносин сільськогосподарських підприємств	Трансакційні витрати з обслуговування діяльності сільськогосподарських підприємств		
	Разові	Умовно-постійні	Умовно-змінні
Виробничі	Формування відділу збуту (маркетингу), придбання основних і оборотних засобів для збутової діяльності, створення сайту	Дослідження ринку, формування портфеля замовлень, діяльність відділу маркетингу, інформаційне й транспортне забезпечення, технічне оснащення, підвищення кваліфікації персоналу, удосконалення діяльності служби збуту, демонстраційні заходи	Сертифікація, стандартизація, підбір кваліфікованого персоналу, участь у спеціалізованих виставках і проєктах, митні процедури, реструктуризація відділу збуту підприємства у зв'язку зі зміною кон'юнктури ринку
Відносини спільної діяльності	Створення кооперативів, асоціацій товаровиробників	Координація діяльності, узгодження інтересів, членські внески	Розподіл ризиків від спільної діяльності
Грошово-розрахункові	Визначення маржі виробника, розміру передоплати за продукцію, можливості надання товарного кредиту	Здійснення поточних розрахунків із контрагентами	Накладення штрафних санкцій та стягнення збитків за невиконання контрактних зобов'язань
Договірні	Укладення контрактів	Підтримання зв'язків із партнерами; рекламна діяльність	Проведення переговорів з покупцями і постачальниками; представницькі витрати, післяпродажний супровід
Фінансові	Страхування експортних поставок продукції	Облікове забезпечення	Обслуговування договору страхування, розрахунок страхових, податкових і митних платежів, виправлення помилок
Цивільно-правові	Створення відділу правового забезпечення, розроблення типових договорів купівлі-продажу	Юридичний супровід діяльності, запобігання і виявлення фактів невиконання договірних зобов'язань контрагентами	Вирішення спірних питань у судовому порядку

Джерело: Розробка авторів з використанням джерела [9].

За даними статистичної, фінансової та податкової звітності підприємства неможливо дати об'єктивну оцінку структури й рівня трансакційних витрат, тому визначення їх кількісного стану має забезпечувати спеціальна методика, що враховує всі види відно-

син, які виникають при веденні сільськогосподарської діяльності, чинники впливу на зміну рівня трансакційних витрат (обсяг, спеціалізація, диверсифікація і технологія виробництва; організація маркетингу, пошук ринків збуту продукції; можливості внутріш-

ньої логістики; організація договірних відносин із партнерами; участь підприємства в кооперативних, асоціативних, корпоративних та інших об'єднаннях).

Обслуговування виробничих відносин значною мірою здійснюється за рахунок інтелектуальної праці з вирішення організаційних питань працівниками і високих матеріальних витрат. Трансакційні витрати обслуговування виробничих відносин (TB_{BB}) можна виразити рівнянням:

$$TB_{BB} = 3Ч \times ОП + B_{ПК} + B_C + Д + B_M, \quad (2)$$

де $3Ч$ – затрати часу на дослідження ринку й формування портфеля замовлень, люд.-год; $ОП$ – оплата 1 люд.-год, грн; $B_{ПК}$ – витрати на підвищення кваліфікації працівників відділу збуту, грн; B_C – витрати на створення і підтримання сайту, грн; $Д$ – витрати на проведення демонстраційних заходів, грн; B_M – матеріальні витрати, грн.

Трансакційні витрати на створення мережі фірмових магазинів, участь у кооперативах та асоціаціях і координацію їхньої діяльності з метою забезпечення оптимального розподілу ризику, що являють собою відносини спільної діяльності (TB_{CD}), розраховують за формулою:

$$TB_{CD} = B_{\Phi M} + B_K, \quad (3)$$

де $B_{\Phi M}$ – витрати на створення фірмових магазинів, грн; B_K – витрати на участь та координацію діяльності кооперативів, асоціацій, грн.

Обслуговування грошово-розрахункових відносин ($TB_{ГРВ}$) передбачає трансакційні витрати на визначення маржі виробника, розміру передоплати за продукцію, можливості надання товарного кредиту, здійснення поточних розрахунків із контрагентами, а в разі невиконання договірних зобов'язань – штрафних санкцій, визначають за формулою

$$TB_{ГРВ} = (B_{ПК} + B_{РПО} + B_{РО} + B_{ВМ} + B_{ШС}) \times ОП + B_M, \quad (4)$$

де $B_{ПК}$ – затрати часу на визначення розміру платежів по товарному кредиту, люд.-год; $B_{РПО}$ – затрати часу на розрахунок суми попередньої оплати, люд.-год; $B_{РО}$ – затрати часу на поточне розрахункове обслуговування клієнтів, люд.-год; $B_{ВМ}$ – затрати часу на визначення маржі виробника, люд.-год; $B_{ШС}$ – затрати часу на розрахунок штрафних санкцій, люд.-год.

Трансакційні витрати на укладення контрактів ($TB_{УК}$) можна представити виразом:

$$TB_{УК} = \left(\sum_{i=1}^n 3Ч \times ОП \right) + B_P + B_{\Pi} + B_M, \quad (5)$$

де $3Ч$ – затрати часу на укладення контракту, люд.-год; B_P – витрати на рекламу, грн; B_{Π} – представницькі витрати, грн; B_M – матеріальні витрати, грн.

Трансакції стосовно обслуговування фінансових відносин ($TB_{\Phi B}$) залежать від обсягів експортних поставок продукції, що підлягає страхуванню, й визначають за формулою:

$$TB_{\Phi B} = (3Ч_{CO} + 3Ч_{ПО}) \times ОП + B_M, \quad (6)$$

де $3Ч_{CO}$ – затрати часу на проведення операцій оформлення страхування, люд.-год; $3Ч_{ПО}$ – затрати часу на ведення податкового обліку, люд.-год.

У разі виникнення спірних питань і застосування судових процедур значним зростанням трансакційних витрат характеризуються цивільно-правові відносини. Трансакційні витрати обслуговування цивільно-правових відносин ($TB_{ЦПВ}$) розраховують за формулою:

$$TB_{ЦПВ} = B_{ТД} \times ОП + B_{СП} + B_{НП}, \quad (7)$$

де $B_{ТД}$ – витрати на розроблення типових договорів купівлі-продажу, люд.-год; $B_{СП}$ – витрати на судові процедури,

грн; $B_{НП}$ – витрати по нагляду за партнерами, грн.

Трансакційні витрати збутової діяльності ($TB_{зд}$) можна представити у вигляді виразу:

$$TB_{зд} = C_{П} + K + П + Д + Р + У_K + B_C + B_M, \quad (8)$$

де $У_K$ – витрати на розроблення й укладення контрактів, грн; $П$ – витрати на оплату праці збутового персоналу, $C_{П}$ – витрати на сертифікацію продукції, грн; K – членські внески в кооператив, грн; $Р$ – витрати на рекламу, грн.

Трансакційні витрати підприємства за кожним видом діяльності можна визначити як суму його разових, умовно-постійних та умовно-змінних витрат за відповідним видом діяльності. Звідси загальні трансакційні витрати на обслуговування діяльності аграрних підприємств визначають як суму витрат за всіма видами діяльності.

Таким чином, трансакційні витрати збутової діяльності аграрних підприємств

($\sum_{i=1}^n TB_{СП}$) розраховують за формулою:

$$\sum_{i=1}^n TB_{СП} = TB_{ВВ} + TB_{СД} + TB_{ГРВ} + TB_{УК} + TB_{ФВ} + TB_{ЦПВ} + TB_{зд}. \quad (9)$$

Для побудови рядів динаміки ефективність трансакційних витрат за поточний рік визначають за формулою:

$$ETB_{СП} = \left(TB_{СП} / \sum_{i=1}^n У_K \right) \times 100 \rightarrow \min. \quad (10)$$

Будь-яке підприємство, у т. ч. аграрне, проводить збутову діяльність із метою відшкодування витрат і одержання прибутку на потреби розвитку. Для цього встановлюють граничні межі торговельної націнки (маржі), визначають її оптимальні розміри з урахуванням собівартості продукції, цін на товари-аналоги конкурентів, купівельної спроможності населення, місткості ринку.

Висновки. Державне регулювання ринку агропродовольчої продукції включає в себе правові, інституційні, адміністративні й економічні заходи. У підвищенні ефективності збутової діяльності аграрних підприємств важливу роль виконують заготівель-

но-збутові кооперативи, на які покладається пошукова, логістична, консультаційна, навчальна та організаційна діяльність, фермерські й оптові ринки, товарні біржі, послугами яких користуються 9 %, інтерес виявляють 35 %, із них угодами з фіксованою ціною цікавляться 43,8 % виробників сільськогосподарської продукції, а також продажі за допомогою мережі Інтернет.

До ефективних форм збуту належить контрактація з твердою і плаваючою ціною, що включає коригування базисної ціни на індекс фактичних матеріальних, трудових та інших витрат, підвищує гарантію реалізації продукції й знижує ризики невизначеності ринкового середовища, а також спільна збутова діяльність на засадах аутсорсингу, інтерактивної технології доступу до інформації та її поширення, формування віртуальних аграрних ринків й Інтернет-майданчиків для укладення угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції та супутніх товарів, використання експортного потенціалу за рахунок розширення обсягів, поліпшення структури й умов збуту вітчизняної продукції на зовнішніх ринках.

Ефективність збутової діяльності характеризується рівнем трансакційних витрат, які поділяють на разові, умовно-постійні та умовно-змінні. Методика визначення трансакційних витрат збутової діяльності пов'язана із забезпеченням процедур ринкової координації й ґрунтується на даних оперативного, аналітичного і синтетичного обліку, які проектується на показники фінансової та податкової звітності.

Концептуальні засади розвитку виробничо-комерційної діяльності сільськогосподарських товаровиробників окреслюються реалізацією заходів:

1) сприяння аграрним підприємствам, фермерським і особистим селянським господарствам у сфері збуту продукції, що спирається на створення відповідної інфраструктури ринку, поліпшення агросервісного обслуговування господарств, надання підтримки розвитку мережі обслуговуючих кооперативів;

2) удосконалення біржового ринку сільськогосподарської продукції, зокрема створенням ринку ф'ючерсних контрактів з метою формування об'єктивних цінових інди-

каторів, запровадження системи хеджування ризиків сільськогосподарської діяльності, створення єдиного інформаційного простору на ринках продовольства;

3) зниження частки трансакцій підприємств у загальній структурі витрат

об'єднанням зусиль товаровиробників на пошук покупців агропродовольчої продукції, інформаційне забезпечення, укладення угод тощо, тобто витрат, пов'язаних із забезпеченням процедур ринкової координації.

Список використаних джерел

1. Белінський П. І. Менеджмент виробництва та операцій : підруч. / П. І. Белінський. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 624 с.
2. Панкрухин А. Л. Маркетинг : учеб. / А. Л. Панкрухин. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибо-едова, 1999. – 398 с.
3. Coase R. (1937). The Nature of the Firm / R. Coase // Economic. – 1937. – 4(16). – P 386–405.
4. Горняк О. В. Еволюція взаємодій ринкових та ієрархічних структур / О. В. Горняк, Л. Х. Доленко // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 37–52.
5. Архієреєв С. І. Трансакційна архітектоніка / С. І. Архієреєв // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 69–83.
6. Россоха В. В. Інституційне забезпечення розвитку виробничо-економічних систем / В. В. Россоха // АгроІнКом. – 2006. – № 3–4. – С. 82–86.
7. Гальчинський А. С. Трансринкові трансформації / А. С. Гальчинський // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 3–12.
8. Стецюк П. А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 111–116.
9. Данько М. С. Методологічні особливості оцінки рівня трансакційних витрат у науково-інноваційній сфері / М. С. Данько // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 1. – С. 86–97.
10. Результати дослідження ринку товарних ф'ючерсів в Україні та рекомендації щодо дорожньої карти подальшого розвитку цього ринку. Програма розвитку фінансового сектору USAID. – 18.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aeaer.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/analy-z.pdf>.
11. Громов О. Купівля через Інтернет дочекалася легалізації / О. Громов // Урядовий кур'єр. – 2015. – 9 верес.
12. Про електронну комерцію : Закон України від 3.09.2015 р. № 675-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/675-19>.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2016 р.

Фахове рецензування: 31.10.2016 р.

*

УДК 331.1:001

Г.М. ЧОРНИЙ, доктор економічних наук, професор кафедри
І.А. МІЩЕНКО, кандидат економічних наук, доцент кафедри
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Н.Ю. ФІЩУК, кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри
Вінницький національний аграрний університет

Феномен управління та систематизація управлінських знань в АПК

Постановка проблеми. Ґрунтовне засвоєння студентами знань із кожної навчальної дисципліни, у тому числі з аграрного менеджменту, може бути успішним за умови чіткого визначення сутності концептуальних

теоретичних понять та формування змісту навчальної дисципліни з певних частин – блоків і тем у логічно обумовленій послідовності. Актуальним є розгляд структури навчальної дисципліни «менеджмент» з концептуальних позицій кібернетики, пропонується варіант об'єктивного ланцюга управлінських явищ, який повинен бути основою

© Г.М. Чорний, І.А. Міщенко, Н.Ю. Фіщук,
2017

каторів, запровадження системи хеджування ризиків сільськогосподарської діяльності, створення єдиного інформаційного простору на ринках продовольства;

3) зниження частки трансакцій підприємств у загальній структурі витрат

об'єднанням зусиль товаровиробників на пошук покупців агропродовольчої продукції, інформаційне забезпечення, укладення угод тощо, тобто витрат, пов'язаних із забезпеченням процедур ринкової координації.

Список використаних джерел

1. Белінський П. І. Менеджмент виробництва та операцій : підруч. / П. І. Белінський. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 624 с.
2. Панкрухин А. Л. Маркетинг : учеб. / А. Л. Панкрухин. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибо-едова, 1999. – 398 с.
3. Coase R. (1937). The Nature of the Firm / R. Coase // Economic. – 1937. – 4(16). – Р 386–405.
4. Горняк О. В. Еволюція взаємодій ринкових та ієрархічних структур / О. В. Горняк, Л. Х. Доленко // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 37–52.
5. Архієреєв С. І. Трансакційна архітектоніка / С. І. Архієреєв // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 69–83.
6. Россоха В. В. Інституційне забезпечення розвитку виробничо-економічних систем / В. В. Россоха // АгроІнКом. – 2006. – № 3–4. – С. 82–86.
7. Гальчинський А. С. Трансринкові трансформації / А. С. Гальчинський // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 3–12.
8. Стецюк П. А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств / П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 111–116.
9. Данько М. С. Методологічні особливості оцінки рівня трансакційних витрат у науково-інноваційній сфері / М. С. Данько // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 1. – С. 86–97.
10. Результати дослідження ринку товарних ф'ючерсів в Україні та рекомендації щодо дорожньої карти подальшого розвитку цього ринку. Програма розвитку фінансового сектору USAID. – 18.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aeaer.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/analy-z.pdf>.
11. Громов О. Купівля через Інтернет дочекалася легалізації / О. Громов // Урядовий кур'єр. – 2015. – 9 верес.
12. Про електронну комерцію : Закон України від 3.09.2015 р. № 675-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/675-19>.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2016 р.

Фахове рецензування: 31.10.2016 р.

*

УДК 331.1:001

Г.М. ЧОРНИЙ, доктор економічних наук, професор кафедри
І.А. МІЩЕНКО, кандидат економічних наук, доцент кафедри
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Н.Ю. ФІЩУК, кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри
Вінницький національний аграрний університет

Феномен управління та систематизація управлінських знань в АПК

Постановка проблеми. Ґрунтовне засвоєння студентами знань із кожної навчальної дисципліни, у тому числі з аграрного менеджменту, може бути успішним за умови чіткого визначення сутності концептуальних

теоретичних понять та формування змісту навчальної дисципліни з певних частин – блоків і тем у логічно обумовленій послідовності. Актуальним є розгляд структури навчальної дисципліни «менеджмент» з концептуальних позицій кібернетики, пропонується варіант об'єктивного ланцюга управлінських явищ, який повинен бути основою

© Г.М. Чорний, І.А. Міщенко, Н.Ю. Фіщук,
2017

формування блоків управлінських знань із подальшим опрацюванням тематики курсу цієї навчальної дисципліни. Функціонування в аграрно-продовольчому секторі економіки різних організаційно-правових форм господарювання є однією з причин неоднозначного трактування сутності управління в них та як наслідок – різних варіантів структури теоретичних знань про нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, в сучасних наукових публікаціях та навчальних посібниках розглядаються й сутності теоретичних понять, і розділи управлінських знань про них за модулями, блоків та тем, що засвідчується працями вітчизняних учених: С.І. Дем'яненка [1], Й.С. Завадського [2], Г.В. Осовської, О.А. Осовського [3], Л.В. Романової [4], В.А. Рульєва [5], Г.М. Чорного [7,8], А.В. Шегди [6] та зарубіжних [9-14].

Проте в цих та інших аналогічних працях спостерігаються деякі дискусійні положення й суб'єктивні моменти як у тлумаченні змісту поняття «управління», так і в структурі знань про нього.

Мета статті – поглибити сутність змісту поняття «управління» в господарюючих суб'єктах агропродовольчого сектору та уточнити структуру знань про нього.

Виклад основних результатів дослідження. Різноманітність у трактуванні фундаментального поняття «управління» пояснюється тим, що його чомусь розглядають поза вченням Норберта Вінера і не враховують працю автора з кібернетики («Винер Норберт. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Норберт Винер ; пер. с англ. И. В. Соловьева ; под ред. Г. Н. Поварова. – М. : Советское радио, 1958. – 216 с. »).

З позиції цього вченого управління є атрибутом усіх динамічних систем різної природи. На мові кібернетики управління трактується як прямий і зворотний інформаційний зв'язок між активною частиною системи (суб'єктом системи – «керманичем», «рульовим») і другою частиною, яка знаходиться під впливом (контролем) із боку першої, тобто об'єктом управління.

Тому перш, ніж вести мову про сутність управління в будь-якій ситуації, слід визначитися, насамперед, із контурами конкрет-

ної динамічної системи та її універсальними структурними складовими – суб'єктом системи (суб'єктом управління) й об'єктом системи (об'єктом управління).

Серед рейтингу загальнонаукових філософських категорій управління займає четверте місце після «матерії», «свідомості» та «руху». Явище управління в широкому трактуванні має право тут розумітись як спрямування руху кого-, чого-небудь.

На мові філософії управління – це спрямування руху елементів матеріального і духовного світів. У глобальній сонячній системі роль суб'єкта системи безумовно належить Сонцю, яке впливає на всі рухи в межах цієї системи, в тому числі й на планеті Земля з її водним океаном, сушею, атмосферою, температурним режимом, флорою і фауною, суспільним життям.

На мові кібернетики управління трактується як оптимальний вплив суб'єкта динамічної системи на об'єкт цієї системи, за умови постійного двостороннього обміну інформацією між ними.

В агропродовольчому секторі економіки країни, де функціонують різноманітні організаційно-правові форми господарювання на землі, кожна з цих форм є по суті складною суспільно-економічною системою, в якій чітко й розмежовано відокремлюються суб'єкт та об'єкт управління. Наприклад, у державному сільськогосподарському підприємстві суб'єкт управління буде складним, бо до нього зараховуються керівники й спеціалісти всіх рангів, збори трудового колективу, комітет профспілкової організації. Незалежно від організаційно-правових форм у їхніх суб'єктах управління центральною фігурою залишається керівник першого рангу. Об'єктом управління тут будуть ресурси (трудові, матеріальні та фінансові) й технології їх перетворення («переплавлення») в продукти.

Ці вихідні дані дають можливість сформулювати сутність управління в сільськогосподарському підприємстві як явища в такій редакції: «управління в сільськогосподарському підприємстві як явище – це практична діяльність керівників і спеціалістів усіх рангів, а також повноважних органів, яка спря-

мована на раціональне використання ресурсів відповідно до його місії й цілей».

Паралельно з управлінням як явищем реально існує управління як наукова категорія, як навчальна дисципліна і вона теж має своє трактування.

У найдоступнішій формі трактування управління як науки чи навчальної дисципліни зводиться до суми всіх систематизованих знань про управління як явища. Чіткіше та конкретніше управління як наука – це всі наявні знання про управління як явище.

Тут варто зауважити, що слово «управління» за своєю вагомістю, авторитетністю й благозвучністю стало настільки широко вживаним (модним), що чимало авторів офіційних і періодичних фахових видань використовують його з відривом від динамічних систем, абсолютним атрибутом яких є це поняття лише в контексті впливу суб'єкта системи на об'єкт системи, як цього вимагає кібернетика. Тож із цієї позиції в науковому відношенні некоректним є словосполучення «управління якістю», «управління конкурентоспроможністю», «управління ефективністю», «управління результативністю», «управління змінами», «управління ризиками» тощо. Справа в тому, що ці словосполучення практично неможливо пов'язати з певною конкретно окресленою динамічною системою та її структурними елементами – суб'єктом управління й об'єктом. Якість, конкурентоспроможність, ефективність, результативність і таке інше не можуть служити об'єктами управління, бо з ними, за логікою управлінської діяльності, ототожнюється мета (ціль) управління, тобто кінцевий результат управлінської діяльності.

Наприкінці XX ст. в суспільному житті, засобах масової інформації та наукових публікаціях поряд із терміном «управління» спостерігалось обережне використання терміна «менеджмент». Нині це стало звичайним явищем. Дійсно, за кібернетичним змістом управління і менеджмент можна вживати як слова-синоніми, що й спостерігається на практиці та в науці.

Проте поглиблений аналіз внутрішньої сутності цих явищ є підставою для абстрагування понять «управління» і «менедж-

мент» у системі управлінських знань із суттєвою різницею, а саме:

сфера управління ширша й об'ємніша, бо вона має місце у динамічних системах різної природи (біологічних, соціальних, технічних);

сфера менеджменту вужча, бо вона обмежується соціальними системами, в яких менеджер як суб'єкт управління впливає спочатку лише на людей, а через них – на матеріальні та фінансові ресурси;

поза сферою менеджменту існує управління: в тваринному і людському організаціях, де функція суб'єкта управління виконує головний мозок; у світі тварин, що ведуть стадний спосіб життя на чолі з лідером; серед верстатів-автоматів, холодильних установок, безпілотних літаків, автоматизованих космічних апаратів, де функцію суб'єкта управління виконують спеціальні технічні й електронні пристрої; автомобіль, трактор, комбайн управляються, а тому зовсім недоречно ні говорити, ні сприймати на слух словосполучення «менеджмент автомобіля, трактора чи комбайна».

Сфера поширення менеджменту в суспільному житті серед науковців є дискусійною: одні автори обмежують його економікою, інші розглядають у всіх видах людської діяльності. Цей факт підтверджує Пітер Друкер у книзі «Завдання менеджменту в XX столітті»: «Уява про те, що менеджмент – це менеджмент бізнесу, по-старому існує» [12, с.21]. Але при цьому автор наголошує на тому, що «сьогодні, все-таки, ми розпочинаємо виправляти цю помилку» [12, с.21].

У даній ситуації важливо заявити, при тому, як можна голосніше, що менеджмент не є менеджментом бізнесу – так само як скажімо, менеджмент не є акушерством [12, с.21].

У засобах масової інформації та публікаціях періодичних видань нерідко трапляється вживання термінів «регулювання» і «координація» як синонімів чи аналогів поняття «управління». Це непорозуміння спростовується глибшим поглядом на зміст означених слів, яким у теорії управління відводиться роль підфункцій загальної управлінської функції з контролю й то лише в тих ситуаціях, коли розвиток подій суттєво від-

хияється від "траєкторії", передбаченої ціллю та планом конкретного управлінського циклу.

Аграрно-продовольчий сектор економіки є, свого роду, макросистемою, до класу якої входять системи нижчого порядку. Серед них на макрорівні базовими були й залишаються організаційно-правові форми господарювання на землі, управління в яких і є, передусім, предметом вивчення в теорії аграрного менеджменту. Проблема полягає в тому, щоб уже опрацьовані та апробовані блоки (розділи) наявних знань з управління розмістити в об'єктивній, зрозумілій, логічній послідовності. Принципово при цьому, щоб кожен окремих блок (розділ) знань підручників і посібників мав безпосереднє відношення до конкретного управлінського явища [13, 14]. А тому належить уважно розібратись у змісті управлінських явищ, послідовності їх виникнення й існування на рівні аграрного підприємства (господарства).

Як зазначалося вище, з позицій кібернетики аграрне підприємство (господарство) є складною системою, до складу якої входять біологічні, технічні та соціальні елементи. А тому з самого початку дослідникам проблем з аграрного менеджменту доцільно всебічно розглянути структуру цих аграрних складних систем: їх минуле, сучасне й прогнозоване майбутнє в правовому, організаційному та функціональному аспектах. Теоретичне осмислення аграрного підприємства як явища й мусить бути першим блоком знань з аграрного менеджменту.

Наступне (друге) управлінське явище в аграрній сфері полягає в тому, що підприємства (господарства) знаходяться в динамічному стані, а тому з позиції кібернетики належить з'ясувати теоретично цей стан як сутність управління в них.

Чергове (третє) об'єктивне послідовне явище спостерігається у формі діяльності управлінських працівників підприємства (господарства), які є джерелом динамічного активного стану цих суб'єктів господарювання на землі. Це явище має підстави абстрагуватись у черговий (третій) блок знань із теорії як управлінські кадри та управлінські органи.

Тривалі спеціальні спостереження за управлінськими явищами на рівні підприємств (господарств) дають змогу запропонувати продовження їх щойно розпочатого ланцюга в належній об'єктивній послідовності, а саме:

- правові чинники обмеження практичної діяльності управлінських працівників;
- моральні чинники обмеження діяльності управлінських працівників;
- зміст діяльності управлінських працівників;
- способи виконання робіт управлінськими працівниками;
- переваги й домінування певних способів при виконанні управлінських робіт;
- результати управлінської діяльності працівників і спеціалістів.

Відповідно до цих об'єктивно послідовних явищ теорії аграрного менеджменту пропонується сформулювати аналогічні блоки знань із відповідною тематикою навчальної дисципліни (рис.).

Цей об'єктивний ланцюг управлінських явищ у гармонійному поєднанні з їх адекватним абстрактним відтворенням у формі відповідних блоків знань має підстави служити фундаментом теорії аграрного менеджменту.

Стрижнем теорії управління в національному менеджменті та його світових надбаннях вважається вчення про функції суб'єктів управління, які в різних інтерпретаціях традиційно зводяться до чотирьох видів робіт менеджера, а саме – планування, організування, керування і контролювання. Так вони й тлумачаться в підручниках і навчальних посібниках. Проте в реальній практиці керівник виконує не 4 а 7 загальних функцій, а саме: спочатку обліковує інформацію, аналізує ситуацію, визначає ціль та лише потім планує організовує, керує й контролює. Це дискусійне положення теорії менеджменту (4 чи 7 загальних функцій) заслуговує на увагу дослідників, і про нього варто говорити при кожній нагоді, але воно залишається за межами мети статті, щоб у ній вести предметну мову.

Схематичне зображення відповідності розділів теорії (блоків знань) з аграрного менеджменту об'єктивному ланцюгу управлінських явищ

Джерело: Розроблено авторами.

Висновки. Управління як явище в господарюючому суб'єкті агропродовольчого сектору – це практична діяльність керівників, спеціалістів і повноважних органів, яка спрямовується на раціональне використання ресурсів відповідно до його місії та цілей.

Управління як наука – це сукупність знань про управління як явище.

Управлінські явища на рівні сільськогосподарських підприємств (господарств) існують як самодостатні джерела знань емпіричного характеру. Водночас дослідницькі спостереження дали змогу виявити зв'язок між ними у формі об'єктивного, послідовного, логічного, виправданого ланцюга, який розпочинається з формування конкретного

суб'єкта господарської діяльності й завершується результатами управління в ньому.

Оскільки теорія аграрного менеджменту є абстрагованою практикою управлінських явищ, то останні по відношенню до теорії є первинними. Логіка об'єктивного ланцюга управлінських явищ вимагає аналогічної структури цього ланцюга послідовних

об'єктивних блоків управлінських знань, які мусять його віддзеркалювати.

Залежно від обсягу навчального часу з дисципліни “аграрний менеджмент” для конкретних спеціальностей ці блоки знань можуть легко розподілятися на структурні елементи нижчого порядку, тобто конкретні теми з цього курсу.

Список використаних джерел

1. Дем'яненко С.І. Менеджмент аграрних підприємств [Текст] : навч. посіб. / С. І. Дем'яненко; Київський національний економічний ун-т. – К. : КНЕУ, 2005. – 348 с.
2. Завадський Й.С. Менеджмент: підруч. для студ. екон. спец. вищих закладів : у 2 т. / Й. С. Завадський. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т. 2. – 640 с.
3. Осовська Г.В. Менеджмент організацій : підруч. / Г. В. Осовська, О. А. Осовський. – К. : Кондор, 2009. – 680 с.
4. Романова Л.В. Управління підприємницькою діяльністю : навч. посіб. / Л. В. Романова ; М-во освіти і науки України. – К. : Центр навч. літератури, 2006. – 240 с.
5. Рульєв В.А. Менеджмент : навч. посіб. / В. А. Рульєв, С. О. Гуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.
6. Шегда А.В. Менеджмент : навч. посіб. / А. В. Шегда. – К.: Знання, КОО, 2002. – 584 с.
7. Чорний Г.М. Управління: концептуальні засади національного менеджменту / Г.М. Чорний. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 102 с.
8. Чорний Г.М. Керівник в АПК: теорія і практика діяльності / Г. М. Чорний. – К.: ІАЕ УААН, 1998. – 196 с.
9. Мескон М.Х. Основы менеджмента; пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 2003. – 702 с.
10. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлор, Г. Форд; сост. Г. Л. Подвойский. – М.: Республика, 1992. – 352 с.
11. Гріфін Р. Основы менеджменту: підруч. / Р. Гріфін, В. Яцура; наук. ред. В. Яцура, Д. Олесневич. – Львів: БаК, 2001. – 624 с.
12. Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке; пер. с англ. / Питер Ф. Друкер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 272 с.
13. Dooley D. Social research methods. 4th ed. / Dooley, David Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall. 2001 – p. 386.
14. Kathleen B. Foundations for research: Methods of inquiry in education and the social sciences. / De Marrais, Kathleen B. and Stephen D. Lapan Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates. 2004. – p. 432.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2017 р.

Фахове рецензування: 06.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

В Україні ярими зерновими та зернобобовими засіяно 2,6 млн га

Станом на третю декаду квітня 2017 року посів ярих зернових та зернобобових культур проведено на площі 2,6 млн га, або 36% до прогнозу (7,2 млн га).

У тому числі ранні ярі зернові та зернобобові культур посіяні на площі 2,2 млн га, або 94% до прогнозу (2,4 млн га), з них:

яра пшениця на 155 тис. га, або 86% до прогнозу (180 тис. га);

ярий ячмінь – 1,5 млн га, або 92% до прогнозу (1,6 млн га);

овес – 192 тис. га, або 93% до прогнозу (207 тис. га);

горох – 372 тис. га, або 113% до прогнозу (330 тис. га).

кукурудзи на зерно – 341 тис. га, або 8% до прогнозу (4,5 млн га).

Крім того цукрові буряки посіяно на площі 263 тис. га, або 90% до прогнозу (293 тис. га).

Соняшник посіяний на площі 1,3 млн га, або 24% (5,4 млн га).

Розпочато посів сої, який проведено на площі 31 тис. га, або 2% до прогнозу (1,9 млн га).

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 339.15.054.22

*Е.А. ФИРСОВ, доктор экономических наук,
профессор кафедры
Луганский национальный аграрный университет*

О перспективе минимизации кризисных явлений в развитии рыночной экономики

Постановка проблемы. В настоящее время нет общепринятой программы преодоления кризисов перепроизводства в условиях рыночной экономики. В связи с этим оправдано изучение данной проблемы и осуществление необходимых мер по стабилизации производства.

Анализ последних исследований и публикаций. Некоторые теоретики утверждают, что в настоящее время капиталистическое производство изменило свой характер и наступила эра бескризисного развития общества [1, с. 204]. Они, в частности, объясняют свой вывод тем, что рабочий класс может направлять значительную часть результатов роста труда на повышение своего жизненного уровня [1, с. 88]. Другие считают, что товарное производство при капитализме продолжает развиваться циклически, поскольку не устранено основное противоречие между общественным характером производства и частнокапиталистической формой присвоения его результатов.

Известный английский экономист Джон Мейнард Кейнс в своих исследованиях основную причину экономических кризисов видит в хроническом отставании платежеспособного спроса от предложения и недостаточном количестве денежной массы в

процессе производства в условиях ограниченной роли государства [2].

А.А. Чухно доказывает в публикациях высокую эффективность производства в странах, достигших постиндустриальной стадии развития [3].

Цель статьи – выявить комплекс необходимых мер, которые смогут решить проблему преодоления цикличности производства в современных условиях рыночной экономики при активной роли государства.

Изложение основных результатов исследования. В настоящее время экономика фактически продолжает развиваться циклически в виде повторяющихся избытков товаров в сравнении с платежеспособным спросом населения. Такое положение не может не нарушать рациональные соотношения весьма важных элементов производства, торговли, кредитно-финансовой сферы, ухудшая тем самым условия трудовой деятельности и жизни трудящихся. Особенно тяжелые условия труда и жизни людей наблюдались во время Великой депрессии в США в 1929-1933 годах, когда производство было отброшено на 30 лет назад.

В 2008-2009 годах возник новый мировой экономический кризис, который по масштабам и последствиям сопоставим с Великой депрессией [4]. Более чем на 10% сократился в 2009 году объем мировой торговли. В

© Е.А. Фирсов, 2017

Европе депрессия продолжалась до 2013 года. В 2009 году мировой ВВП впервые со времен Второй мировой войны показал отрицательную динамику.

Джон Кейнс неоднократно подчеркивал, что для стабильного развития экономики в современных условиях первостепенное значение имеет поддержание и стабилизация платежеспособного спроса. Трудно переоценить значение в этом вопросе принятого в постиндустриальных странах гарантированного минимума заработной платы, который способствует стабилизации покупательского спроса и оказывает тем самым антициклическое влияние на развитие производства.

Недостаток спроса Кейнс также рекомендовал компенсировать, в частности, за счет увеличения капитальных вложений в производство.

В постиндустриальных странах государство фактически выступает в роли организатора новых отраслей производства, что также способствует увеличению денежной массы и покупательского спроса. Немаловажное значение для увеличения денежной массы и покупательского спроса имеет и роль государства в строительстве производственной и непроизводственной инфраструктуры.

То же самое можно сказать о совершенствовании налоговой и амортизационной политики. В частности, увеличение норм амортизации в условиях падения производства используется для ускорения сроков обновления основных производственных фондов.

Долгосрочные кредиты на развитие научной базы производства также являются не менее важным антициклическим фактором его развития.

После Второй мировой войны в США наблюдались такие показатели уменьшения размера падения производства от высшей ее точки к низшей по годам:

1948-1949 – до 10,5%;

1953-1954 – до 9,9%;

1957-1958 – до 14,8%;

1960-1961 – до 8,0%;

1969-1970 – до 7,5%.

При помощи экстраполяции выведено уравнение:

$$y_x = 12,51 - 0,79t,$$

где y_x – выражает в процентах уменьшение ВВП в среднем по падению от верхней точки к низшей;

12,51 – исходное падение продукции;

0,79 – среднее падение во время кризиса.

Определен также критерий Дарбина-Ватсона, который равен 0,517. Он дает возможность определить в свою очередь коэффициенты корреляции и детерминации. Они соответственно равны 0,741 и 0,549, что доказывает о значительном влиянии антициклических мер на уменьшение размеров продукции этих мероприятий.

Такие данные дают возможность сделать вывод, что антикризисные меры, принятые в указанные годы, в определенной мере ослабили разрушительную силу кризисов.

Однако цикличность развития производства в постиндустриальных странах еще не удалось преодолеть в полной мере. Об этом свидетельствует повторение кризисов. Но сам факт уменьшения размеров падения производства от высшей точки к низшей под влиянием противокризисных мер убеждает в возможности использования такой зависимости для достижения в перспективе бескризисного развития производства в условиях рыночной экономики за счет расширения комплекса важнейших антициклических мер в большинстве стран мира.

Для достижения этого результата значительный интерес представляет изучение эффективности применяемых противокризисных мер Новым курсом Рузвельта в 1929-1933 годах, а также изучение опыта постиндустриальных стран, добившихся значительных результатов при стабилизации производства в современных условиях.

Первые признаки надвигающейся Великой депрессии появились в США задолго до биржевого краха. Так, объем строительных работ в стране начал резко сокращаться уже в 1926 году, а в феврале 1930 года биржевая ставка прайм-рейт снизилась с 6 до 4%. Однако совет директоров Финансовой Резервной Системы США не внес корректив в свою политику, посчитав, что экономика сама сможет преодолеть возникающие финансовые трудности. Но экономическое положение страны фактически продолжало

ухудшаться. Так, уровень безработицы поднялся с 3,2% в начале 1930 года до 19,9% к концу 1931 года. В этом же году началась волна банкротств банков, которым также не оказали существенной финансовой помощи. ВВП страны сократился в 1932 году на 13,4%, а всего с 1929 года – на 32%. За это время лишились работы более 13,4% американцев, а цены на сельскохозяйственную продукцию упали на 53%. Фактически обанкротился каждый второй банк из пяти. Вкладчики банков потеряли депозитов на сумму в 2 млрд долл. Денежная масса сократилась с 26,6 млрд. до 19,9 млрд долл. Банкротство банков подорвало доверие населения к финансовым институтам. Вкладчики лихорадочно изымали деньги с депозитов и переводили их в наличную форму. Выжившие банки избегали выдачи новых кредитов, предпочитая хранить деньги в максимально ликвидном виде. Таким образом, кредитная миссия банков была фактически парализована. Многие американские специалисты не без основания считают, что своевременные меры по смягчению кризиса смогли бы намного уменьшить финансовые потери государства [4].

Осенью 1932 года Франклин Рузвельт победил Гувера на президентских выборах и одновременно демократы смогли завоевать большинство в Конгрессе США. Для выхода из депрессии они начали осуществлять Новый курс Рузвельта, направленный на регулирование экономики США. С этой целью была проведена интенсивная законодательная деятельность. Так, Конгрессом был принят закон о восстановлении национальной экономики. Предписывалось увеличить объем строительных работ и ремонта дорог, общественных зданий и любых других государственных предприятий и коммунальных удобств, сохранение природных богатств, развитие их добычи, включая борьбу с почвенной эрозией, строительство различных портовых сооружений.

Численность занятых на общественных работах достигала 4 млн человек. Через Конгресс был проведен чрезвычайный банковский закон о разграничении инвестиционных и коммерческих банков, а также закон о кредитовании сельского хозяйства,

реструктуризации 12-миллионного фермерского долга, сокращении процентов по ипотечной задолженности и продлении сроков погашения других долгов правительству. Появилась возможность предоставить заем фермерам. В течение четырех лет аграрные банки выдали полумиллиону земельных владельцев ссуды на общую сумму 2,2 млрд долл. на льготных условиях. Для поднятия цен на сельхозпродукцию фермерам рекомендовалось уменьшить её производство, а для компенсации убытков был создан специальный фонд.

Государство решительно вторглось в сферу образования, здравоохранения, гарантировало прожиточный минимум, взяло на себя обязательства по социальному обеспечению престарелых, инвалидов, неимущих. Некоторые американцы рассматривали методы Рузвельта, повысившие роль государства, как покушение на Конституцию США. Расходы правительства в 1932-1940 годах возросли более чем вдвое. В то же время некоторые экономисты считали: если бы кредитование банков началось не в 1932 году, а раньше, то рост промышленности начался бы не в 1939-1940 годах, а в более ранние сроки. Один из бывших директоров ФРС согласился с этим выводом [4]. Американский народ положительно оценил деятельность Рузвельта в условиях Великой депрессии.

Изучение опыта США в борьбе с Великой депрессией дает возможность сделать вывод, что выявление первых признаков надвигающегося кризиса и осуществление своевременных антициклических мер имеет огромное значение для сокращения продолжительности кризисов и уменьшения разрушительной силы всех фаз цикла. Поэтому для существенного ослабления негативного влияния кризисов на экономику следует сразу же после выявления первых симптомов их появления принимать безотлагательные меры по увеличению платежеспособного спроса, уменьшению объема производства или использовать и те и другие меры одновременно. Эти меры не могут не усиливать тенденцию к плановости и регулированию производства.

Как убеждает опыт США, в обычных условиях рыночной экономики эффективно используется либеральная рыночная политика, но в условиях приближения депрессии целесообразно и оправдано, с целью скорейшего преодоления цикличности, частичное использование элементов директивного планирования.

В КНР правительство использует весьма крупные ранее накопленные финансовые резервы для оживления и подъема производства и рассчитывает (не без оснований) с помощью этих мероприятий в сжатые сроки преодолеть кризис перепроизводства в стране.

Опыт постиндустриальных стран свидетельствует о возможности и высокой эффективности индикативного планирования, предусматривающего использование научно обоснованных методов программирования и прогнозирования производства [5]. Применение такого планирования – одно из важных условий бескризисного развития экономики. В Германии его успешно используют для выявления резервов и координации факторов производства, а также их оптимизации.

Большое значение в этой стране придается накоплению резервных финансовых фондов для стабилизации развития экономики. Внебюджетные резервные фонды находятся в распоряжении центрального правительства страны и предназначены прежде всего для увеличения инвестиций и покупательного спроса, что имеет большое значение для стабилизации экономики, особенно в периоды спада производства.

Экономика Германии организована по принципу социально-рыночной. Практически до 40% чистой прибыли немецких компаний направлено на оплату труда и отчисляется в социальные фонды. Высокий уровень оплаты труда способствует стабилизации производства, укрепляет социальное партнерство между работниками и работодателями, обеспечивает достаточно прочный социальный мир в стране [5]. Важной особенностью является также значительная роль банков в экономике Германии. Это крупные акционеры промышленности и сферы услуг, активно участвующие в принятии научно

обоснованных бизнес-решений, что является хорошим примером для украинских банков.

Благодаря использованию комплекса важных антициклических мер Германия почти избавилась от возникновения внутренних кризисов перепроизводства. Статистические данные показывают, что объем ВВП страны с 1992 по 2008 год практически был стабильным. Он снизился лишь в 2009 году под влиянием внешнего фактора – мирового экономического кризиса, который произошел в этом году. В последующие 2010-2015 годы ВВП Германии в расчете на душу населения не снижался, а возрастал.

Германия в настоящее время является крупнейшей страной Европы по общему объему ВВП. Ныне он превышает 2,7 триллиона евро. Страна занимает третье место в мире по объему производства и первое – по объему экспорта.

Выводы. 1. Проведенный анализ убеждает в том, что благодаря использованию антициклических мер государственного регулирования предприятий снижается скачкообразность производства. Об этом, в частности, показывает уменьшение размеров падения производства от высшей точки к низшей во время кризисов в послевоенные годы. Однако не удалось преодолеть цикличность в полной мере. Еще наблюдаются нарушения соотношений отдельных элементов производства, торговли и кредитно-финансовой сферы.

2. Вместе с тем анализ опыта предприятий и достигнутых ими результатов даёт возможность сделать вывод о реальных условиях избежания цикличности производства в перспективе за счет применения комплекса наиболее важных антициклических мер государственного регулирования производства. К числу таких относятся: применение индикативного планирования с использованием научно обоснованных методов программирования и прогнозирования производства; высокая материальная заинтересованность работников в улучшении результатов производственной деятельности предприятий; создание в предприятиях и компаниях финансовых резервов с целью использования их при необходимости для избежания цикличности производства, своевременное выявление

ние первых признаков приближающегося кризиса и их причин, неотложная организация конкретных мероприятий по устранению влияния этих причин.

3. Использование указанных выше мероприятий в большинстве стран мира поможет создать типичные условия для бескризисного производства продукции в стране.

Список использованной литературы

1. Политическая экономия. Курс лекций под ред. проф. Н.С. Спиридоновой. – Изд. Московского ун-та, 1973. – С. 62-63.
2. Кейнс Дж. М. Трактат про денежную реформу. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // Реформа-дайжест. – АУБ. – 1999. – 190 с.
3. Чухно А.А. Постиндустриальная экономика: теория, практика и их значение для Украины / А.А. Чухно // Экономика Украины. – 2001. – № 11, 12.
4. Управление экономики и статистики США / Economics and Statistics Administration // www.esa.doc.gov.
5. Федеральная служба статистики ФРГ / Federal Statistical Office // www.destatis.de.
6. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 1. – 416 с; Т. 2. – 310 с.
7. Пезенти А. Очерки политической экономики капитализма / А. Пезенти. – М.: Прогресс, 1976. – Т. 2. – 888 с.
8. Самуэльсон П. Экономика: учеб. / П. Самуэльсон. – Львов: Світ, 1993. – 496 с.
9. Сэй Ж.Б. Трактат политической экономии / Ж.Б. Сэй. – М., 1896. – 68 с.
10. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика; пер. с англ. 11-го изд. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – К.: Хагар-Демос, 1993 – 786 с.
11. Schumpeter U.A. History of Economic Analysis / U.A. Schumpeter. – New York, 1954. – 1664 p.
12. Фирсов Е.А. Основные источники образования прибыли в условиях рыночной экономики / Е.А. Фирсов // Экономика АПК. – 2015. – № 5. – С. 48-54.
13. Фирсов Е.А. О сущности производственных отношений в условиях рыночной экономики / Е.А. Фирсов // Экономика АПК. – 2016. – № 10. – С. 83-88.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2017 р.

Фахове рецензування: 28.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

Мінагрополітики реалізовує комплексну підтримку малого та середнього бізнесу

Нова система дежпідтримки, аграрні розписки, форвардні програми, кооперація, підтримка органічного виробництва, створення агрорекреаційних кластерів – це ті інструменти, які впроваджує Мінагрополітики для підтримки малих та середніх фермерів. Про це повідомила заступник Міністра аграрної політики та продовольства України Олена Ковальова на конференції «Угода про асоціацію з ЄС: нові можливості для малого та середнього бізнесу», яка відбулася 11 квітня поточного року в Чернігові.

«Підтримка малого та середнього бізнесу є пріоритетом для аграрного розвитку України. Адже цей напрям є основою сільськогосподарського виробництва України та запорукою сталого розвитку сільських територій. Зазначу, що в рамках угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (DCFTA) це питання закріплено в розділі про «Економічне та галузеве співробітництво», – відмітила Олена Ковальова.

За словами заступника Міністра, в рамках цієї Угоди також передбачено розвиток органічного виробництва, підтримку кооперації, наближення України до стандартів продукції та вимог щодо виробництва та схем якості в ЄС.

«Всеосяжне запровадження НАССР та наближення регулювання у сфері безпечності харчових продуктів України до вимог ЄС забезпечить сталий імпульс для розвитку малого та середнього бізнесу і зростання їх експортної спроможності», – зауважила Олена Ковальова.

Також заступник Міністра додала, що Угодою про Асоціацію щодо впровадження стратегій розвитку малого та середнього бізнесу також передбачено створення агрорекреаційних кластерів. Розвиток цього напрямку сприяє життєдіяльності сільських територій за рахунок диверсифікації сільської економіки. Це, в свою чергу, є важливим елементом розвитку економіки України та ЄС.

Прес-служба Мінагрополітики України

*О.А. ШУЛЬГА, кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин

Постановка проблеми. Зміни в економічній системі суспільства ведуть до змін в аграрних відносинах. Так, у докапіталістичну епоху останні зводилися до земельних відносин і були пов'язані з формами землеволодіння та землекористування. У капіталістичну епоху їх почали пов'язувати з рентними відносинами й відносинами з приводу виробництва сільськогосподарської продукції. В умовах переходу капіталізму вільної конкуренції до стадії монополістичного капіталізму, коли посилилися процеси інтеграції сільського господарства з промисловим і банківським капіталом, аграрні відносини почали пов'язувати з відносинами агропромислової інтеграції. А вже при державно-монополістичному капіталізмі, коли посилювався вплив держави на перебіг економічних процесів через інституційні чинники, почали звертати увагу на те, що аграрні відносини також пов'язані з політичними, соціальними, культурними й іншими відносинами, а успіх їх докорінної перебудови (трансформації) великою мірою залежить від психології селянина, традицій ведення господарювання тощо. Як бачимо, зміни в економічній системі суспільства привели до змін у самих аграрних відносинах. Це не могло не позначитися на розвитку теорії аграрних відносин, яка знайшла своє відображення у працях представників різних економічних шкіл.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розвиток теорії аграрних відносин зробили такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як Т. Брінкман [2], Е. Давид [4], Ф. Кене [6], Є. Кирилюк [7], Ю. Лопатинський [9], Є. Майовець [10], Д. Рікардо [17] та ін. Однак на нинішній час відсутня відокремлена від економічної теорії теорія аграрних відносин. Крім того, з урахуванням мети сучасної аграрної політики в умовах трансформаційних перетворень вимагає уточнення й доповнення визначення «аграрні відносини».

Мета статті – дослідити еволюцію економічної теорії «аграрних відносин» і запропонувати їхнє авторське визначення, яке б ураховувало їх соціально-економічну специфіку та мету сучасної аграрної політики в умовах трансформаційних перетворень. Для досягнення поставленої мети були використані системний підхід, методи узагальнення, індукції й дедукції, аналізу і синтезу, порівняння тощо.

Виклад основних результатів дослідження. Відносини між людьми на ранніх етапах розвитку суспільства формувалися спочатку як виробничі, пізніше – як економічні (тобто, не лише з приводу виробництва (привласнення) життєвих благ, але і їх розподілу, обміну і споживання), а тепер, у зв'язку з переплетенням економічних відносин із соціальними, політичними, культурними та іншими відносинами, вони формуються як суспільні. Відповідно до вищезначеного досліджувалися також еволюція

відносин між людьми різними економічними школами й течіями.

Однак вивченню саме аграрних відносин ученими не приділялося належної уваги, вони не розглядали їх як важливу складову виробничих, економічних і суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з цим розвиток теорії аграрних відносин був складовою розвитку економічної науки та визначається основними етапами її розвитку, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретичних і методологічних засад. Відповідно до цього аграрні відносини слід досліджувати через призму становлення економічної науки.

I етап – виникнення та розвиток теорії аграрних відносин. На етапі формування економічних знань аграрно-економічні питання розглядалися разом із технологічними, психологічними і навіть побутовими проблемами. Наприклад, у трактатах Колумели, який досліджував питання, пов'язані із землеробською діяльністю, культурою вирощування рослин, також описуються економічні відносини й даються поради землеробам як створювати сім'ю та вести домашнє господарство. Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини стали пізніше, коли виникла економічна наука як система знань про економічні відносини у суспільстві в цілому.

Меркантилісти розглядали аграрні відносини з двох сторін: 1) як передумову створення такого продукту, який забезпечив би переваги в торгівлі з іншими державами; 2) як продукт, необхідний для задоволення потреб тих верств населення, від яких, на їхню думку, залежали могутність і процвітання держави, її можливості панування на ринках інших держав.

Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини постають саме у теорії фізіократів. Останні розглядали ці відносини як самостійну сферу, від якої залежить не тільки ефективність сільськогосподарського виробництва, а й стан національної економіки взагалі. Крім того, вони зробили ще кілька важливих висновків на той час. Наприклад, обґрунтували твердження про те, що сільське господарство створює додатковий продукт, який привласнюється землевласника-

ми і перерозподіляється в промисловість; що власність на землю є першоджерелом господарської різноманітності; що умови поєднання праці й землі є фундаментальною передумовою прогресу в землеробстві; звернули увагу на особливий характер виробничих відносин у сільському господарстві та на той факт, що дана галузь сільського господарства відтворюється в ньому. Водночас вони висунули й помилкове твердження про те, що сільське господарство – єдина продуктивна сфера в народному господарстві, а всі інші галузі – непродуктивні та існують за рахунок нього.

II етап – класична теорія аграрних відносин. Цей етап розвитку аграрної теорії збігається з класичним етапом у політичній економії й ґрунтується на трудовій теорії вартості. Видатними представниками цього етапу є В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль та ін. В основі їхніх поглядів на аграрні відносини була категорія ренти. На думку А. Сміта, рента, як і прибуток, – це неоплачена праця. Її джерело він вбачає у різній родючості земельних ділянок, яка й визначає кількість вирощеної сільськогосподарської продукції. Водночас, він звертає увагу на те, що земельна рента змінюється не лише залежно від родючості землі, а й також від її розташування; та що причиною формування диференційної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання.

Важливе значення має висновок А. Сміта щодо динаміки земельної ренти. Він вважав, що рента є найбільш стійкою частиною вартості товару та несприйнятливою до динаміки цін. Відповідно до цього рента з ділянок, зайнятих другорядними, менш поширеними рослинами, регулюється рентою, одержаною із земель, відведених під ті культури, що є основою харчування.

Протилежну позицію щодо динаміки земельної ренти зайняв Д. Рікардо, який вважав, що рента залежить від ціни. Виходячи з того, що на ринку ціна на зерно є єдиною, він доходить висновку, що вона не залежить від витрат виробництва, а отже, в ній зовсім не враховується якість земель, на яких вирощене зерно. На його думку, ціна хліба не знизилася б навіть при відмові землевласника-

ків від ренти, оскільки у такому випадку вона дісталася б орендарям [17, с. 118].

Рента, на думку Д. Рікардо, це частина «продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту» у зв'язку з тим, що якість землі є неоднаковою, а її кількість – обмеженою [17, с. 112]. Тому в період освоєння нових земель, коли їхня кількість надлишкова порівняно з продовольчими потребами населення, жодної земельної ренти не виникатиме. Також він дійшов висновку, що виробник зерна, котрий господарює на кращих землях, одержує надлишок доходу порівняно з тим, хто веде господарство на гірших землях.

Вагомий внесок у розвиток теорії аграрних відносин зробили також німецькі економісти-аграрники, в працях яких було продовжено вивчення розпочатої фізіократами проблеми соціальної специфіки аграрного виробництва. Зокрема, А. Теєр у своїй праці «Основи раціонального сільського господарства» розглядає сільське господарство через призму успіхів промисловості, вважаючи, що «сільське господарство – це промисловість, яка має за ціль набути дохід, або одержати гроші через відтворення (а деколи й подальшої обробки) рослинних і тваринних речовин... Чим вищим та постійнішим є цей дохід, тим краще досягнута ціль господарства. Відповідно до цього найдосконалішим сільським господарством є те, яке розмірно з його майном, силами й обставинами, дає йому самий високий і самий постійний дохід» [19, с. 1]. Такий дохід, на його думку, можна одержати при раціональному поєднанні трьох складових сільського господарства: особи, яка здатна управляти господарством, капіталом та маєтком.

А. Теєр виділяє такі особливості аграрного виробництва:

1) сільськогосподарським працівникам потрібні знання хімії, ботаніки, ветеринарії, математики і технічних дисциплін;

2) провідна роль у сільському господарстві належить людині, яка повинна володіти певними соціальними й психологічними якостями. Щоб займатися сільськогосподарським виробництвом, «потрібні: великий нагляд і діяльність без метушні, швидкість

без поспішності, цілісний погляд на ціле й надзвичайна увага до деталей, правильна оцінка того, що потрібніше і корисніше зробити саме в той, а не інший час; розсудливість у розподілі часу та сил і, нарешті, вміння розпорядитися ними якнайкраще» [19, с. 11]. Крім того, сільськогосподарською діяльністю повинні займатися люди, які схильні жити з природою та поєднують в собі дієвість і деякий спокій тощо;

3) всі правила й настанови при організації аграрного виробництва слушні лише у визначених випадках, водночас кожен випадок вимагає особливого правила;

4) для виробництва певного продукту праця потрібна лише на короткий проміжок часу, оскільки подальша доля продукту визначається природою;

5) у сільському господарстві своєрідно діє закон поділу праці [19, с. 11-113].

Погляди А. Теєра знайшли своє продовження у його послідовника Г. Тюнена у праці «Ізольована держава і її відношення до сільського господарства й національної економіки. Дослідження впливу хлібних цін, багатства ґрунту і накладних витрат на землеробство», в якій він на основі результатів дослідження окремого сільськогосподарського підприємства визначає галузеві й виробничі закономірності для всіх підприємств аграрної галузі. Його методологія дослідження в економічній науці одержала назву монографічно-дедуктивної та покладена в основу вчення про підприємство, так зване «Betriebslehre».

Представники вчення «Betriebslehre» (Лаур Е., Брінкман Т., Гольц Т., Булгаков С. й ін.) визначали такі особливості організації праці та виробництва у сільському господарстві:

1) із погляду економії засобів і продуктивності результатів у сільськогосподарському виробництві через дію законів природи відсутня раціональна організація сільськогосподарського виробництва;

2) сільські господарі й члени їхніх сімей можуть одержувати із сільськогосподарської діяльності етичні та естетичні насолоди і вигоди;

3) сільськогосподарське підприємство за своєю природою не є чисто підприємниць-

ким господарством як промислове, торгове чи інше, оскільки в ньому є частина продукту, яка не реалізується на ринку, а йде на задоволення потреб виробника. Крім того, на сільськогосподарську діяльність часто впливають позагосподарські мотиви, такі як традиції, звичаї, погляди тощо;

4) землеробська праця територіально розпорошена, особливо при екстенсивній та мало інтенсивній системі господарювання;

5) результати праці, форми її організації й оплати значною мірою залежать від системи господарювання, яка визначається сукупністю природних, економічних, демографічних та інших обставин, і, передусім, часом та місцем виробництва;

6) у зв'язку з тим, що у сільському господарстві є слабкими процеси спеціалізації, для нього не має такого значення, як для промисловості, тенденція до зростання продуктивності праці зі збільшенням розмірів підприємства;

7) у сільському господарстві людина не перетворюється на придаток до машини; працівнику й надалі відводиться роль керівника процесу, а машина залишається лише робочим інструментом [16, с. 13-20].

III етап – марксистська теорія аграрних відносин. Науковим надбанням цього етапу є: поглиблення вчення про диференціальну ренту; відкриття двох форм монополії на землю; обґрунтування суті, причин, джерел і умов виникнення абсолютної ренти; виокремлення чотирьох етапів історичної еволюції земельної ренти (відробіткова, продуктова, грошова, капіталістична); всебічний аналіз власності на землю як складної системи; розроблення теорії додаткової вартості.

Згідно з марксистським визначенням, земельна рента – це частина додаткового продукту, що створюється найманими працівниками у сільськогосподарському виробництві; це надлишок додаткової вартості над середнім для сільського господарства прибутком, який привласнюється землевласником або землекористувачем [13, с. 694]. К. Маркс вважав, що причиною виникнення диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання, а причиною виникнення абсолютної ренти – монополія великого землеволодіння.

Диференціальну ренту I він трактував «як результат різної продуктивності однакових витрат капіталу на однакових земельних площах різної родючості», визначаючи її «як різницю між продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю, та продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу, але таку, що приносить ренти землю». Диференціальну ренту II визначав як результат «різної диференційної продуктивності послідовних витрат капіталу на одній і тій самій землі». Щодо абсолютної ренти, то він вважав, що її приносять усі земельні ділянки незалежно від їх родючості й місця розташування [13, с. 732-838].

На думку К. Маркса, процес утворення земельної ренти зумовлений наявністю у сільському господарстві трьох груп осіб: земельних власників, капіталістів-підприємців (орендарів) і найманих сільськогосподарських робітників. Земельні власники здають землю в оренду й одержують у вигляді ренти частину вартості виробленої продукції. Капіталісти-підприємці організовують сільськогосподарське виробництво та одержують прибуток. Наймані робітники, створюючи вартість товару своєю працею, одержують собі заробітну плату й водночас створюють додаткову вартість, певна частина якої привласнюється землевласниками у вигляді ренти [13].

Аграрну економіку він розглядав як органічну частину капіталістичної системи, а сільського господаря відносив до класу дрібної буржуазії. Він вважав, що з поглибленням суспільного поділу праці, розвитку ринкових відносин та різних комунікацій селянство розділиться на дві частини – сільську буржуазію (капіталістів) і пролетаріат (найманих сільськогосподарських працівників), а пізніше – зникне взагалі як клас. Пророкуючи невідворотну загибель капіталістичного ладу, він шукав шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства.

К. Маркс звертає увагу на деякі особливості селянського господарства порівняно з великим капіталістичним. Мова йде про те, що ціна продукції сільськогосподарського підприємства при капіталізмі включає в себе норму прибутку капіталіста, ренту землеволодільця й заробітну плату найманого пра-

цівника. Селянин же може продавати свій товар за нижчою ціною, відмовляючись від прибутку і ренти, й до мінімуму зводячи своє особисте споживання. На його думку, допоки ціна продукту забезпечуватиме селянину фізичний мінімум заробітної плати, той вестиме своє господарство [11, с. 370]. Також він вказує на двоїсту природу селянина як товаровиробника: як володілець засобів виробництва він виступає капіталістом, а як власник робочої сили – своїм власним найманим робітником [12, с. 56]. У ході дослідження К. Маркс робить висновок, що капіталістичні виробничі відносини формуються у сільському господарстві пізніше та повільніше, ніж в інших галузях економіки.

А. Каутський, погоджуючись з К. Марксом, що сільське господарство розвивається за своїми власними законами, відмінними від промисловості, не погоджувався з його прогнозами щодо майбутнього селянства, вважаючи, що розвиток промисловості й сільського господарства все ж таки направлений на досягнення однієї цілі. Хоча, зрештою, у своїй праці «Аграрне питання» доходить до співзвучного з К. Марксом висновку: «... капіталістичне суспільство може принести сільське господарство у жертву індустрії без будь-якої шкоди для свого благополуччя... не селянство, а пролетаріат є носієм сучасного суспільного розвитку. Підйом селянства за рахунок пролетаріату рівносильний затримці суспільного розвитку» [5, с. 24].

Протилежну позицію щодо майбутнього селянства і взагалі перспектив розвитку сільського господарства при капіталізмі зайняв Е. Давид, який вважав, що завдяки досягненням науково-технічного прогресу поряд із великими підприємствами можуть існувати й дрібні селянські господарства. Він критикував К. Маркса за те, що він, не з'ясувавши особливостей процесу сільськогосподарського виробництва, переніс на нього тенденції розвитку промислового виробництва.

У своїй праці «Соціалізм і сільське господарство» він виділяє такі матеріально-технічні та біологічні відмінності сільськогосподарського виробництва від промислового: 1) у сільському господарстві відсутній

внутрішній контроль одного учасника виробничого процесу за роботою іншого, тому тут сильніше, ніж у промисловості, відчувається необхідність у наявності особистого інтересу працівника до результатів виробництва; 2) в індустріальному виробництві людина виступає як розумовий і мускульний працівник, індивідуальне споживання якого відбувається поза процесом виробництва; щодо «сільськогосподарського виробництва, то воно є космосом живих істот, в якому покоїться субстанціональне життя людини»; 3) якщо в промисловості вдосконалення машин відіграє визначальну роль, то в сільському господарстві – суттєву, але не визначальну, оскільки сільське господарство революціонувало не технічні винаходи, а наукові відкриття [4, с. 49; 539].

IV етап – неокласичний етап розвитку теорії аграрних відносин. Представники неокласичної школи для пояснення ренти використовують теорію граничних продуктів. Вони вважали, що рента як економічна категорія – це дохід не просто від землі, а дохід від такого фактора виробництва, який є надзвичайно важливим, обмеженим, різної якості, не відтворюваним та, у зв'язку з цим нееластичним. А. Маршалл зазначав, що будь-яке зростання чистого доходу, одержане безкоштовно як дар природи і яке не зумовлене спеціальними витратами землевласників, слід вважати земельною рентою [15]. Тобто, у неокласиків рента перетворюється у найширшу невизначену категорію, оскільки її пов'язують із будь-яким диференційним доходом взагалі, особливо коли цей дохід зумовлений такою причиною чи фактором, який не може бути збільшений або переданий за бажанням. Таким чином, рентою є дохід (прибуток), одержаний будь-яким власником благ, кількість яких природно чи штучно обмежена порівняно з попитом на них. Повна земельна рента, на їхню думку, утворюється з трьох елементів: джерело першого – природна родючість ґрунту, другого – поліпшення якості земель людиною, третього – наближеність землі до міст, комунікацій, ринків збуту сільськогосподарської продукції [10, с. 91-92].

Особливу форму земельної ренти, як вони вважають, становить монопольна рента.

Умовами її утворення є обмеженість і невідтворюваність земель особливої якості, або земель, розташованих в унікальних природно-економічних умовах. Власники таких земель можуть реалізовувати свою продукцію, вирощену на таких землях, за монопольно високими цінами. Дохід, одержаний від користування землею, вони називають чистою економічною рентою.

На думку неокласиків, реальність визначається активністю суб'єкта господарювання. Вони обстоюють принципи свободи економічної діяльності, вільної конкуренції та саморегульованої економічної системи, вважають ринок ефективною системою, яка сприяє економічному зростанню й забезпечує права суб'єктів господарювання в умовах конкурентного середовища. У зв'язку з цим виступають проти будь-якого розширення втручання держави у діяльність економічних суб'єктів. Приватну власність на засоби виробництва вони вважають найдосконалішою формою власності, оскільки вона мотивує суб'єктів до найефективнішого господарювання. Звідси випливає, що проблеми аграрних відносин у неокласиків є лише однією з проблем ринку і ринкових відносин.

V етап – інституціональна теорія аграрних відносин. Цей етап розвитку теорії аграрних відносин пов'язаний з розробкою таких концепцій та теорій: теорія інституціональних змін (Норт Д.), еволюційна концепція (Нельсон Р., Вінтер С. й ін.), теорія прав власності (Коуз Р., Познер Р. та ін.), концепція формальних і неформальних інститутів (Норт Д., Ходжсон Дж. та ін.). Представники інституціональної теорії займалися дослідженнями впливу економічних, політичних, соціальних, інших чинників на поведінку господарюючих суб'єктів, розглядали механізми трансформації як інститутів, так і організацій під впливом формальних правил та неформальних обмежень залежно від характеру трансформаційного руху й шляху розвитку тощо.

Зокрема, права власності вони розглядають як наявні в економічних агентів «пучки правомочності» на прийняття рішень щодо об'єкта власності, які можуть бути розподілені між різними суб'єктами. Розподіл прав, на їхню думку, дає змогу суб'єктам спеціа-

лізуватися на певних власницьких функціях, а при потребі – кооперувати ці права. Будь-який акт обміну в інституціональній теорії є обміном пучками прав власності. Економіко-правовою формою, яка забезпечує передачу цих прав, є контракт.

Важливу роль в ефективному функціонуванні економіки відіграє специфікація прав власності, яка зменшує невизначеність і забезпечує стабільні очікування суб'єктів, їх раціональну поведінку. Розмивання прав власності, на їхню думку, веде до послаблення мотивації щодо найефективнішого використання власності та нераціонального – ресурсів тощо. Підприємство в інституціональній теорії розглядається як об'єднання різномірних суб'єктів, які переслідують власні інтереси, тому існування підприємства, на їхню думку, є компромісом між ними самими, а також між ними й зовнішнім середовищем [9, с. 168-172].

Ренту вони визначали як форму реалізації права власності на обмежений ресурс, а рентні відносини як процес привласнення незааробленого суспільного продукту бездіяльним класом [3]. Інституціоналісти обґрунтовують необхідність державного втручання там, де ринок не спрацьовує, або спрацьовує із запізненням; розглядають державу як втілення інтересів суспільства; виступають за створення механізму соціального контролю з боку суспільства, який забезпечив би стабільність і керований розвиток економіки.

Потрібно відзначити, що теоретичним осмисленням аграрних відносин займалися не лише вчені-економісти, але й вчені-філософи. Однак якщо вчені-економісти акцентували свою увагу переважно на соціально-економічній природі сільського господарства, то вчені-філософи цікавилися іншими особливостями аграрних відносин. Серед таких учених Р. Крцимовський та Р. Штайнер. Зокрема, Р. Крцимовський зосередив свою увагу на з'ясуванні біологічної й природно-історичної природи сільського господарства. Він розглядав сільське господарство не лише як галузь промислової діяльності, а також як явище природи, та виходячи із взаємозв'язку сільського господарства з природними процесами, виступав

за повільні, поступові кількісні та якісні зміни в основі аграрного ладу.

А Р. Штайнер зосередив свою увагу на екологічних аспектах функціонування сільськогосподарства, вважаючи, що дана галузь – це процес тонкої взаємодії ґрунту, рослин, тварин і людини без розчленовування його на окремі складові [16, с. 37]. З цього випливало, що якщо в промисловості порушення екологічних вимог веде до погіршення умов проживання населення, то в сільському господарстві це може призвести не лише до виробничих втрат, а й до припинення сільськогосподарського виробництва [16, с.45; 60].

Таким чином, як бачимо, теорія аграрних відносин пройшла тривалий шлях розвитку, який відображає взаємодію та певну спадковість у поглядах представників різних економічних шкіл. Спільним для них є те, що майже всі вони розглядали аграрні відносини через відносини власності на землю й рентні відносини. Однак при цьому вони акцентували увагу на різних аспектах осмислення аграрних відносин: меркантилісти і фізіократи – на народногосподарських функціях сільського господарства та його ролі в процесі суспільного відтворення; класики, використовуючи класовий підхід і розглядаючи аграрні відносини лише як виробничі, аналізували технологічні й організаційні особливості сільськогосподарського виробництва; неокласики, ігноруючи глибинні економічні процеси у сільському господарстві, зосередили увагу на дослідженні поведінки суб'єктів аграрних відносин в умовах ринку; інституціоналісти – на впливові економічних і позаекономічних чинників на поведінку суб'єктів господарювання, хід та результати трансформаційних перетворень тощо. Однак жодна з економічних шкіл не акцентувала увагу на тому, що аграрні відносини є складним поняттям, яке не вичерпується лише земельними й рентними відносинами. Крім того, аграрні відносини є відносинами земельними й рентними лише у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва.

Різняться наукові економічні школи також застосовуваними у процесі дослідження методологічними підходами. Так, дослід-

ження фізіократів ґрунтувалися на агроцентричному підході із використанням мікроаналізу; класиків і марксистів – на технократичному підході та факторній теорії вартості із використанням мікроаналізу, кількісного й причинно-наслідкового аналізу; неокласиків – на теорії граничного продукту та граничної віддачі, суб'єктивному ідеалізмі, ринковому фундаменталізмі із використанням мікро- і макроаналізу, функціонального і якісного аналізу, методу абстрагування до дослідження аграрних відносин; інституціоналістів – на соціально-економічному підході, інституціональному методі дослідження, історизмі, еволюціонізмі, прагматизмі, технологічному детермінізмі. Застосування різних методологічних підходів зумовило відмінності у трактуванні ними сутності аграрних відносин та баченні перспектив їхнього розвитку при капіталізмі.

Не відкидаючи значення кожного з вищеназваних методичних підходів до дослідження аграрних відносин і вагомості внеску кожної з економічних шкіл в осмислення сутності й специфіки аграрних відносин, потрібно констатувати, що нині в економічній науці відсутня відокремлена теорія аграрних відносин. На нашу думку, виходячи з різноманітності суб'єктно-об'єктного складу аграрних відносин та переплетення в сільському господарстві природних, біологічних, соціальних, економічних й інших процесів, необхідності аналізу сільськогосподарського виробництва у тісному зв'язку з динамічним соціокультурним середовищем, до дослідження аграрних відносин доцільно застосовувати комплексний підхід, що уможливить подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин. Даний підхід має обов'язково ґрунтуватися на врахуванні досягнень світової та вітчизняної економічної науки.

Усі економічні явища і процеси в аграрному секторі мають розглядатися як об'єктивне відображення соціальних відносин між суб'єктами аграрних відносин, повинні з'ясовуватися соціальні механізми реалізації аграрних відносин. Адже розвиток

останніх залежить, передусім, від розвитку головної продуктивної сили – селянина-працівника, його інтелектуалізації та соціалізації, трансформації фактора праці в умовах переходу до ринку, включення його в ринкові відносини. З'ясування причин, взаємозалежностей, соціально-економічних закономірностей у розвитку аграрних відносин має ґрунтуватися на основі принципів об'єктивності, детермінізму (причинності), історизму, методологічного монізму (зведення всіх причин до однієї, основної, яка впливає з конкретного способу виробництва), соціальної обумовленості сільськогосподарського виробництва тощо.

На нашу думку, аграрні відносини – це багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного й трудового потенціалу села і суспільства, відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах на засадах сталого розвитку аграрного сектору з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка ґрунтується на існуючій системі відносин власності на землю. Ефективність цих відносин залежить від способу з'єднання селянина із засобами виробництва та існуючих умов господарювання.

Таке трактування категорії «аграрні відносини», з одного боку, зберігає у своїй основі визначальне місце відносин власності на землю в системі аграрних відносин, а з іншого – орієнтує на розв'язання конкретних завдань аграрних відносин на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва у світі.

Висновки. Розвиток теорії аграрних відносин визначається основними етапами розвитку економічної теорії, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретичних і методологічних засад. Застосовувані економічними школами методологічні підходи дали змогу дослідити різні аспекти функціонування аграрних відносин, їхню специфіку й роль у національній економіці, однак складність і багатоаспектність відносин, які мають місце в аграрному секторі, не уможливила жодній із шкіл сформулювати відокремлену (від теорії економічної системи) теорію аграрних відносин. Вищевикладене зумовлює необхідність застосування комплексного підходу до дослідження проблем трансформації аграрних відносин, який дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки. Подальші дослідження у цьому напрямі стосуватимуться вивчення закономірностей та суперечностей розвитку аграрних відносин у різних економічних системах.

Список використаних джерел

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.
2. Бринкман Т. Экономические основы организации сельскохозяйственных предприятий / Т. Бринкман. – М., 1926. – 182 с.
3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылевой. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
4. Давид Э. Социализм и сельское хозяйство / Э. Давид; пер. с нем. под. ред. Г. А. Гроссмана. – СПб: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1906. – 550 с.
5. Каутський К. Аграрне питання / К. Каутський. – 2-ге вид. – Х., 1931. – 404 с.
6. Кенз Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенз; ред.-сост., автор вступ. ст. и примеч. А. И. Казарин. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 552 с.
7. Кирилюк Є.М. Теоретико-методологічні аспекти системного аналізу сутності та структуризації аграрних відносин / Є. М. Кирилюк // Вісн. екон. науки України. – 2011. – №2. – С. 54-60.
8. Лаур Е. Экономия сельского хозяйства / Е. Лаур. – М., 1925. – 202 с.
9. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектору: інституційні засади: моногр. / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
10. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин / Є. Й. Майовець. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 218 с.
11. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 25. Ч. 2. – 1962. – 552 с.
12. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 48. – 1980. – 684 с.
13. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс; под ред. Ф. Энгельса. – М.: Госполитиздат, 1978. – Т. III, кн. III. – 1084 с.
14. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 23. – 1960. – VI, 908 с.
15. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл; [предисл. Дж. М. Кейнса; пер. с англ. В. И. Блюмкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.

16. *Петриков А.В.* Специфика сельского хозяйства и современная аграрная реформа в России / А. В. Петриков. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1995. – 146 с.
17. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
18. *Смит А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.
19. *Тэер А.* Основания рационального сельского хозяйства / А. Тэер. – М.: Общество естествоиспытателей, 1830. – 216 с.
20. *Alchian A.* The Property Rights Paradigm / A. Alchian, H. Demsetz // Journal of Economic History. – 1973. – Vol. 33. – №1. – P. 16-27.
21. *Coase R* The Nature of the Firm / R. Coase // Economica. – 1937. – November. – Vol. 4. – P. 386-405.
22. *Coase R.* The problem of Social Costs / R. Coase // The Journal of Law and Economics. – 1960. – October. – Vol. 3. – P. 1-44.
23. *Commons J.R.* Institutional Economics / J. R. Commons // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 648-657.
24. *Hodgson G.M.* Institutional Economics: Surveying the “Old” and the “New” / G. M. Hodgson // Metroeconomica. – February 1993. – Vol. 44. – N1. – P. 1-28.
25. *Hodgson G.M.* What is the Essence of Institutional Economics? / G. M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – Jun. 2000. – Vol. 34. – Issue 2. (June). – P. 317-330.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2017 р.

Фахове рецензування: 17.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

Повідомлено головні результати роботи Мінагрополітики за рік

Міністр аграрної політики та продовольства України Тарас Кутовий озвучив результати діяльності своєї команди за рік під час звіту Уряду на засіданні економічного комітету Верховної Ради. Серед головних досягнень та пріоритетних завдань – питання держпідтримки, розширення ринків збуту, проведення земельної реформи та приватизація держпідприємств.

«Бюджетна підтримка зросла у 15 разів – на цей рік є 5,45 млрд грн. 1% від виробництва сільгосппродукції буде спрямовано на підтримку аграріїв. До того ж, ця програма закріплена на 5 років. Збільшено компенсацію за придбання сільгосптехніки українського виробництва до 20% від її вартості», – повідомив Тарас Кутовий.

Міністр зазначив, що за рік Україна суттєво наростила зовнішньоторговельний обіг продукції АПК. Товарообіг досяг 19,6 млрд дол. США (або 26,1% всього зовнішньоторговельного обігу України).

«Позитивне сальдо – 11,3 млрд дол. США. У цьому році вироблено зернових 66 млн т. Капітальні інвестиції склали рекордну суму у 61 млрд грн. Тому абсолютно очевидно, що сьогодні аграрна галузь є рушійною силою для всієї економіки України», – прокоментував Міністр профільного міністерства.

Тарас Кутовий подякував Верховній Раді України за ратифікацію кредиту від Європейського інвестиційного банку. На сьогодні йде напрацювання розподілу кредиту через українські банки, за яким аграрії зможуть отримати 400 млн євро за суттєво зниженою кредитною ставкою фінансування.

Серед вагомих досягнень Міністр відзначив і процеси, які стосуються земельної реформи. «Запрацювали нові електронні сервіси в земельних відносинах. Впроваджено нову антикорупційну практику екстериторіального погодження проектів землеустрою. Такі нововведення відчутно скорочують усі маневри, пов'язані з будь-якими корупційними зловживаннями», – підкреслив Кутовий.

Очільник подякував Уряду за виділені кошти на впровадження нового рибоохоронного патруля. Новий патруль на сучасній техніці працює вже в 6-ти областях. Протягом 2017 року планується запуск рибного патруля в усіх областях України.

«Вперше за 19 років Україна отримала прибуток від діяльності океанічного флоту. До державного бюджету було сплачено 515 тис. дол. США. І це добрий показник», – зауважив Тарас Кутовий.

Також у своєму виступі Міністр повідомив, що за рік роботи Мінагрополітики подало 12 законопроектів у Верховну Раду. З них: 1 прийнято, 6 ухвалено комітетами на розгляд народними депутатами, 5 знаходяться на опрацюванні. Кабінетом Міністрів України було схвалено 58 постанов.

Прес-служба Мінагрополітики України

Економічне моделювання ринку меду

Постановка проблеми. З 1 січня 2016 року повноцінно запрацювала поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі з ЄС, яку Україна має розглядати, передусім, як механізм політичної, економічної й правової модернізації, зміцнення конкурентоспроможності національного продукту [3]. Водночас інтеграція з ЄС актуалізує проблему вдосконалення функціонування вітчизняних аграрних ринків, у тому числі й ринку продукції бджільництва. Україна виходить у світові лідери за експортом меду і має потенціал для нарощування його обсягів. Нині частка України у світовому виробництві меду становить 4,5 %, що забезпечує їй четверте місце у світі й перше – в Європі. Україна виконала значний обсяг заходів у сфері технічного регулювання, передбачених Угодою про асоціацію. Їх реалізація дає змогу підвищити конкурентоспроможність української продукції, поступово зменшити технічні бар'єри в торгівлі між сторонами, а також повинна сприяти збільшенню експорту української продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічним проблемам формування та функціонування ринку продукції бджільництва в цілому й виробництва меду зокрема приділили увагу у своїх працях Р. Федорук [10], О. Христенко [11], С. Чехов [12], О. Яценко [13] та інші. Разом із тим питання нарощування виробництва меду в Україні у зв'язку із запровадженням поглибленої й всеохоплюючої зони вільної торгівлі нашої країни з ЄС та стійкого розвитку ринку продукції бджільництва потребують подальшо-

го вивчення. Стійкість і стабільність ринкової рівноваги має важливе значення в економіці в цілому й на окремому ринку. Проблема вивчення та моделювання ринкової рівноваги присвячені праці зарубіжних учених – М. Ezekiel [15], К. Reiner [16], В. Колемаєва [4] й вітчизняних – В. Вітлінського [1], М. Новожилової [6], Н. Потапової [9] та ін.

Мета статті – за допомогою економетричної моделі часткової рівноваги визначити майбутні обсяги споживання й експорту меду як основного виду продукції бджільництва та передбачити на її основі подальший напрям розвитку даного ринку.

Виклад основних результатів дослідження. Найбільш точним прогнозуванням у сучасних умовах розвитку економіки є методи з використанням економіко-математичних моделей. Остання виражає економічну систему за допомогою формально-математичних термінів, логічна структура якої визначається як об'єктивними властивостями, так і суб'єктивним цільовим чинником дослідження, для якого цей вираз застосовується.

Опис кількісних взаємозв'язків між ознаками здійснюють за допомогою економетричних моделей, які визначають як економіко-математичні, параметри їх оцінюють за допомогою методів математичної статистики. Економетрична модель є засобом аналізу та прогнозування конкретних економічних процесів як на макро-, так і на мікроекономічному рівні на основі реальної статистичної інформації. Типовими економетричними є моделі попиту; моделі ринку й економічної рівноваги та ін.

Вдало побудована модель дає змогу визначити різні варіанти розвитку з урахуванням зміни факторів. Економіко-математичне моделювання являє собою дієвий інстру-

* Науковий керівник – Л.І. Михайлова, доктор економічних наук, професор.

© В.Л. Гриценко, 2017

мент в аналітичній роботі управлінських служб як на рівні окремого підприємства, фірми, господарства, так і на рівні країни. За необхідності визначення тренду або здійснення прогнозу найчастіше використовують регресійний аналіз, що дає можливість з'ясувати вплив окремих факторів або їх сукупності на величину, яка підлягає прогнозуванню.

Процес математичного моделювання узагальнено позначається чотирма етапами.

1. Формулюються закономірності, що зв'язують основні об'єкти моделювання.

2. Відбувається дослідження математичних задач, до яких приводить математична модель.

3. З'ясовується, чи задовольняє прийнята (гіпотетична) модель критерій практики, тобто чи узгоджуються результати спостережень із теоретичними результатами моделі в межах точності спостережень.

4. Виконується наступний аналіз моделі у зв'язку з накопиченням даних про явища, що вивчаються, та модернізація моделі [14, т. 3, с. 574].

Як приклад економічної моделі розглянемо спрощений (ідеалізований) варіант так званої «павутиноподібної моделі», яка описує процес формування попиту і пропозиції певного товару чи виду послуг на конкурентному ринку (випадок досконалої конкуренції) [15,16].

Йдеться про формалізацію економічного закону попиту та пропозиції, згідно з яким:

кількість товару, що його можна продати на ринку (тобто попит), змінюється у напрямі, протилежному зміні ціни товару;

кількість товару, який виробляють і доставляють на ринок (тобто пропозиція), змінюється у тому самому напрямі, що й ціна;

водночас реальна ринкова ціна формується на рівні, на якому попит і пропозиція наближено дорівнюють одне одному (приблизно збігаються з деякою заданою точністю), тобто знаходяться у рівновазі. Першим спробував математично сформулювати цей закон французький учений А. Курно. Мате-

матична формалізація положень цього закону така.

Нехай X_t — ціна товару в момент часу t , а D_t і S_t — кількість товару, купленого й пропонуваного відповідно на ринку в той самий момент часу t . Тоді з урахуванням одного інтервалу часу, необхідного виробникам-продавцям для того, щоб «зреагувати» на ціну X , можна математично сформулювати наведені закономірності:

$$S_t = f(X_{t-1}), \quad (1)$$

$$D_t = g(X_t), \quad (2)$$

$$\lim_{t \rightarrow \infty} f(X_{t-1}) = \lim_{t \rightarrow \infty} g(X_t), \quad \lim_{t \rightarrow \infty} X_t = \bar{X}_q, \quad (3)$$

де $f(X)$ — деяка монотонно зростаюча і $g(X)$ — монотонно спадна функції від аргументу X (тобто від ціни), $\bar{X}_q$ — рівноважна ціна.

Математичні співвідношення, що відображають закон попиту й пропозиції, можуть бути проілюстровані. Як бачимо на рисунку 1, процес формування рівноважної ціни почався з призначення в перший (початковий) момент часу ціни на рівні $X_1 = P_1$. Продовження цього процесу (індексовано стрілками) павутиноподібно прямує до точки перетину кривих D і S .

Реальна модель закону попиту та пропозиції, звичайно, складніша. Зокрема, D і S залежать не лише від ціни X . Крім цього, зв'язок (наближений) між D і S , з одного боку, й ціною X — з іншого, має не детермінований, а стохастичний характер. Щоб описати вище модель з економічної перетворилася в економетричну, потрібно вести мову не взагалі про закон попиту та пропозиції, а про конкретну дію його в даному секторі економіки в певний час і стосовно конкретного товару (чи виду послуг). Відповідно, конкретизація виду функцій $g(X)$ та $f(X)$, повинна проводитися на підставі статистичних даних щодо значень X_t , S_t , D_t , де $t \in \{1, \dots, T\}$, T — кількість періодів, протягом яких здійснювався моніторинг і одержано дані.

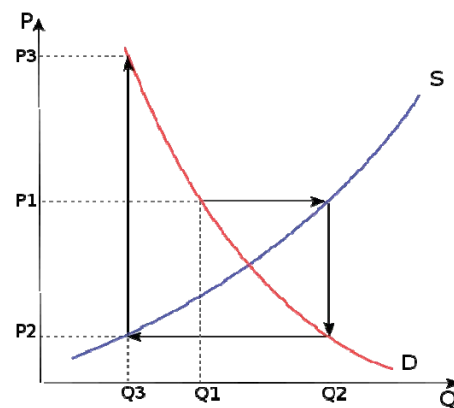
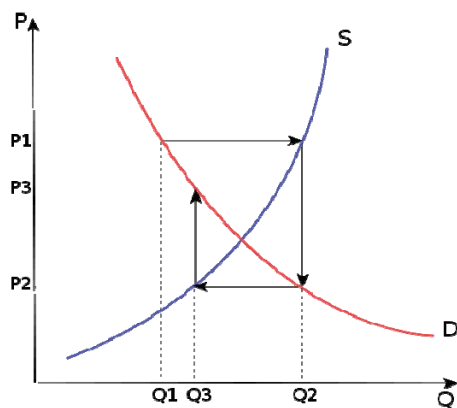

Рис. 1. Графіки процесу формування рівноважної ціни [8, 15]

У науковій літературі описано кілька варіантів відповідної моделі. У них приймається низка гіпотез, зазвичай припускається, що попит на деякий продукт упродовж певного (заданого) проміжку часу залежить від ціни (та інших чинників) на цьому проміжку. Що стосується пропозиції, то її визначають цінами попереднього проміжку часу (тиждень, місяць, квартал тощо). Окрім цього, приймається гіпотеза, згідно з якою ринок знаходиться в умовах локальної рівноваги.

В. Вітлінський [1] виокремлює чотири варіанти відповідної моделі: детермінована, стохастична, модель із навчанням і модель із запасами.

Динамічні нерівноважні моделі ринку використовуються для аналізу поведінки змінних (ціна, попит, пропозиція) у часі у випадку, коли ціна в початковий момент відрізняється від рівноважної. При цьому процес установлення рівноважної ціни можна представити різними моделями при використанні функцій попиту (2) і пропозиції (1).

Розрізняють два підходи – неперервний, в якому динаміка цін описується диференціальним рівнянням, і дискретний, коли значення змінних на проміжку часу $[t, t+1)$ приймаються постійними. В останньому випадку послідовним інтервалам часу $[t, t+1)$ відповідають значення ціни p_t , попиту D_t та пропозиції S_t . Залежно від гіпотез, які використовуються, у дискретній моделі динаміки цін відбувається або запізнювання пропозиції, або запізнювання попиту (див. рис. 1).

На думку М. Новожилової [6], дискретні моделі становлять інтерес саме тому, що вони послідовніші, ніж неперервні моделі, відображають процедури прийняття рішень.

У процесі створення моделі попиту і пропозиції на ринку продукції бджільництва (меду) ми виокремили такі ключові моменти: визначення змінних моделі, які впливають на ринок продукції бджільництва; з'ясування факторів, що суттєво впливають на даний ринок, та їх оптимальну кількість; добір достатньої кількості інформації на достатньому для побудови моделі часовому проміжку; підбір правильного інструментарію для аналізу даних та побудови моделі; правильна інтерпретація результатів моделювання; актуалізація моделі на перспективу.

Розглянемо ці питання в контексті побудови моделі українського ринку продукції бджільництва на прикладі ринку меду.

Економічна модель завжди являє собою спрощення тієї чи іншої ситуації внаслідок того, що неможливо врахувати всі фактори, які впливають на прогнозований результат. Наприклад, моделювання пропозиції меду вимагає прогнозування обсягу пропозиції. Закономірно, що обсяг залежить від валового виходу меду, на який, у свою чергу, впливає кількість бджолосімей та їхня продуктивність у періоді, на який здійснюється прогноз. До побудови моделі можна назвати фактори, які неможливо або досить складно передбачити: погодні й кліматичні умови як на короткому проміжку часу, так і в довгостроковій перспективі; рішення виробників про інвестиції у виробництво, переробку продукції тощо; створення науково-технічних розробок у сфері виробництва меду.

Закономірність цих факторів неможливо передбачити за існуючого рівня розвитку науки (погодні умови), якість прогнозу може бути низькою через нераціональність дії

людського фактора або нелінійності впливу (наприклад, через адміністративний вплив на регулювання ринку) і т. д. Разом усі перераховані фактори значно впливають на пропозицію на ринку продукції бджільництва, тому важливо знайти такий фактор, який можна виміряти фізично, кількісно і який може враховувати всі перелічені впливи. Даний фактор буде екзогенним відносно прогнозного в моделі, тобто значним фактором впливу, водночас таким, який важко передбачити за своєю природою.

Разом із тим найкращими ендегенними змінними в моделях попиту та пропозиції традиційно є цінові й кількісні – рівноважна ціна, обсяги продажів, споживання і т. д., оскільки вони є індикаторами обсягів платоспроможного попиту, з одного боку, та існуючої на ринку пропозиції, з іншого. В нашому випадку ситуація ускладнюється існуванням зовнішнього ринку (ринку експорту меду). Згадані фактори знайдуть своє кількісне і якісне відображення в створеній нами моделі.

Важливим є вибір оптимальної кількості ендегенних та екзогенних факторів. Частіше в економічному прогнозуванні користуються регресійним аналізом. Для моделювання такої складної системи, як ринок меду використовуємо багатфакторну регресію, оскільки лише розгляд сукупності впливу факторів уможливить виявити результат впливу саме незалежних змінних (факторів) на залежну. Переваги такого методу в тому, що на ринку ці фактори діють одночасно, і розглядати їх потрібно також одночасно. Саме це дасть уявлення про порівняльну важливість впливу кожного з факторів.

Окремою проблемою є вибір кількості факторів для аналізу. Традиційна в економетриці практика проведення кількісного факторного аналізу доводить про те, що найчастіше вивчаються 2-4 фактори впливу. В рамках моделі можна незначно збільшити їхню кількість, але найчастіше це призводить до зниження якості самої моделі в математичному сенсі (невідповідність тесту Стюдента, низьке значення показників r -статистики). Тому задача дослідника – підібрати максимально значимі фактори (детермінанти) формування ринку меду – як екзогенні, так і ендегенні [7].

Як зазначає О. Жемойда [2], на практиці майже неможливо передбачити точну реакцію пропозиції на зміну економічних параметрів. Згідно з групуванням ринків, запропонованим ним же, за ознакою необхідності державного втручання на ринках, на яких склалася відносна рівновага, держава повинна обмежуватися моніторингом та незначним втручанням у надзвичайних ситуаціях. А на ринках, на яких пропозиція переважає попит через значні обсяги внутрішнього виробництва, необхідно здійснювати заходи стимулювання експорту, або сприяти збільшенню платоспроможного попиту населення країни.

Саме така ситуація склалася на внутрішньому ринку меду в Україні, коли на експорт йде надлишок пропозиції меду над попитом на нього в країні. Зовнішній ринок меду в світі величезний і постійно збільшується. Як показують дослідження О. Яценко [13], український мед продається на світовому ринку за найнижчими цінами. Саме це, на думку експертів, дає змогу Україні завоювати нові ринки. А поява таких продуктів на ринку бджільництва, як перга, маточне молочко, прополіс, квітковий пилок тощо [12], уможливорює бджолярам погоджуватися на занижені ціни при реалізації меду трейдерам через необхідність здійснення нормального функціонування їх домогосподарств, забезпечення себе й своєї сім'ї «швидкими» коштами та можливості подальшого ведення діяльності.

Нами поставлена задача визначити прогноз обсягів експорту в майбутньому побудовою економетричної моделі.

Припускаємо, що експорт обмежується лише пропозицією, отже:

пропозиція меду – це валовий вихід, який залежить від кількості бджіл та їх продуктивності. Визначимо лінійні рівняння тренду двох факторів та екстраполюємо їх на майбутнє;

внутрішній попит визначимо як функцію від таких змінних, як індекс реального доходу, ціни меду на внутрішньому ринку, кількості домогосподарств. Оскільки згадані показники є зовнішніми по відношенню до ринку меду, визначимо їх майбутнє значення на основі лінії тренду часового ряду;

експорт визначатимемо як різницю між обсягом пропозиції меду і споживанням на внутрішньому ринку, нехтуючи деякою кількістю меду, що використовується в промисловості, для спрощення аналізу та відсутності статистично значимих даних.

Оскільки ці індикатори є базовими, описують ринок у цілому, то логічно передбачити, що вони є результатом взаємодії сукупності всіх менш важливих і непридатних для передбачення факторів. Також необхідно зазначити, що вказані вище фактори мають лінійний вплив на ринок, тобто їх вплив має постійний характер, а це значно спрощує задачу моделювання та дає змогу досягти високоякісного прогнозу.

Проблема добору достатньої кількості інформації на певному часовому проміжку для побудови моделі ринку меду особливо гостро стоїть у нашій країні, враховуючи оціночну природу статистичних даних у сфері бджільництва. Звертаючи увагу на швидкі зміни сучасного розвитку бджільництва і значну різницю в економіко-політичних умовах розвитку країни в цілому й галузі бджільництва зокрема, доведеться використати дані, які між собою можна порівняти, починаючи з 2001-го, а в деяких випадках – із 2009 року.

Інтерпретація результатів включає в себе математичну та економічну. Перша полягає

в тому, щоб одержані результати – прогнозні й регресійні були якісними та статистично достовірними. Друга інтерпретація полягає в знаходженні пояснень для виявлених взаємозалежностей із погляду макроекономіки або в контексті розвитку ринку продукції бджільництва.

Оскільки моделювання — циклічний процес, а знання про досліджуваний об'єкт розширюються й уточнюються, вихідна модель поступово вдосконалюється. Недоліки, які виявляються після першого циклу моделювання, що зумовлені, наприклад, недостатнім вивченням об'єкта і помилками в побудові моделі, можна виправити в наступних циклах. У методології моделювання, таким чином, закладені можливості саморозвитку.

Так, вважаємо за доцільне на базі побудованої моделі доповнювати з часом фактичну базу аналізу для уточнення коефіцієнтів багатфакторної регресії з метою одержання якісного актуального прогнозу з використанням створеного нами алгоритму аналізу, й маючи готову модель, достатньо буде один раз на рік додавати актуальні дані та генерувати за допомогою програми Excel нові коефіцієнти.

Таким чином, розглянувши всі застереження й основи побудови моделі, нами розроблено алгоритм моделювання українського ринку меду (рис. 2).

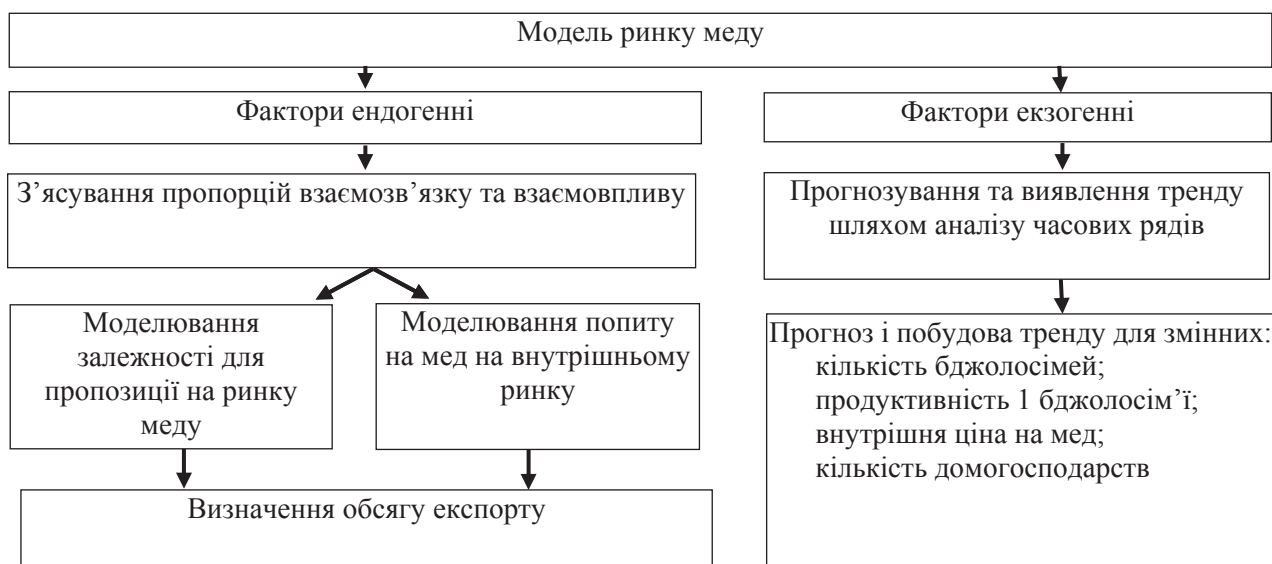

Рис. 2. Алгоритм моделювання ринку меду

Джерело: Складено автором на основі дослідження.

На першому етапі, для аналізу кількості бджолосімей взято останні 10 років (рис. 3),

де простежується явна тенденція до скорочення їх кількості.

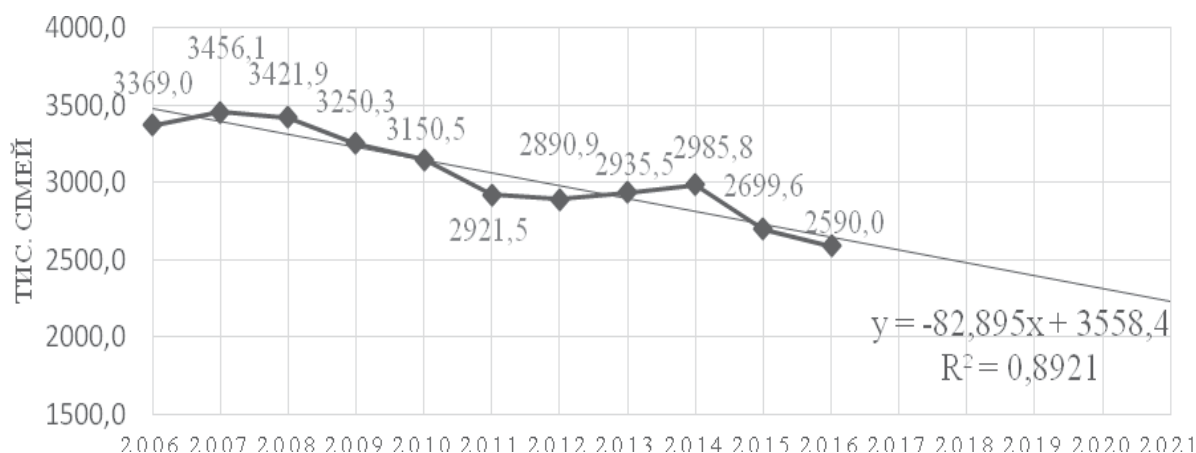

Рис. 3. Прогноз кількості бджолосімей в Україні

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Для вирівнювання часового ряду обрано лінійну залежність, яка досить точно описує тенденцію, про що показує коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,8921$.

$$y = -82,895x + 3558,4. \quad (4)$$

Із даного рівняння чітко видно, що щороку в Україні в середньому кількість бджолосімей скорочується майже на 83 тис.

Також побудовано лінію тренду для показника продуктивності бджолосім'ї (рис. 4). Серед рівнянь, які описують динаміку зміни даного показника, обрано поліном другого ступеня з найкращим коефіцієнтом детермінації $R^2 = 0,5132$:

$$y = -0,0185x^2 + 0,6265x + 18,594. \quad (5)$$

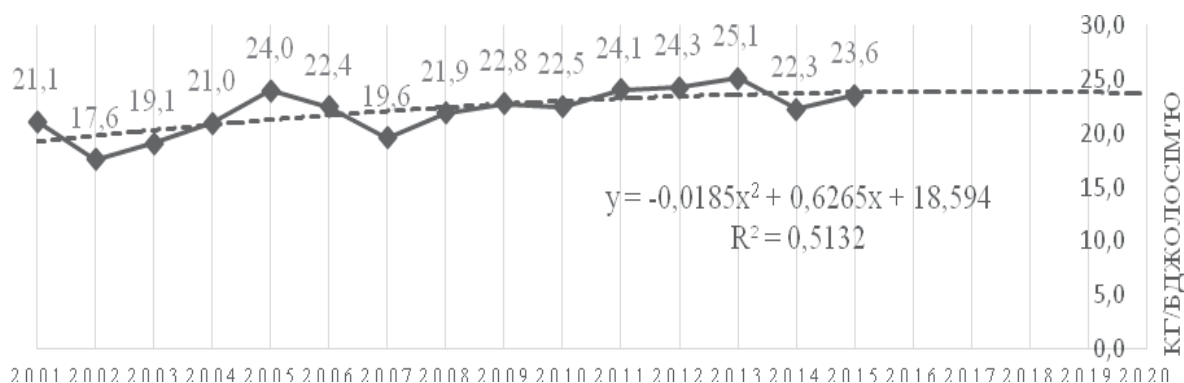

Рис. 4. Прогноз продуктивності бджолосімей в Україні

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Отже, можна простежити зниження темпів росту продуктивності 1 бджолиної сім'ї та зробити висновок, що можливості технології утримання бджіл, які використовуються нині бджолярами, вичерпуються. І значно поліпшити показники медової продуктивності можна за рахунок впровадження досягнень науки й новітніх технологій. На нинішньому етапі цього не передбачається через нестачу коштів у самих бджолярів і відсутність фінансування таких заходів із боку держави.

Для визначення обсягів виробництва меду скористаємося функціональним зв'язком між двома попередніми факторами: кількістю сімей бджіл та їх продуктивністю:

$$S = K \times AP, \quad (6)$$

де S – обсяг пропозиції, що дорівнює кількості виробленого меду за рік, т;

K – кількість бджіл, тис. сімей;

AP – середня продуктивність 1 бджолосім'ї, кг.

На другому етапі для побудови регресійної залежності показників обсягу попиту на

мед на внутрішньому ринку як залежної величини у та змінних величин кількості домогосподарств (x_1), ціни 1 кг меду на місь-

ких ринках (x_2) й індексу реального доходу населення (x_3) будуємо кореляційно-регресійну модель обсягів попиту (табл. 1).

1. Вихідні дані для побудови кривої обсягів попиту на мед

Рік	Обсяг попиту в Україні, т (y)	Кількість домогосподарств, тис. (x_1)	Ціна 1 кг меду на ринку, грн (x_2)	Індекс реального доходу, % (x_3)
2009	66688	17096,8	28	90,0
2010	63827	17050,3	40	117,1
2011	60437	17022,7	50	108,0
2012	56796	16984,1	55	113,9
2013	42039	16090,4	57	106,1
2014	30185	14455,5	45	88,5
2015	27602	15073,7	71	77,8

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Складністю добору показників була відсутність офіційних статистичних даних щодо кількості домогосподарств до 2009 року, а також відсутність статистичних спостережень щодо ціни на мед на ринках міст, крім періоду 2011-2013 років. У цей період нами використано ціни, наведені Держслужбою статистики України. В інші роки використано власні дослідження на основі аналізу да-

них мережі Інтернет, опитування та даних на оптових ринках. Для аналізу взято саме ціни на ринках міст через те, що в опитуваннях, які проводили, 80 % осіб вказали на придбання меду на ринку й у знайомих пасічників як пріоритетний.

Для з'ясування, чи всі фактори є статистично значущими, побудуємо матрицю коефіцієнтів парної кореляції (табл. 2).

2. Матриця парних коефіцієнтів кореляції

Показник	Обсяг попиту в Україні, т (y)	Кількість домогосподарств, тис. (x_1)	Ціна 1 кг меду на ринку, грн (x_2)	Індекс реального доходу, % (x_3)
Обсяг попиту в Україні, т (y)	1	0,95567	-0,67556	0,64191
Кількість домогосподарств, тис. (x_1)	0,95567	1	-0,44521	0,69705
Ціна 1 кг меду на ринку, грн (x_2)	-0,67556	-0,44521	1	-0,20338
Індекс реального доходу, % (x_3)	0,64191	0,69705	-0,20338	1

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Обрані нами показники впливають помірно (ціна 1 кг та індекс реального доходу – коефіцієнт кореляції 0,676 і 0,642 відповідно) й суттєво (кількість домогосподарств – коефіцієнт кореляції 0,956). Це доводить про те, що змінні показники обрані нами правильно. Але між кількістю домогосподарств та індексом реального доходу існує суттєвий вплив, оскільки коефіцієнту парної кореляції становить майже 0,7 (0,697). Щоб уникнути явища мультиколінеарності, в модель включимо лише два показники – x_1 і x_2 .

Одержане рівняння регресії за допомогою інструменту аналізу даних Регресія в MS Excel має вигляд:

$$y = -129866 + 12,17x_1 - 370,37x_2 \quad (7)$$

Зменшення кількості домогосподарств на одну тисячу викликає зниження обсягу по-

питу аж на 12,17 т. Пояснити такий показник можна тим, що споживачами, які найбільше купують мед, є старше покоління, яке зберегло традиції вживання цього корисного продукту й купує його до 12 кг на рік. Тобто, змінюється не тільки кількість домогосподарств, а й структура споживачьких уподобань. Збільшення ціни на 1 грн відповідно спричиняє зменшення обсягів попиту на 370,37 т. Це говорить про чутливість попиту до зміни ціни та реального доходу населення. Воно відмовляється від придбання меду на користь інших споживчих товарів і не вважає мед продуктом першої необхідності. Спробуємо простежити тенденцію до зміни незалежних змінних рівняння 7. Лінійну тенденцію до зменшення кількості домогосподарств видно з графіка (рис. 5).

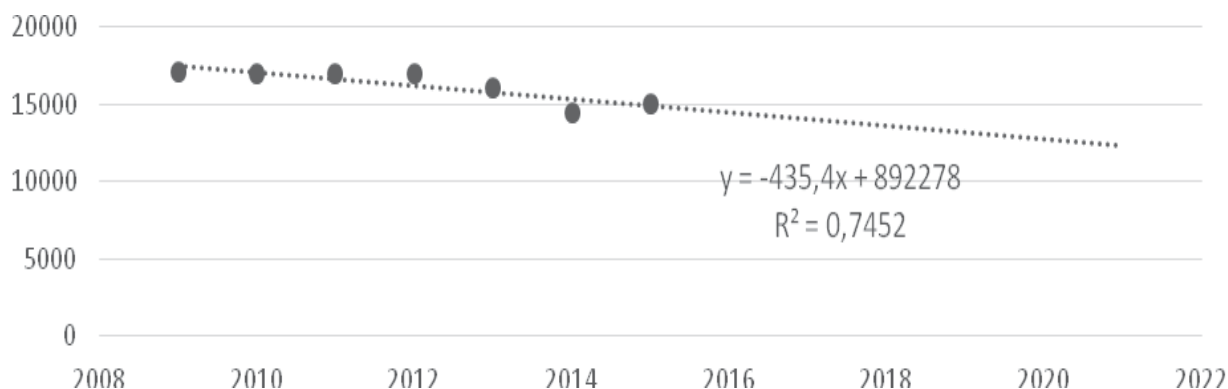

Рис. 5. Тенденція зміни кількості домогосподарств в Україні, тис. од.

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Аналогічно побудовано прогноз зміни ціни 1 кг меду (рис. 6).

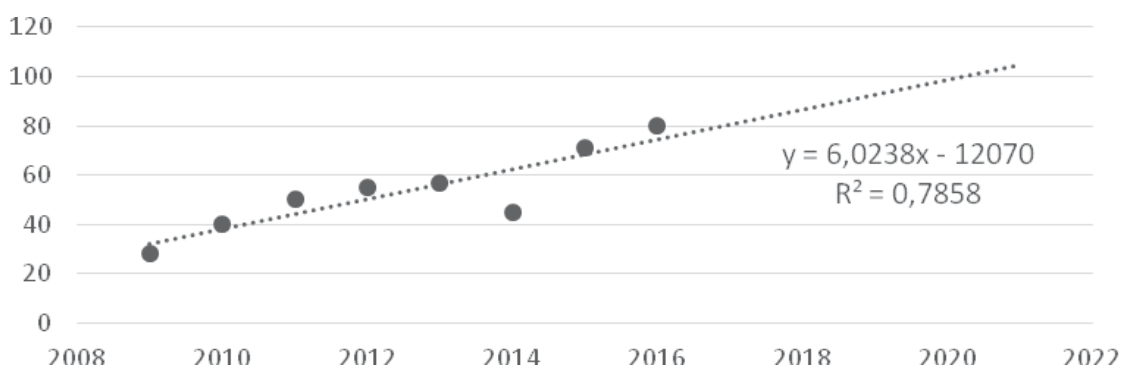

Рис. 6. Тенденція росту ціни на мед на міських ринках

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Враховуючи ситуацію, яка склалася на ринку меду (рис. 7), та тенденцію росту ціни й зміни кількості домогосподарств, визна-

чимо прогностичні показники споживання меду на внутрішньому ринку та обсяги меду, призначені на експорт (табл. 3).

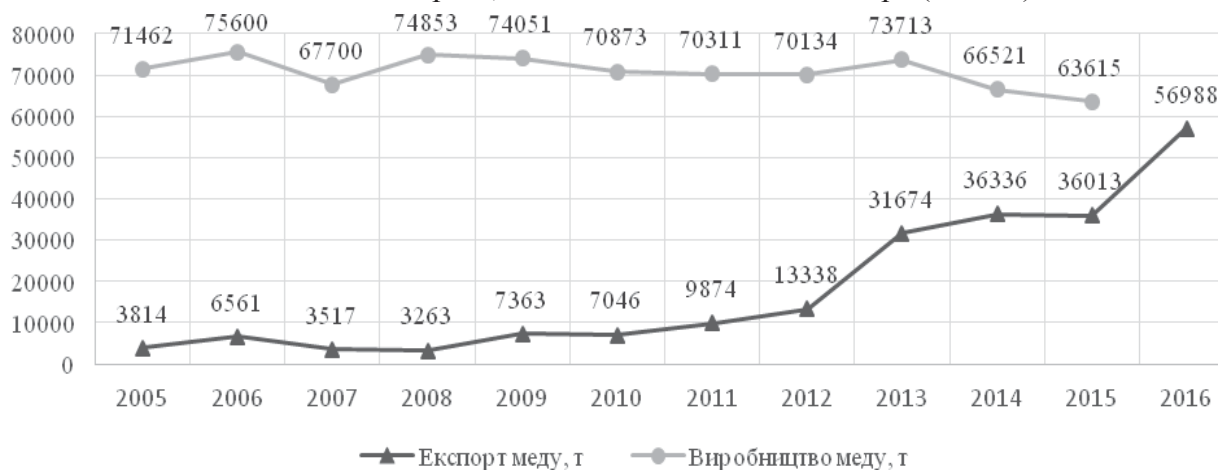

Рис. 7. Виробництво й експорт меду в Україні, т

Джерело: Побудовано автором на основі даних Держстату України.

3. Прогноз виробництва та продажу меду в середньостроковій перспективі

Рік	Кількість бджіл, тис. сімей	Валовий вихід меду, т	Ціна 1 кг меду, грн	Попит на мед внутрішній, т	Експорт, т	Факт обсяг експорту меду, т
2016	2590,0*	61854	70,3	17133	44721	56988*
2017	2563,7	61266	75,5	13500	47766	
2018	2480,8	59233	80,7	6270	52963	
2019	2397,9	57115	85,9	0	57115	
2020	2315,0	54920	91,1	0	54920	
2021	2232,1	52659	96,4	0	52659	

* Офіційні дані Держкомстату України.

Джерело: Побудовано автором на основі дослідження.

Висновки. За тенденцією, яка простежується на українському ринку меду за даними Держстату України та створеною нами моделлю, обсяги попиту на український мед населенням поступово наближаються до 0 вже в 2019 році. А «справжній» обсяг придбання меду українцями відбуватиметься на «тіньовому» ринку: дарують рідні, знайомі, які мають бджіл або ж купують у знайомого пасічника, який офіційно не реєструє пасіку, виробляє мед для себе, а надлишки роздає, продає знайомим. При цьому починає з'являтися імпортований мед із 2 т у 2011 році до 118 т у 2016-му. А обсяги експорту дорівнюватимуть пропозиції й сягатимуть не більше 52 тис. т. За офіційними даними обсяг експорту в 2016 році вже становив 56988 т, що є максимумом, і подальше збільшення навряд чи відбуватиметься через зменшення пропозиції.

У випадку подальшого збільшення попиту на український мед на зовнішньому ринку можлива ситуація, коли незареєстровані пасічники виходитимуть на офіційний ринок й експорт меду продовжуватиме збільшуватися.

Крім того, на основі наших досліджень вважаємо, що потенційний обсяг збільшення ринку можливий до 20 тис. т меду на рік

тільки шляхом виводу з «тіньової» економіки пасічників за рахунок офіційної їх реєстрації, чому повинні сприяти державні органи. Таким чином, реальний обсяг виробництва меду нами оцінюється в 90-100 тис. т на рік. При цьому споживання меду на душу населення залишиться в межах 1,2 кг на рік.

Ситуація зниження попиту на внутрішньому ринку викликає перетікання продажів меду з нього трейдерам для експорту навіть за заниженими оптовими цінами (приблизно на 50%) через можливість компенсації втраченого прибутку продажами додаткових продуктів бджільництва (перги, прополісу, маточного молочка), що поступово збільшуються.

Залишається проблемою також формування ринку послуг запилення сільськогосподарських культур, що не дає змоги пасічникам отримувати додаткові доходи від уже здійсненої діяльності по запиленню сільськогосподарських культур, що вирощуються сільськогосподарськими виробниками. А це далі впливає на зменшення кількості бджолосімей та має негативні наслідки для пропозиції меду й урожайності ентомофільних сільськогосподарських культур, чого ніяк не можна допускати через необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни.

Список використаних джерел

1. Вітлінський В. В. Моделювання економіки: навч. посіб. / В. В. Вітлінський. — К.: КНЕУ, 2003. — 408 с.
2. Жемойда О. В. Формування пропозиції на ринку агропродовольчої продукції на продовольчому ринку: дис. докт. ек. наук : 08.00.03 / Жемойда Олександр Віталійович. — К., 2015. — 468 с.
3. Зона вільної торгівлі з ЄС: унікальний шанс чи втрачені можливості? / В.Філіпчук, В. Поворозник, А. Бочі, Є. Ярошенко // Міжнар. центр перспект. досліджень (МЦПД). — 2015. — 36 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/zona_vilnoi_torgivli_s.pdf.
3. Кернасюк Ю. Медові перспективи / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. — 2015. — № 14(309). — С. 14-17.
4. Колемаев В. А. Математическая экономика: учеб. для вузов / В. А. Колемаев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 400 с.
5. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика ; пер. с 14-го англ. изд. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. — М.: ИНФРА-М, 2003. -XXXVI, 972 с.
6. Новожилова М. В. Моделювання економічної динаміки / М. В. Новожилова, П.М. Коюда, І. А. Чуб. — Харків, 2005. — 170 с.

7. *Опря А.Т.* Статистика: підручник / А.Т. Опря. – К.: Урожай, 1996. – 448 с.
8. «Паутинообразная» модель ценообразования [Электрон. ресурс] // Тарасевич Л. Микроэкономика: [учеб.] / Л. Тарасевич, П. Гребенников. – Режим доступа: http://economicus.ru/site/grebenikov/E_Micro/char4/4_2/4_2.html.
9. *Потапова Н. А.* Павутиноподібна модель ціноутворення / Н. А. Потапова, О. М. Антох [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Economics/75555.doc.htm.
10. *Федорук Р. С.* Проблеми, стан та перспективи бджільництва в Україні / Р. С. Федорук, І. І. Ковальчук, Л. М. Ковальська, А. Р. Гавраняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inenbiol.com/ntb/ntb5/pdf/9/3.pdf>.
11. *Христенко О. А.* Стан та проблеми розвитку бджільництва в Миколаївській області / О. А. Христенко // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. Миколаїв : МДАУ. – 2003. – Вип. 2(22). – Т. 2. – С. 78–83.
12. *Чехов С. А.* Формування та функціонування ринку продукції бджільництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 / С. А. Чехов. – К., 2002. – 22 с.
13. *Яценко О. М.* Формування та реалізація конкурентних переваг галузі бджільництва України : моногр. / О. М. Яценко. – Житомир: Вид-во «Житомирський нац. агроєкологічний ун-т», 2011. – 428 с.
14. Математическая энциклопедия / редкол.: И. М. Виноградов (гл. ред.) [и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1977–1985. Т. 3 : Коо - Од. – 1982. – 1184 с.
15. *Ezekiel M.* The Cobweb Theorem / M. Ezekiel // Quarterly Journal of Economics. — 1938. — № 52. — P. 255–280.
16. *Klaus Reiner Schenk-Hoppé.* Resuscitating the Cobweb Cycle/ Klaus Reiner Schenk-Hoppé // Working Paper of Institute for Research in Economics University of Zurich. – 2002.– № 123.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017 р.

Фахове рецензування: 24.03.2017 р.

*

УДК 351.712.4:338.432 (477)

Л.В. ПРУДИВУС, аспірант*

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Методичні підходи до оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників

Постановка проблеми. Заходи державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві вимагають постійного всебічного дослідження на кожному етапі формування, дотримання чи коригування стратегії розвитку сільського господарства, її узгодження з національною економікою і конкурентною політикою. Разом із тим процесу обґрунтування заходів державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві має передувати оцінка ефективності державної політики та реалізації заходів у даній галузі з метою одержання необхідної інформації для прийняття відповідних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення сучасних підхо-

дів до оцінки рівня державної підтримки аграрного сектору економіки присвячені праці таких науковців, як О. В. Алейнікова [7], В.П. Галушко [9], С.В. Кравчук [10], В.І. Криленко [11], Т. М. Мельник, О. С. Головачова [12], А.С. Шолойко [13], Н. Л. Шлафман [14] та ін. Однак невирішеність ще багатьох питань зумовлює необхідність поглиблення досліджень у цій сфері.

Згідно з висловлюванням шведського вченого Еверта Ведунга, оцінювання в державному секторі є новітнім доповненням до ланцюга спроб монархів поставити розумові здібності науковців і філософів на службу інтересам держави. Оцінювання передбачає погляд назад заради кращого поступу вперед. Оцінювання: ретельне ретроспективне визначення достоїнств, вартості та цінності адміністрування, результатів і наслідків дій урядових установ, яке має значення для майбутніх практичних ситуацій [8, с.19-20].

* Науковий керівник – В.П. Горьовий, доктор економічних наук, професор.

© Л.В. Прудивус, 2017

7. *Опря А.Т.* Статистика: підручник / А.Т. Опря. – К.: Урожай, 1996. – 448 с.
8. «Паутинообразная» модель ценообразования [Электрон. ресурс] // Тарасевич Л. Микроэкономика: [учеб.] / Л. Тарасевич, П. Гребенников. – Режим доступа: http://economicus.ru/site/grebenikov/E_Micro/char4/4_2/4_2.html.
9. *Потапова Н. А.* Павутиноподібна модель ціноутворення / Н. А. Потапова, О. М. Антох [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Economics/75555.doc.htm.
10. *Федорук Р. С.* Проблеми, стан та перспективи бджільництва в Україні / Р. С. Федорук, І. І. Ковальчук, Л. М. Ковальська, А. Р. Гавраняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inenbiol.com/ntb/ntb5/pdf/9/3.pdf>.
11. *Христенко О. А.* Стан та проблеми розвитку бджільництва в Миколаївській області / О. А. Христенко // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. Миколаїв : МДАУ. – 2003. – Вип. 2(22). – Т. 2. – С. 78–83.
12. *Чехов С. А.* Формування та функціонування ринку продукції бджільництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 / С. А. Чехов. – К., 2002. – 22 с.
13. *Яценко О. М.* Формування та реалізація конкурентних переваг галузі бджільництва України : моногр. / О. М. Яценко. – Житомир: Вид-во «Житомирський нац. агроєкологічний ун-т», 2011. – 428 с.
14. Математическая энциклопедия / редкол.: И. М. Виноградов (гл. ред.) [и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1977–1985. Т. 3 : Коо - Од. – 1982. – 1184 с.
15. *Ezekiel M.* The Cobweb Theorem / M. Ezekiel // Quarterly Journal of Economics. — 1938. — № 52. — P. 255–280.
16. *Klaus Reiner Schenk-Hoppé.* Resuscitating the Cobweb Cycle/ Klaus Reiner Schenk-Hoppé // Working Paper of Institute for Research in Economics University of Zurich. – 2002.– № 123.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017 р.

Фахове рецензування: 24.03.2017 р.

*

УДК 351.712.4:338.432 (477)

Л.В. ПРУДИВУС, аспірант*

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Методичні підходи до оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників

Постановка проблеми. Заходи державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві вимагають постійного всебічного дослідження на кожному етапі формування, дотримання чи коригування стратегії розвитку сільського господарства, її узгодження з національною економікою і конкурентною політикою. Разом із тим процесу обґрунтування заходів державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві має передувати оцінка ефективності державної політики та реалізації заходів у даній галузі з метою одержання необхідної інформації для прийняття відповідних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення сучасних підхо-

дів до оцінки рівня державної підтримки аграрного сектору економіки присвячені праці таких науковців, як О. В. Алейнікова [7], В.П. Галушко [9], С.В. Кравчук [10], В.І. Криленко [11], Т. М. Мельник, О. С. Головачова [12], А.С. Шолойко [13], Н. Л. Шлафман [14] та ін. Однак невирішеність ще багатьох питань зумовлює необхідність поглиблення досліджень у цій сфері.

Згідно з висловлюванням шведського вченого Еверта Ведунга, оцінювання в державному секторі є новітнім доповненням до ланцюга спроб монархів поставити розумові здібності науковців і філософів на службу інтересам держави. Оцінювання передбачає погляд назад заради кращого поступу вперед. Оцінювання: ретельне ретроспективне визначення достоїнств, вартості та цінності адміністрування, результатів і наслідків дій урядових установ, яке має значення для майбутніх практичних ситуацій [8, с.19-20].

* Науковий керівник – В.П. Горьовий, доктор економічних наук, професор.

© Л.В. Прудивус, 2017

Мета статті – оцінити методи визначення ефективності заходів державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві як основи для прийняття альтернативних управлінських рішень, запропонувати шляхи удосконалення методичного підходу до здійснення такої оцінки.

Виклад основних результатів дослідження. Для підвищення ефективності державного управління розвитком підприємницького сектору при розробці програм підтримки підприємництва необхідно робити акцент на оцінці процесів його розвитку [14, с. 177] й ефективності державної підтримки.

З метою кількісної оцінки рівня державної підтримки та регулювання сільськогосподарського виробництва світовою спільнотою застосовується ряд показників. Визначення критеріїв оцінки ефективності державної регуляторної політики й підтримки сільськогосподарського виробництва дає можливість обґрунтувати підходи до її кількісного виміру.

На сучасному етапі можна виділити два підходи до оцінки рівня державної підтримки та регулювання сільськогосподарського виробництва: кількісна оцінка рівня державної підтримки (ефективність у сенсі результативності й продуктивності) та оцінка ефективності державного регулювання в плані її дієвості (якісний аспект) [11].

Науковець В. І. Криленко виділяє два основні показники: перший – еквівалент субсидування виробників (ЕСВ), за допомогою якого визначають величину трансфертів, що направляються сільгоспвиробникам від споживачів їх продукції і платників податків у результаті реалізації заходів у рамках аграрної політики; другий – агрегований розмір підтримки (АРП), який є лише дещо модифікованим варіантом ЕСВ, визнаний як основний у розрахунках Світової організації торгівлі, який показує ступінь впливу внутрішньої політики на умови міжнародної торгівлі [11].

Показник ЕСВ виражається у відсотковому виразі й дорівнює частці сумарної величини трансфертів державної підтримки у валовому доході виробників. Його застосовують переважно в США. АРП – сумарна державна підтримка сільськогосподарських

товаровиробників, що складається з таких частин: підтримка доходу – прямі та непрямі грошові трансферти між державою і виробниками; регулювання цін; звичайний вплив заходів підтримки цін досить важко оцінити й робиться це порівнянням цін зовнішнього ринку з цінами внутрішнього виробника; підтримка в придбанні сировинних ресурсів, а саме – встановлення і виплати різних субсидій на купівлю сировини та матеріалів, які використовуються в сільськогосподарському виробництві, у тому числі на купівлю мінеральних добрив, кормів, пестицидів, надання пільгових кредитів, здійснення спеціального пільгового страхування, субсидії на використання води і зрошування; підтримка маркетингу продукції, у тому числі програми розвитку ринку, субсидії на зберігання й транспортування продукції, інспекція і контроль якості; стимулювання зростання ефективності виробництва підтримкою розвитку "інфраструктури" – науково-дослідна діяльність, субсидії на спорудження будівель виробничого призначення, програми щодо поліпшення якості земель, підтримка консолідації сільгосптоваровиробників; регіональна підтримка; загальноекономічна підтримка. Це ті види діяльності держави, які спрямовані не на підтримку аграрного сектора, проте значно впливають на його стан. До їх числа належать: політика обмінного курсу національної валюти, державна податкова політика, надання субсидій на транспортні перевезення й ін. [11].

Позитивне значення АРП показує, що держава здійснює прямі або приховані субсидії сільськогосподарським товаровиробникам, тим самим поліпшуючи їхній фінансовий стан, а негативне – доводить про погіршення фінансового стану виробників унаслідок реалізації державної політики.

Зазначимо, що Організація економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) щорічно проводить моніторинг аграрної політики не тільки держав, що входять до цієї організації (34 найбільш економічно розвинутих країн світу — більшість держав Європейського Союзу, США, Австралія, Швейцарія, Норвегія, Південна Корея, Японія та ін.), економіки яких інтенсивно розвиваються, а й інших, зокрема, України.

Відповідно до методології оцінки підтримки (Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation), що використовується ОЕСР, для визначення стану забезпечення соціально-економічних потреб населення здійснюють оцінку ефективності державної підтримки галузі сільського господарства, зокрема підтримки виробника (PSE — Producer support estimate). Вона дає змогу визначити річну грошову вартість валового перерозподілу ресурсів від споживачів і платників податків на підтримку сільськогосподарського товаровиробника, як результату реалізації державної політики, та включає оцінку заходів державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві, зокрема субсидій та непрямих податків.

Оцінку підтримки сільськогосподарського товаровиробника визначають за формулами [4]:

$$PSE = (P_p - P_b) + PP, \quad (1)$$

де P_p — внутрішня ціна виробника продукції n ; P_b — світова ціна на продукцію n ; PP — прямі субсидії й інші компенсаційні виплати виробнику продукції n ;

Здійснюючи міжнародні порівняння, ОЕСР визначає відносний показник PSE, який є відношенням показника оцінки підтримки сільськогосподарського виробника у вартісному виразі до обсягу валової виручки, одержаної ними, у внутрішніх цінах та бюджетних трансфертів виробникам.

$$\%PSE = \frac{PSE}{Q \times P_p + PP} \times 100\%, \quad (2)$$

де $Q \times P_p$ — вартість реалізованої n -ї продукції у внутрішніх цінах, у т.ч. Q — кількість продукції n ; P_p — внутрішня ціна виробника на продукцію n .

$$100 - \%PSE = \frac{Q \times P_b}{Q \times P_p + PP} \times 100, \quad (3)$$

де $Q \times P_b$ — вартість реалізованої n -ї продукції у світових цінах, у т.ч. Q — кількість продукції n , P_b — світова ціна на продукцію n .

Наприклад, якщо при розрахунку показника $\%PSE$, умовно, одержимо значення 30 %, то це означатиме, що 30 % сільськогосподарської продукції в загальній вартості

випуску продукції сільського господарства одержано підприємствами в результаті або за допомогою реалізації державної політики підтримки. Таким чином, близько 70 % випуску продукції сільського господарства одержано без будь-якої підтримки (формула 3).

Для розрахунку загального обсягу доходів сільськогосподарських товаровиробників у світових ринкових цінах без бюджетної підтримки ОЕСР визначає номінальний коефіцієнт підтримки виробника (далі — $NACp$), за формулою:

$$NACp = \frac{1}{100 - \%PSE} \times 100 = \frac{\%PSE}{100 - \%PSE} + 1 = \frac{PSE}{Q \times P_b} + 1, \quad (4)$$

Зазначимо, що значення показника $NACp$ на рівні 1 (одиниці) показує, що держава не захищає виробника і не дискримінує, якщо $NACp < 1$ — сільськогосподарські виробники вважаються незахищеними, а якщо $NACp > 1$ — захищеними й одержують ціни за свою продукцію вищі за світові. Також даний показник відображає загальний обсяг доходів виробника у ринкових світових цінах без державної підтримки.

Крім того, ОЕСР розраховує показник $NPCp$ (Producer nominal protection coefficient), який є одним із найпростіших показників державної підтримки аграрного сектору економіки, оскільки вимірюється співвідношенням внутрішніх і світових цін:

$$NPCp = \frac{(P_p + \frac{PO}{\text{tonne}})}{P_b} = \frac{[(P_p - P_b) + \frac{PO}{\text{tonne}}]}{P_b} + 1, \quad (5)$$

де $P_p + PO/\text{tonne}$ — внутрішня ціна виробника, включаючи всі витрати на етапі реалізації.

Значення даного показника > 1 доводить про те, що держава підтримує вітчизняного сільськогосподарського виробника, й чим вищим є цей показник, тим більшим є вплив держави на ринок конкретного n -го продукту, і навпаки < 1 — сільськогосподарське підприємство не має підтримки, що може розцінюватись як непряме оподаткування. Значення даного показника 1 ($NPCp = 1$) підтверджує про нейтральну державну політику.

Наприклад, якщо $NPCp = 2$, то це показує, що ціна виробника на продукцію n удвічі перевищує світову ціну, а також підтверджує про одержання виробниками наявних

експортних субсидій, запроваджених державою для стимулювання експорту всієї виробленої продукції.

Так, згідно з оцінкою, проведеною ОЕСР, номінальний коефіцієнт захисту для України в останні три роки становив менше 1, тобто сільськогосподарське підприємництво не мало належної дієвої державної підтримки в 2012-2015 роках (табл.).

Зазначимо, що згідно з оцінками ОЕСР, номінальний коефіцієнт захисту в більшості країн знаходиться в межах від 1,2 до 2, а в країнах, що розвиваються, цей коефіцієнт нижче нуля [2, 3].

Крім того, кількісним показником ОЕСР є оцінка сукупної підтримки сільськогоспо-

дарських товаровиробників (Total support estimate) (далі – TSE), що визначає загальну суму трансфертів, яку одержує сільське господарство від платників податків (що є складовою частиною загальних поточних витрат Уряду) та споживачів (що є складовою частиною загальних витрат внутрішнього споживання), які включають у валовий внутрішній продукт (ВВП). Тому відсоток TSE визначають як частку від загального обсягу підтримки сільського господарства в загальному обсязі ВВП. Чим вище відсоток TSE, тим більша частка національного доходу, що використовується для підтримки сільського господарства.

Показники оцінки підтримки сільськогосподарських товаровиробників України згідно з методикою ОЕСР

Показник згідно з методикою ОЕСР		Значення, згідно з розрахунком ОЕСР						
		1995-97	2012-14	2012	2013-15	2013	2014	2015
Оцінка підтримки виробника	PSE	-1 775	-13 659	4 472	-29 264	-11 157	-34 294	-39 836
Відносний показник оцінки підтримки виробника	% PSE	-8,9	-3,3	1,5	-6,3	-3,2	-8,2	-7,0
Номінальний коефіцієнт підтримки виробника	NACp	0,93	0,97	1,02	0,94	0,97	0,92	0,93
Оцінка підтримки споживачів	CSE	3 108	16 200	6 064	28 652	11 999	31 789	38 513
Номінальний коефіцієнт захисту	NPC	0,83	0,91	0,94	0,88	0,90	0,85	0,87
Сукупна оцінка підтримки	TSE	-1 253	-8 683	10 663	-25 514	-5 904	-30 807	-37 327
Частка підтримки у ВВП	TSE % of GDP	x	x	0,80	x	x	x	x
Дефлятор ВВП	GDP deflator (1995-97=100)	100	1164	1157	352	333	353	370

Джерело: Сформовано автором згідно з даними ОЕСР [2, 3].

Таким чином, можна зробити висновок, що способи оцінки рівня державної підтримки аграрного сектору тією чи іншою мірою засновані на порівнянні світових і внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію. Разом із тим зазначені показники не включають оцінку впливу на ефективність державної підтримки розвитку підприємництва в сільськогосподарському виробництві таких факторів, як ціни на сировину та засоби

виробництва n-го продукту, які безпосередньо впливають на показники рентабельності виробництва й прибутку. При цьому, в сучасних умовах сільськогосподарському товаровиробникові необхідно орієнтуватися на зовнішнє середовище та максимально реалізовувати власні ринкові можливості, оскільки вихід галузі на зовнішні ринки, зокрема ЄС, супроводжуватиметься додатковим

вкладенням коштів і жорсткою конкурентною боротьбою.

Тому, на наше переконання, ефективною можна вважати державну підтримку підприємництва в сільськогосподарському виробництві, яка сприятиме сталому росту продукції галузі, підвищенню рентабельності виробництва, прибутковості, а також збільшенню кількості малих та дрібних суб'єктів господарювання в аграрному секторі, що зумовить зростання зайнятості сільського населення, зменшуючи безробіття й розв'язуючи соціальні проблеми села.

Враховуючи технологічну складову виробництва, такий ріст спостерігатиметься через три-п'ять років запровадження певного виду підтримки. Тому аграрна політика держави щодо бюджетної підтримки підприємництва повинна мати довготерміновий і сталий характер, а визначати ефективність цільової державної підтримки пропонуємо за формулою:

$$EGS_n = \frac{P_n^t}{P_n^f} + \frac{GAP_n^t}{GAP_n^f}, \quad (6)$$

де EGS_n – коефіцієнт ефективності державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві продукту n ; P_n^f – рівень рентабельності виробництва продукту n суб'єктами господарювання в сільському господарстві в році, що передують запровадженню бюджетної підтримки; P_n^t – рівень рентабельності виробництва продукту n суб'єктами господарювання в сільському господарстві в аналізованому році; GAP_n^f – обсяг виробленого та/або реалізованого продукту n сільського господарства в році, що передують запровадженню бюджетної підтримки; GAP_n^t – обсяг виробленого та/або реалізованого продукту n сільського господарства в аналізованому році.

При цьому, одержане значення даного коефіцієнта на рівні 2 ($EGS_n = 2$) показуватиме нейтральний вплив державної політики на розвиток підприємництва в сільськогосподарському виробництві певного продукту n , виробництво якого субсидується з державного бюджету, а значення даного коефіцієнта > 2 доводитиме про ефективну державну політику щодо розвитку підприємництва в галузі виробництва продукту n і навпаки,

< 2 – про неефективність спрямованої державної підтримки.

Також доцільно оцінювати темпи росту таких показників, як продуктивність праці при виробництві n -го продукту та його експорт, темпи зниження імпорту n -го продукту.

Запропоновану нами формулу можна використовувати для аналізу ефективності надання державної підтримки підприємництва, що має загальновиробничий характер.

Застосовувати дану формулу пропонуємо таким чином:

1. На першому етапі визначають коефіцієнт ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві для групи підприємств, які одержували державну підтримку (EA_1) і групи тих, що не мали такої підтримки (EA_0) за формулою:

$$EA = \frac{P^t}{P^f} + \frac{GAP^t}{GAP^f}, \quad (7)$$

де EA – коефіцієнт ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві; P^f – рівень рентабельності виробництва суб'єктами господарювання в році, що передують запровадженню бюджетної підтримки; P^t – рівень рентабельності виробництва суб'єктами господарювання в аналізованому році; GAP^f – обсяг виробленої та реалізованої продукції сільського господарства в році, що передують запровадженню бюджетної підтримки; GAP^t – обсяг виробленої й реалізованої продукції сільського господарства в аналізованому році.

На другому етапі порівнюють одержані коефіцієнти ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві, розраховані для групи підприємств, які одержували державну підтримку, й групи тих, що не мали такої підтримки, за формулою:

$$EGS = EA_1 - EA_0, \quad (8)$$

де EGS – коефіцієнт ефективності державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві; EA_1 – коефіцієнт ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві для групи підприємств, які одержували державну підтримку; EA_0 – коефіцієнт ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві для групи підприємств, які одержували державну підтримку; EA_0 – коефіцієнт ефективності діяльності підприємництва в сільськогосподарському виробництві для групи тих, що не мали такої підтримки.

сподарському виробництві для групи підприємств, які не одержували державну підтримку.

При цьому, значення даного коефіцієнта на рівні 0 ($EGS = 0$) доводитиме про нейтральний вплив державної підтримки на розвиток підприємництва в сільськогосподарському виробництві. Значення цього коефіцієнта > 0 покаже ефективну державну політику щодо розвитку підприємництва в галузі, й навпаки, < 0 – підтвердить про неефективність спрямованої державної підтримки.

Слід зауважити, що для проведення такого аналізу Мінагрополітики України через обласні та районні департаменти й управління агропромислового розвитку районних та обласних державних адміністрацій доцільно щорічно проводити моніторинг стану підприємництва. Нині, на жаль, відсутня необхідна інформація для визначення ефектив-

ності державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві.

Висновки. Із метою підвищення ефективності державної підтримки підприємництва в сільськогосподарському виробництві вважаємо за доцільне щорічне проведення оцінки ефективності державної політики щодо розвитку підприємництва в галузі, застосовуючи модельну диференційовану оцінку визначенням коефіцієнта ефективності державної підтримки підприємництва при виробництві певного продукту та в цілому, на підставі аналізу рентабельності й обсягу виробництва у валовій продукції сільського господарства. Проведення такої оцінки необхідне для прийняття належних управлінських рішень, ефективної реалізації державної політики розвитку аграрного сектору, зокрема, підприємництва в сільськогосподарському виробництві.

Список використаних джерел

1. 2013 Report. International Property Rights Index. Projekt of the Property Rights Alliance. – Washington, D.C.: The Americans for Tax Reform Foundation/Property Rights Alliance, 2013. – P. 31-38.
2. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2015. Ukraine: Estimates of support to agriculture. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2015/ukraine-estimates-of-support-to-agriculture_agr_pol-2015-table109-en#page0.
3. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2016. Ukraine: Estimates of support to agriculture. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2016/ukraine_agr_pol-2016-26-en#page3.
4. Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oecd.org/agriculture/agricultural-policies/1937457.pdf>.
5. Spector D. «State Aids: Economic Analysis and Practice in the European Union» // Competition Policy in the EU : Fifty Years on from the Treaty of Rome. Oxford University Press. – 2009 –P. 176.
6. The “More Economic Approach” in European State Aid Control. Translated Version of Chapter VI of the Biennial Report 2006/2007.– Monopolkommission . Bonn, November 2008. – P. 165.
7. Алейнікова О. В. Оцінка ефективності державної підтримки сільськогосподарського виробництва / О. В. Алейнікова // Економіка та держава. – 2010. – № 7. – С. 106-109.
8. Ведунг, Еверт. Оцінювання державної політики і програм ; пер. з англ. В. Шульга / Е. Ведунг. – К.: Всеуито, 2003 – 350 с.
9. Галушко В. П. Методологічні та практичні аспекти оцінки рівня державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні / В. П. Галушко, А. Д. Діброва, Л. В. Діброва // Економіка АПК. – 2006. – № 3. – С. 3-11.
10. Кравчук С.В. Критерії оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарських підприємств / С.В. Кравчук // Сучасні проблеми фінансів підприємств в агробізнесі та шляхи їх вирішення : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (у заочній формі), 10 листоп. 2011 р. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 89–92.
11. Криленко В.І. Сучасні підходи до оцінки рівня державної підтримки аграрного сектору економіки / В.І. Криленко // Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" № 7, 2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3208>.
12. Мельник Т. М. Оцінка державної підтримки аграрного сектору України / Т. М. Мельник, О. С. Головачова // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2013. – № 3. – С. 169-184.
13. Шолойко А.С. Методологічні підходи до оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства. Облік і фінанси АПК: бухгалтерський портал / А.С. Шолойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazine.faaf.org.ua/metodologichni-pidhodi-do-ocinki-efektivnosti-derzhavnoi-pidtrimki-sil'skogo-gospodarstva.html>.
14. Шлафман Н. Л. Методичні засади формування регіональних програм підтримки підприємництва / Н. Л. Шлафман // Вісн. економічної науки України. – 2010. – № 2. – С. 171-177.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2017 р.

Фахове рецензування: 03.03.2017 р.

* * *

Селянські домогосподарства: соціально-економічні умови розвитку*

Однією з найгостріших проблем, пов'язаних із реформуванням аграрної економіки, побудовою соціально орієнтованої ринкової системи господарювання, є становлення та розвиток багатоукладного аграрного виробництва.

Все вищенаведене і послугувало основою для подальшого становлення й розвитку приватного сектора на селі, до якого автор цілком справедливо відносить, насамперед, особисті селянські та фермерські господарства. Дійсно, основними виробниками сільськогосподарської продукції серед господарств населення (особистих селянських господарств, виробників продукції на присадибних ділянках, колективне й індивідуальне садівництво, колективне та індивідуальне городництво й дачні ділянки) є особисті селянські господарства, на які припадає 50 і більше відсотків.

Нині приватний дрібнотоварний сектор разом із сільськогосподарськими підприємствами є головними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні. Перші та другі є не лише як взаємодоповнювальні, але певною мірою і як конкуруючі господарські системи. Це зумовлює доцільність розгляду проблем розвитку малих форм господарювання і, насамперед, селянських домогосподарств порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, тим більше, що майбутнє – це, безумовно, за останніми (включаючи сімейні фермерські господарства).

Із приводу значного розширення в Україні землекористування селянських домогосподарств за рахунок земель великих сільськогосподарських підприємств колишнього суспільного сектора серед політиків, учених,

менеджерів сільськогосподарського виробництва, практиків існують різні думки.

Одні з них вважають цей процес невинуватим та відносять його до головних причин обвального падіння виробництва сільськогосподарської продукції в роки аграрних трансформацій. Інші ж, навпаки, переконані, що без передання частини земель колишніх колективних сільськогосподарських підприємств і радгоспів у власність та користування малих форм господарювання, зокрема особистих селянських господарств, зниження обсягів виробництва продукції аграрного виробництва у країні було б набагато більшим порівняно з тим, що фактично сталося. Вихід продукції з одиниці земельної площі, в тому числі рослинницької, у дрібнотоварному секторі економіки агропродовольчого виробництва в кілька разів перевищує аналогічний показник сільськогосподарських підприємств.

Ось чому вивчення умов розвитку селянських домогосподарств і всього дрібнотоварного приватного сектора господарювання на селі потребує глибокого розгляду та всебічної оцінки, і не тільки в умовах трансформаційного періоду, а й у перспективі, причому з огляду на їх продуктивність та ефективність, із позицій не тільки суто економічних, а також соціальних. Слід підкреслити, що для проведення досліджень у даному плані останнім часом з'явилися певні можливості раніше відсутні. Зокрема, Державна служба статистики України почала видавати статистичні збірники щодо домогосподарств у цілому й окремо щодо господарств населення з рослинництва і тваринництва. Крім того, з'явилися публікації матеріалів анкетного опитування особистих селянських господарств, сільських домогосподарств, фермерів, а також статті, присвячені їх розвитку, що дає змогу започаткувати процес узагальнення та здійснення всебічних оцінок

* Соціально-економічні умови розвитку селянських домогосподарств: моногр. ; за ред. професора В.К. Збарського. – Мелітополь: ТДАТУ, Вид-во «Люкс», 2017. – 294 с.

діяльності малих форм господарювання (МФГ) на селі.

Неодмінною умовою успішного розв'язання завдань розвитку аграрного виробництва й підвищення матеріального добробуту його населення є системний аналіз об'єктивної інформації, що характеризує їхній стан. Тому особливої цінності рецензованій монографії надає вміщена в ній статистична інформація Державної служби статистики України і Міністерства аграрної політики та продовольства України, що узагальнена авторами в таблицях, схемах і діаграмах та дасть можливість читачеві мати неупереджене уявлення щодо стану аграрної сфери економіки країни в цілому і селянських домогосподарств, зокрема.

Не можна не погодитись із авторами, що в даний час багатоаспектна проблема становлення та розвитку малих форм господарювання МФГ (як підприємницьких, так і непідприємницьких) ще, на жаль, не піддавалася досконалому аналізу й не одержала широкого висвітлення у вітчизняній літературі. Що ж до питань розвитку МФГ у реальному секторі аграрної економіки та у зв'язку з їх роллю у трансформаційних процесах сучасного аграрного виробництва, то вони, дійсно, залишаються ще недостатньо дослідженими (с. 28-54). Проблеми організації стійкої взаємодії малих і великих підприємницьких структур, селянських домогосподарств між собою, розвиток малого бізнесу всередині великих сільськогосподарських корпорацій, досвід успішного функціонування малих багатопрофільних структур тощо – всі ці питання залишаються актуальними нині як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Саме цим темам, судячи по рецензованій монографії, й присвячено дослідження.

На думку авторів монографії, намічена у сучасних українських умовах недооцінка ролі та соціально-економічного потенціалу дрібнотоварного сектору сільських поселень, ігнорування проблем їхнього розвитку є великомасштабним стратегічним прорахунком. Значною мірою саме селянські домогосподарства виступають своєрідними інкубаторами мікроекономічних передумов стабілізації майбутнього стійкого розвитку сільських поселень України. Сказане вище зу-

мовляє актуальність вивчення проблеми соціально-економічного розвитку селянських домогосподарств як феномену української дійсності (с. 63-68).

Авторське бачення законодавчої бази, яка формує правове середовище приватного сектора на селі, проявляється в аналітичному підході до законів, державних документів і процедур щодо державної підтримки малого підприємництва та інших МФГ в аграрному секторі економіки (фермерських, особистих селянських господарств тощо) (с. 42-54).

До беззаперечних позитивних якостей монографії слід віднести її вдале структурування, наявність значної кількості схем, діаграм, таблиць, насиченість прикладами і цифрами саме з функціонування малих форм господарювання сільських поселень Закарпатського регіону.

Разом із тим окремі положення рецензованої монографії мають описовий характер та не завжди аргументовані. Це в основному стосується до розділу III "Найважливіші шляхи поліпшення функціонування селянських домогосподарств" (с. 155-156), в якому слід було б детальніше визначити роль і місце малих форм господарювання. Вважаю, що тут доцільно було б глибше висвітлити механізми державного регулювання та державної підтримки селянських домогосподарств, насамперед, сільських поселень, оскільки ринкова трансформація аграрного сектору економіки вимагає оновлення ролі держави в регулюванні економічних і соціальних процесів.

Оцінюючи рецензовану монографію позитивно, слід зазначити, що наявність такого видання зумовлена вимогами часу. Вона виконана на високому теоретичному рівні, є цілісною оригінальною роботою, актуальною для науки і практики та для можливих подальших досліджень щодо формування сучасних організаційних форм господарювання на засадах збалансованого партнерства. Це цікаве новаторське дослідження, в якому так ґрунтовно і всебічно проаналізовані проблеми соціально-економічного розвитку домогосподарств в українському селі. Проте воно, природно, не дає вичерпних відповідей на всі питання стратегії розвитку селянських домогосподарств, а деякі з його

положень є дискусійними. Видання характеризується логічним, доступним для сприйняття викладенням матеріалу, є цікавим та

корисним для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів.

**М.П. ТАЛАВИРЯ, доктор економічних наук, професор
Національний університет біоресурсів
і природокористування України**

*

Актуальне дослідження проблем конкурентоспроможності фермерських господарств*

Входження аграрного сектору України у міжнародний господарський простір значною мірою пов'язане з проблемою конкурентоспроможності аграрних підприємств. В умовах глобалізації світової економіки, що супроводжується зростанням конкуренції між країнами за інтернаціоналізовані ринки збуту, загострюються проблеми підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських підприємств, забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках.

У контексті забезпечення конкурентоспроможності недостатньо досліджуються питання адаптації аграрних формувань до трансформаційних змін світової економіки, прямого й опосередкованого впливу глобалізації на господарську діяльність. Потребує поглиблення досліджень обґрунтування нового рівня розвитку продуктивних сил, формування сучасної системи реагування підприємств аграрної сфери економіки на виклики глобальної конкуренції, процеси міжнародної інтеграції з підвищенням рівня конкурентоспроможності на засадах інноваційного розвитку і трансформації економічних взаємовідносин. Нагальна необхідність розв'язання цих проблем зумовила вибір теми монографічного дослідження й визначила її актуальність.

Рецензована монографія добре структурована, складається із чотирьох розділів, висновків і пропозицій та списку використаних джерел. У першому розділі рецензованої праці – «Теоретичні засади конкурентоспроможного функціонування фермерських господарств» – викладено результати дослідження обставин походження, термінологічного визначення й концептуальних позицій природи конкуренції, конкурентних переваг та конкурентоспроможності фермерських господарств як механізму суперництва між суб'єктами господарювання, явища і процесу розвитку суспільного виробництва. Встановлено, що визначення змісту поняття «конкуренція» спирається на три підходи: *функціональний*, що відображає погляди представників класичної економічної школи; *поведінковий* – неокласичного напрямку економічної теорії; *структурний* – теорії морфології ринку.

У роботі простежено еволюцію та здійснено класифікацію теорій конкурентних переваг за методологічним підходом. Доведено, що кожна наступна теорія конкурентних переваг доповнює попередні, враховує специфіку й особливості історичного розвитку та домінуючі ринкові сили, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на визначеному етапі розвитку. Здійснено класифікацію внутрішніх і зовнішніх чинників конкурентних переваг з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних особливостей країн у контексті існуючих формальних неформальних інститутів, об'єктивних та суб'єк-

---

* Єременко Д.В. Конкурентоспроможність фермерських господарств України: теорія, методологія, практика: моногр. – Мелітополь: Вид-во «Люкс», 2017. – 310 с.